

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર જીવનકળા

: લેખક :

બ્ર૦ ગોવર્ધનદાસજી.

: પ્રકાશક :

રાવજીભાઇ છગનભાઈ દેસાઈ.

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર આશ્રમ.

સ્ટેશન અગાસ. વાયા આણંદ

ચતુર્થાવૃત્તિ

સં૦ ૨૦૧૨ પ્રત ૧૫૦૦ સને ૧૯૫૬

મુદ્રક : જયન્તિ દલાલ : વસંત પ્રેસ : ઘીકાંટા : અમદાવાદ

સ્વાત્મવૃત્તાંત.

ધન્ય રે દિવસ અહો, જાગી રે શાંતિ અપૂર્વ રે;
દશ વર્ષે રે ધારા ઉલસી, મટયો ઉદય કર્મનો ગર્વ રે. ધન્ય૦ ૧

ઓગણીસસેં ને એકત્રીસે, આવ્યો અપૂર્વ અનુસાર રે,
ઓગણીસસેં ને બેતાલીસે, અદ્‌ભુત વૈરાગ્યધાર રે. ધન્ય૦ ૨

ઓગણીસસેં ને સુડતાલીસે, સમકિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે,
શ્રુત અનુભવ વધતી દશા. નિજ સ્વરૂપ અવભાસ્યું રે. ધન્ય૦ ૩

ત્યાં આવ્યો રે ઉદય કારમો, પરિગ્રહ કાર્ય પ્રપંચ રે,
જેમ જેમ તે હડસેલીએ, તેમવધે ન ઘટે એક રંચ રે. ધન્ય૦ ૪

વધતું એમજ ચાલિયું, હવે દીસે ક્ષીણ કાંઈ રે,
ક્રમે કરીને રે તે જશે, એમ ભાસે મનમાંહિ રે. ધન્ય૦ ૫

યથાહેતુ જે ચિત્તનો, સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર રે,
થશે અવશ્ય આ દેહથી, એમ થયો નિરધાર રે. ધન્ય૦ ૬

આવી અપૂર્વ વૃત્તિ અહો, થશે અપ્રમત્ત યોગ રે,
કેવળ લગભગ ભૂમિકા સ્પર્શીને દેહવિયોગ રે. ધન્ય૦ ૭

અવશ્ય કર્મનો ભોગ છે, ભોગવવો અવશેષ રે,
તેથી દેહ એક જ ધારીને, જાશું સ્વરૂપ સ્વદેશ. રે. ધન્ય૦

"શ્રીમદ્‌ રાજચન્દ્ર"

અર્પણ—પત્રિકા

"અહો ! અહો ! શ્રી સદ્‌ગુરુ ! કરુણાસિંધુ અપાર;
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો ! અહો ! ઉપકાર.
શું પ્રભુ ચરણ કને ધરું, આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપીઓ, વર્તું ચરણાધીન."

मनसि वचसि काये पुण्यपीयुषपूर्णाः
त्रिभुवनमुपकारश्रेणीभिः पूरयन्तः ।
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥

જેનાં મન વચન અને કાયામાં પુણ્યરૂપી અમૃત ભરેલું છે; જે ત્રણ લોકને ઉપકારોની પરંપરાવડે પૂરી દે છે; અન્યના પરમાણુ જેવડા ગુણોને પણ જે પર્વત જેવડા ગણી સદા પોતાના હૃદયમાં વિકાસ પામે છે તેવા સંતો જગતમાં કેટલાક હોય ?

આવા વિરલ સદ્‌ગુણી સંત શ્રીમદ્ લઘુરાજ મહારાજનો યોગ આ મનુષ્યભવનું સફળપણું થવામાં ઉત્તમ નિમિત્તરૂપ બન્યો હોવાથી તથા જેમની છત્રછાયામાં આ 'શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર જીવનકળા'ની સંકલનારૂપ શુભ કાર્ય શરૂ થઈ પૂર્ણ થયું હોવાથી, તેમજ શ્રીમદ્ રાજચન્દ્રના આત્મજ્ઞાનનો વારસો પામી અનેક આત્માઓને આત્મજ્ઞાનનો રંગ લગાડવામાં એંશી વર્ષની પક્વ વય થઈ ગયા છતાં પ્રબળ પુરુષાર્થમાં પ્રવર્તતા હોવાથી, તેમના જ યોગબળે તૈયાર થયેલ 'ફૂલ નહીં તો ફૂલની પાંખડી' રૂપ આ પ્રયત્ન-પુષ્પ તેમની સેવામાં આત્મઅર્પણ ભાવે સાદર સમર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉં છું.

લિ૦ તે પ્રત્યુપકાર વાળવા
સર્વથા અસમર્થ, સદા આભારી,
સત્પુરુષના ચરણકમળની સેવાનો ઇચ્છક
દાસાનુદાસ
બ્રહ્મચારી બાળ ગોવર્ધન.

પરિચય

આ પુસ્તકની એક વિશેષતા છે.

*

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર આત્મપ્રતીતિ કરી પરમાત્મદર્શન પામ્યા.

તેમના જીવન કાળમાં સંસર્ગમાં આવનારામાંથી કેટલાકને તેમની ચમત્કારી લબ્ધિઓનો પરિચય થયો હતો. કોઈ કોઈને તેમણે આત્મપ્રતીતિ કરાવી હતી; કોઈને આત્મરૂપ કર્યા હતા. શ્રી લલ્લુજી મહારાજ—લઘુરાજ નામે પ્રસિદ્ધ તેમના આત્મજ્ઞાનના વારસદાર થયા હતા.

તેમના અનેક વર્ષો તપશ્ચર્યા અને ધ્યાનમાં વ્યતીત થયાં. સાંપ્રદાયિકોએ તેમનો ત્યાગ કર્યો. અનેક પરિષહો તેમને સહન કરવા પડયા. સીમમાં જતા આવતા ખેડૂતો તથા પાટીદાર બાઈઓ પાસેથી તેમને ભિક્ષા મળતી. તેમણે 'ધર્મલાભ' આ ભદ્રિક જનોને આપવા માંડયો, અને તેમાંથી અનેક 'બૂઝયા;' અનેક લલ્લુજી મહારાજના અન્તેવાસી થઈ રહ્યા; આમાંથી અગાસ આશ્રમનો જન્મ થયો.

શ્રી લઘુરાજ સ્વામી શ્રીમદ્‌ના અનન્ય ભક્ત હતા; તેમની ગુરુભક્તિ ચમત્કારી હતી. 'આ સંસારમાં એક આત્મા સાચો છે.' એ દેશનાનો સતત પ્રવાહ એમના તરફથી વહ્યા કરતો હતો. તેમણે પરમ કરુણાથી કેટલાયે સંશયગ્રસ્ત આધુનિકોને 'આત્મા છે' એવી ઝાંખી કરાવી હતી, તેમની ભાવનાનો પ્રવાહ અપ્રતિહત હતો.

આ મહાત્માના અંતેવાસી બ્રહ્મચારી શ્રી ગોવર્ધનભાઇએ આ પુસ્તક લખી તેમની સમક્ષ વાંચી સંભળાવ્યું હતું. પૂજ્યપાદ શ્રી લઘુરાજ સ્વામીએ તેને કસોટીએ કસી મંજૂર કર્યું હતું.

આ પુસ્તકની એ વિશેષતા છે.

રસિકલાલ છો. પરીખ.

ॐ

આવૃત્તિ બીજી—

લેખકના બે બોલ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર રવજીભાઈના જીવન સંબંધી પ્રથમ પુસ્તક "સાક્ષાત્ સરસ્વતી" સં. ૧૯૪૩માં તેમની હયાતીમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. તેમના મિત્ર વિનયચંદ્ર પોપટલાલ દફતરીએ તે તૈયાર કરેલું હતું તેની પછી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પોતે સ્વાત્મવૃત્તાંતરૂપ ૧૩ વર્ષ સુધીની પોતાની ચર્યા સ. ૧૯૪૬માં લખી છે. 'સાક્ષાત્ સરસ્વતી'-ની બે બીજી આવૃત્તિઓ ઈ. સ. ૧૯૨૧માં અમદાવાદના મુમુક્ષુ વર્ગ તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. શ્રીમદ્‌ના દેહોત્સર્ગ પછી, સં. ૧૯૬૫માં ઝવેરી માણેકલાલ ઘેલાભાઈએ "શ્રીમાન્ રાજચંદ્રજીનું આધ્યાત્મિક જીવન" નામનો તેઓશ્રીની જયંતિ વખતે એક નિબંધ વાંચેલો તે પણ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. ત્યારપછી જયંતિઓ ઉજવાતી તેમાં ગાંધીજી, આનંદશંકર ધ્રુવ, કાકા કાલેલકર વગેરે વિદ્વાનોનાં ભાષણો થતાં, તેનો એક સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

"શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા"ની ઉત્પત્તિ પણ સં. ૧૯૯૧ની જયંતિના નિમિત્તે થઈ છે ભાઈ ગોપાળદાસ જીવાભાઈ પટેલની સૂચનાથી નિબંધરૂપે લખવા શરૂ કરેલ, પછી પુસ્તકરૂપે છપાવવાની તેમની ધારણા થવાથી તેમની સૂચના પ્રમાણે કંઈક વિસ્તારપૂર્વક પાછળનો ભાગ લખાયો. પાછળથી તેમનો વિચાર એ નિબંધમાંથી કંઈક લઈ જયંતિ વગેરેનાં વ્યાખ્યાન સહિત "શ્રીમદ્‌ની જીવનયાત્રા" પ્રસિદ્ધ કરવાનો થયો. તે પ્રમાણે તે ગ્રંથ સં. ૧૯૯૧માં પ્રસિદ્ધ થયો.

બાદરમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મંદિરની સ્થાપનાના મહોત્સવ પ્રસંગે મુમુક્ષુઓને ભેટ આપવા સ. ૧૯૯૪માં 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જીવનકળા'-ની પ્રથમ આવૃત્તિ 'પ્રસ્થાન કાર્યાલય' દ્વારા પ્રસિદ્ધ થઈ. ત્યાર પછીના

૭ વર્ષમાં ઘણા મુમુક્ષુઓને તે ઉપયોગી જણાયાથી આ બીજી આવૃત્તિ 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ અગાસ' દ્વારા પ્રગટ થાય છે.

તેમાં "મુંબઈ નિવાસકાળના કેટલાક પ્રસંગો" નામે દશમું પ્રકરણ નવી માહિતી મળી તે પ્રમાણે ઉમેરેલું છે અને બાકીના પ્રસંગોમાં ઘટતો આવશ્યક ફેરફાર કર્યો છે. મુખ્ય ક્રમ તો પહેલી આવૃત્તિ પ્રમાણે જ રાખેલો છે. મુંબઈના પ્રસંગો જેવા જ વવાણિયા વસો, ખંભાત, ઇડર, હડમતાલા, મોરબી આદિના પ્રસંગો પણ વિશેષતા દર્શાવે તેવા છે, તે ભવિષ્યની આવૃત્તિમાં બનવા યોગ્ય છે; હાલના સંયોગોમાં આટલાથી સંતોષ માનવા યોગ્ય છે.

શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર આશ્રમ
અગાસ
સં. ૨૦૦૦ જેઠ વદ ૮, બુધ.

બ્રહ્મચારી ગોવર્ધનદાસ.

અનુક્રમણિકા

શુદ્ધિપત્રક

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૨૨	કહવું	કરવું
૧૨	૧૧	પકારે	પ્રકારે
૨૩	૧૨	સાંભરી	સાંભળી
૨૭	૧૫	સારીના	નારીનાં
૩૧	૩	વૈરાબ્ય	વૈરાગ્ય
૩૭	૯	વિચારવાને	વિચારવાન
૪૦	૨૧	જૈનદર્શક	જૈનદર્શન
૪૭	૨૦	એમૃત	અમૃત
૪૨	૧૪	ઉલ્લાસ	ભાવ ઉલ્લાસ
૬૨	૧૯	પઠ	પાઠ
	૨૪	મનેહર	મનોહર
૬૫	૫	સંવાદ	સંવાદે
૬૮	૧૭	જાવા	જોવા
૮૦	૧૧	કેટર્વા	કેટલા
	૧૭	પરમાણુ	પરણામ
૯૨	૨૩	જયાર	જ્યારે
૧૩૦	૧૫	અલાકિક	અલૌકિક
૧૩૧	૧૧	આપસરામાં	અપાસરામાં
૧૩૭	૧૬	આત્માત્ત્વ	આત્માતત્ત્વ
૧૪૧	૧૭	આધ્યો	આપ્યો
		અત	પ્રતિ

પૃષ્ઠ	લીટી	શુદ્ધ	અશુદ્ધ
૧૪૩	૨૨	સુદ્ધ	**સુદ્ધ**
૧૪૪	૧૩	જીવાને	જીવોને
૧૪૫	૧૮	સમતકિતનું	સમકિતનું
૧૫૮	૨૧	દેવ	દેવે
૧૬૧	૪	સુખી	સુધી
૧૮૮	૭	ભરાબર	બરાબર
૧૯૯	૩, ૫,	દેખાય	દેખાવ
૨૦૦	૨૫	અર્થિક	આર્થિક
૨૦૩	૧૪	જેવું	જવું
૨૦૪	૧૦	તદાહુત	તદાહુતં
૨૦૬	૨૪	જર્થે	અર્થે
૨૧૫	૨૨	૬૯૨	૭૫૩ (છેલ્લી આવૃત્તિ)
૨૧૬	૪	૩૨૦, ૩૨૨, ૩૨૨	૩૯૩, ૩૯૪, ૩૯૫, ,,
૨૧૮	૧	અગેં	અર્થે
	૯	૮૬૫	૯૪૬
૨૨૩	૫	સાંળખી	સાંભળી
૨૨૪	૨૪	અખંઠ	અખંડ
૨૩૨	૨૦	નતિક	નૈતિક
૨૩૪	૧૧	વિચરાણુાની	વિચારણાની
૨૩૬	૨૨	વત	વાત
૨૩૯	૨૨	રવપણે	સ્વપણે
૨૪૧	૧	પઢળનું	પડળનું

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

વર્ષ ૨૩ મુ

સં ૧૯૪૭

[illegible]

[illegible]

[illegible]

श्रीमान् राजचन्द्र

[illegible]

जन्म

[illegible] (काठियावाड)

वि. संवत् १९२४ कार्तिक सु. १५.

[illegible]

[illegible] (काठियावाड).

वि. संवत् १९५७ चैत्र कृष्ण ५

[illegible]

D N KHANDEKAR
[illegible] WADI BOMBAY No. 2

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

જીવનકળા

મંગલ-વચન

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના, પામ્યો દુઃખ અનંત;
સમજાવ્યું તે પદ નમું, શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત. ૧
દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો! વંદન અગણિત. ૨
પરમ પુરુષ પ્રભુ સદ્ગુરુ, પરમ જ્ઞાન સુખધામ;
જેણે આપ્યું ભાન નિજ, તેને સદા પ્રણામ. ૩

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

જે મહાપુરુષની વિશ્વવિહારી પ્રજ્ઞા હતી, અનેક જન્મોમાં આરાધેલો જેનો યોગ હતો એટલે જન્મથી જ યોગીશ્વર જેવી જેની નિરપરાધી વૈરાગ્યમય દશા હતી, અલ્પ વયમાં આત્મજ્ઞાનનો જેને ઉદય થયો હતો, સ્મરણશક્તિ જેની અદ્ભુત હતી અને સર્વ જીવો પ્રત્યે જેનો વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ હતો, એવા આશ્ચર્યની મૂર્તિ સમા મહાત્માનું અચિંત્ય માહાત્મ્ય ક્યાં અને આ અલ્પમતિની પ્રતિભારહિત સામાન્ય વાચા ક્યાં! ક્યાં ઝળહળતા સૂર્યનું તેજ અને ક્યાં આગિયાનું અજવાળું! આમ અણ-જાણ્યું છતાં છાબડામાં એક બાજુ મેરુ

પર્વત મૂકી સામેના છાબડામાં સરસવનો દાણો મૂકી તુલના કરવા જેવું સાહસ હું આરંભું છું તે હાસ્યપાત્ર છે, છતાં જગતમાં વ્યવહાર કોઈ ને કોઈ પ્રકારે કરવો પડે છે. જેમ બીજનો ચંદ્ર બતાવવા આકાશને અડે તેવી લાંબી આંગળી કોઈની પાસે હોતી નથી તોપણ માત્ર અંગુલિ-નિર્દેશથી તે દિશા દર્શાવી જોનારની દૃષ્ટિ ચંદ્ર પ્રત્યે વળે તેમ કરીએ છીએ, તેમ આ અલ્પ પ્રયત્ન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના પ્રતાપ પ્રત્યે દૃષ્ટિ દેનારને ઉપયોગી નીવડે અને મારી વૃત્તિ મહાત્મા પુરુષનાં પ્રભાવશાળી વચનોમાં તથા તેના યોગસ્ફુરિત ચરિત્રમાં રહે એ શુભ આશયથી અણુજુગતું કાર્ય માથે લેવાની ધૃષ્ટતા કરું છું. સર્વતોભદ્ર-સ્વપર-હિતકારી કાર્યની પ્રતીતિ થયા પછી આ કલમ પકડી છે તેમ છતાં, મારી અયોગ્યતાથી એ મહાપુરુષ રૂપી ચંદ્રની પ્રભામાં કલંકરૂપ હું ન ભાસું તો ઠીક એ ભાવનાથી તે જ્ઞાની પુરુષના ચરણકમળમાં અહંભાવ અર્પણ કરી તેની કૃપારૂપ કિરણોમાં અભેદભાવે ફરી ફરી નમસ્કાર કરું છું.

"मत्वेति नाथ तव संस्तवनं मयेदम्
आरभ्यते तनुधियापि तव प्रभावात् ।
चेतो हरिष्यति सतां नलिनीदलेषु
मुक्ताफलद्युतिमुपैति ननूदबिंदुः ॥ ७ ॥
आस्तां तव स्तवनमस्तसमस्तदोषम्
त्वत्संकथापि जगतां दुरितानि हन्ति ।
दूरे सहस्रकिरणः कुरुते प्रभैव
पद्माकरेषु जलजानि विकासभांजि ॥ ८ ॥

श्री मानतुंगाचार्य—भक्तामरस्तोत्र.

ભાવાર્થ—હે નાથ, તારું સ્તવન અનેક ભવનાં પાપનો નાશ કરનાર છે એમ માનીને, અલ્પ બુદ્ધિ હોવા છતાં તારા પ્રભાવના આલંબનથી આ તારી સ્તુતિ શરૂ કરું છું તે—કમલિનીપત્ર પર

પડેલું જળબિંદુ પણ મનોહર મૌતીની શોભા ધારણ કરે છે, તેમ સત્પુરુષોના ચિત્તની પ્રસન્નતાનું કારણ તારા પ્રભાવથી બનશે.

સમસ્ત દોષોને દૂર કરે તેવું તારુ સ્તવન તો શું પણ તારી કથા પણ ત્રણે લોકના લોકોના કષ્ટોને કાપી નાંખે છે; સહસ્ર કિરણોવાળો સૂર્ય દૂર રહો, માત્ર તેની અરુણોદયની પ્રભા જ સરોવરોના કમળોનો વિકાસ કરવા સમર્થ છે.

૧.

સ્વ–વૃત્તાંત

નિદ્રામાંથી જાગતાં કોઈ આળસ મરડીને બેઠો થાય અને ઘરમાં ચોરી થયાના ચિહ્ન જોતાં સંભ્રમમાં પડી જાય તેમ, ઈ. સ. ૧૮૫૭નાં સંક્ષોભકાળને એક દસકો વીત્યા પછી હિંદમાં સંસારસુધારો, દેશની આબાદી, કેળવણી અને ધર્મોદ્ધારનાં બીજ વાવવાની શરૂઆત થતી હતી તે જાગ્રતિકાળમાં, પૂર્વમાં બંગાળમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને વિવેકાનંદના પ્રયત્નોનાં મૂળ જામતાં હતાં. ઉત્તરમાં આર્યસમાજ અને સ્વામી રામતીર્થની તૈયારીઓ થતી હતી. દક્ષિણમાં પેશ્વાઈના તાજાં સ્મરણોમાં લોકમાન્ય બાળગંગાધર ટિળક અને ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે ઊછરતા હતા. મહાત્મા ગાંધીજીના જન્મ પહેલાં એક વર્ષે વવાણિયા બંદર નામના કાઠિયાવાડના એક શાંત રમણીય ગામના વણિક કુટુંબમાં સંવત ૧૯૨૪ના કાર્તિક સુદ ૧૫ ને રવિવારે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જન્મ થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ મહેતા રવજીભાઈ પંચાણભાઈ હતું અને તેમનાં માતાનું નામ દેવબાઈ હતું. કળિકાળસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની જન્મતિથિને દિવસે કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ આ મહાત્માએ પણ જન્મ લીધો હતો. એ જ વર્ષમાં આત્મજ્ઞાની ચિદાનંદજી મહારાજનો દેહ છૂટયાનાં સમાચાર સાંભળ્યા છે.

શ્રીમદ્‌ના પિતામહ શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત હતા ભક્તિરૂપી જળનો પ્રવાહ એ કુટુંબરૂપી સરોવરમાં અસ્ખલિત વહ્યા કરતો તેમાં ઊંચા આકાશમાંની મનોહર સંધ્યાના રંગ કે ઇંદ્રધનુષ્યના રંગ સરોવરના નિર્મળ જળમાં પ્રતિબિંબ પામે તેમ શ્રીમદ્‌નાં માતુશ્રી દેવબાઈ જૈન સંસ્કારો લાવ્યાં હતાં. વવાણિયાનાં બીજાં વણિક કુટુંબો પણ જૈનધર્મને અનુસરતાં હતાં. તે સર્વ સંસ્કારોનું મિશ્રણ કોઈ અજબ રીતે ગંગા-યમુનાના સંગમની પેઠે આપણા બાળમહાત્માના હૃદયમાં રેલાતું હતું. પોતાની પ્રૌઢ વાણીમાં બાવીસ વર્ષની વયે આ બાળ વયનું વર્ણન 'સમુચ્ચય વયચર્યા' નામના લેખમાં પોતે કર્યું છે તે જ અહીં ઉતારી લઉં છું:

"સંવત ૧૯૨૪ના કાર્તિક સુદિ ૧૫, રવિએ મારો જન્મ હોવાથી આજે મને સામાન્ય ગણતરીથી બાવીસ વર્ષ પૂરાં થયાં. બાવીસ વર્ષની અલ્પ વયમાં મેં અનેક રંગ આત્મા સંબંધમાં, મન સંબંધમાં, વચન સંબંધમાં, તન સંબંધમાં અને ધન સંબંધમાં દીઠા છે. નાના પ્રકારની સૃષ્ટિરચના, નાના પ્રકારનાં સંસારી મોજાં, અનંત દુઃખમૂળ, એ બધાંનો અનેક પ્રકારે મને અનુભવ થયો છે. સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ અને સમર્થ નાસ્તિકોએ જે જે વિચારો કર્યા છે, તે જાતિના અનેક વિચારો તે અલ્પ વયમાં મેં કરેલા છે. મહાન ચક્રવર્તીએ કરેલા તૃષ્ણાના વિચાર, અને એક નિસ્પૃહી મહાત્માએ કરેલા નિસ્પૃહાના વિચાર મેં કર્યા છે. અમરત્વની સિદ્ધિ અને ક્ષણિકત્વની સિદ્ધિ ખૂબ વિચારી છે. અલ્પ વયમાં મહત્ વિચારો કરી નાખ્યા છે, મહત્ વિચિત્રતાની પ્રાપ્તિ થઈ છે. એ સઘળું બહુ ગંભીર ભાવથી આજે હું દૃષ્ટિ દઈ જોઉં છું, તો પ્રથમની મારી ઊગતી વિચારશ્રેણી, આત્મદશા-અને આજને આકાશ-પાતાળનું અંતર છે; તેનો છેડો અને આનો છેડો કોઈ કાળે જાણે મળ્યા મળે તેમ નથી. પણ શોચ કરશો કે એટલી બધી વિચિત્રતાનું કોઈ સ્થળે લેખન-ચિત્રન કર્યું છે કે નહીં? તો ત્યાં એટલું જ કહી શકીશ કે લેખન-ચિત્રને સઘળું

સ્મૃતિના ચિત્રપટમાં છે. બાકી પત્ર-લેખિનીનો સમાગમ કરી જગતમાં દર્શાવવાનું પ્રયત્ન કર્યું નથી. યદિ હું એમ સમજી શકું છું કે તે વય-ચર્યા જનસમૂહને બહુ ઉપયોગી, પુનઃ પુનઃ મનન કરવા યોગ્ય અને પરિણામે તેઓ ભણીથી મને શ્રેયની પ્રાપ્તિ થાય તેવી છે; પણ મારી સ્મૃતિએ તે પરિશ્રમ લેવાની મને ચોખ્ખી ના કહી હતી, એટલે નિરુપાયતાથી ક્ષમા ઇચ્છી લઉં છું. પારિણામિક વિચારથી તે સ્મૃતિની ઇચ્છાને દમાવી, તે જ સ્મૃતિને સમજાવી તે વયચર્યા ધીરે ધીરે બનશે તો, અવશ્ય ધવળ-પત્ર પર મૂકીશ તોપણ સંભારી જઉં છું :—

સમુચ્ચય વયચર્યા

"સાત વર્ષ સુધી એકાંત બાળ વયની રમત ગમત સેવી હતી. એટલું મને તે વેળા મારે સ્મૃતિમાં છે કે વિચિત્ર કલ્પના—કલ્પનાનું સ્વરૂપ કે હેતુ સમજ્યા વગર—મારા આત્મામાં થયા કરતી હતી. રમત ગમતમાં પણ વિજય મેળવવાની અને રાજેશ્વર જેવી ઊંચી પદવી મેળવવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી. વસ્ત્ર પહેરવાની, સ્વચ્છ રાખવાની, ખાવાપીવાની, સૂવાની બેસવાની, બધી વિદેહી દશા હતી; છતાં [1]હાડ ગરીબ હતું. તે દશા હજુ સાંભરે છે. અત્યારનું વિવેકી જ્ઞાન તે વયમાં હોત, તો મને મોક્ષ માટે ઝાઝી જિજ્ઞાસા રહેત નહિ; એવી નિરપરાધી દશા હોવાથી પુનઃ પુનઃ તે સાંભરે છે.

"સાત વર્ષથી અગિયાર વર્ષ સુધીનો કાળ કેળવણી લેવામાં હતો. આજે મારી સ્મૃતિ જેટલી ખ્યાતિ ભોગવે છે, તેટલી ખ્યાતિ ભોગવવાથી તે કંઈક અપરાધી થઈ છે. પણ તે કાળે નિરપરાધી સ્મૃતિ હોવાથી એક જ વાર પાઠનું અવલોકન કરવું પડતું હતું; છતાં ખ્યાતિનો હેતુ નહોતો. એટલે ઉપાધિ બહુ ઓછી હતી. સ્મૃતિ એવી બળવત્તર હતી કે જેવી સ્મૃતિ બહુ જ થોડા મનુષ્યોમાં આ કાળે આ ક્ષેત્રે હશે. અભ્યાસમાં પ્રમાદી બહુ હતો. વાતડાહ્યો, રમતિયાળ અને

1. હશે પડે તેવું અનુકંપ્ય.

આનંદી હતો. પાઠ માત્ર શિક્ષક વંચાવે તે જ વેળા વાંચી તેનો ભાવાર્થ કહી જતો. એ ભણીની નિશ્ચિંતતા હતી. તે વેળા પ્રીતિ, સરળ વાત્સલ્યતા મારામાં બહુ હતી; સર્વથી એકત્વ ઇચ્છતો; સર્વમાં ભ્રાતૃભાવ હોય તો જ સુખ, એ મને સ્વાભાવિક આવડ્યું હતું. લોકોમાં કોઈ પણ પ્રકારથી જુદાઈના અંકુરો જોતો કે મારું અંતઃકરણ રડી પડતું. તે વેળા કલ્પિત વાતો કરવાની મને બહુ ટેવ હતી. આઠમા વર્ષમાં મેં કવિતા કરી હતી, જે પાછળથી તપાસતાં સમાપ હતી.

"અભ્યાસ એટલી ત્વરાથી કરી શક્યો હતો કે જે માણસે મને પ્રથમ પુસ્તકનો બોધ દેવો શરૂ કર્યો હતો, તેને જ ગુજરાતી કેળવણી ઠીક પામીને તે જ ચોપડીનો પાછો મેં બોધ કર્યો હતો. ત્યારે કેટલાક કાવ્યગ્રંથો મેં વાંચ્યા હતા. તેમ જ અનેક પ્રકારના બોધગ્રંથો—નાના—આડાઅવળા મેં જોયા હતા. જે પ્રાયઃ હજુ સ્મૃતિમાં રહ્યા છે.

ત્યાં સુધી મારાથી સ્વાભાવિક રીતે ભદ્રિકપણું જ સેવાયું હતું. હું માણસ જાતનો બહુ વિશ્વાસુ હતો; સ્વાભાવિક સૃષ્ટિરચના પર મને બહુ પ્રીતિ હતી.

"મારા પિતામહ કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા. તેમની પાસે તે વયમાં કૃષ્ણકીર્તનનાં પદો મેં સાંભળ્યાં હતાં; તેમ જ જુદા જુદા અવતારો સંબંધી ચમત્કારો સાંભળ્યા હતા; જેથી મને ભક્તિની સાથે તે અવતારોમાં પ્રીતિ થઈ હતી; અને રામદાસજી નામના સાધુની સમીપે મેં બાળલીલામાં કંઠી બંધાવી હતી; નિત્ય કૃષ્ણનાં દર્શન કરવા જતો; વખતોવખત કથાઓ સાંભળતો; વારંવાર અવતાર સંબંધી ચમત્કારમાં હું મોહ પામતો; અને તેને પરમાત્મા માનતો, જેથી તેને રહેવાનું સ્થળ જોવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી. તેના સંપ્રદાયના મહંત હોઇએ, સ્થળે સ્થળે ચમત્કારથી હરિકથા કરતા હોઇએ અને ત્યાગી હોઇએ તો કેવી મજા પડે? એ જ વિકલ્પના થયા કરતી; તેમજ કોઈ વૈભવી ભૂમિકા જોતો કે સમર્થ વૈભવી થવાની ઇચ્છા થતી.

'પ્રવીણ-સાગર'-નામનો ગ્રંથ તેવામાં મેં વાંચ્યો હતો; તે વખતે સમજ્યો નહોતો; છતાં સ્ત્રી સંબંધી નાના પ્રકારનાં સુખમાં લીન હોઇએ, અને નિરુપાધિપણે કથા કથન શ્રવણ કરતા હોઇએ, તો કેવી આનંદદાયક દશા, એ મારી તૃષ્ણા હતી. ગુજરાતી ભાષાની વાચનમાળામાં જગતકર્તા સંબંધી કેટલેક સ્થળે બોધ કર્યો છે તે મને દૃઢ થઈ ગયો હતો; જેથી જૈન લોકો ભણી મારી બહુ જુગુપ્સા હતી; બનાવ્યા વગર કોઈ પદાર્થ બને નહીં, માટે જૈન લોકો મૂર્ખ છે, તેને ખબર નથી. તેમજ તે વેળા પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુ લોકોની ક્રિયા મારા જોવામાં આવી હતી, જેથી તે ક્રિયાઓ મલિન લાગવાથી હું તેથી બીતો હતો, એટલે કે તે મને પ્રિય ન હોતી.

"જન્મભૂમિકામાં જેટલા વાણિયાઓ રહે છે, તે બધાની કુલશ્રદ્ધા ભિન્ન ભિન્ન છતાં, કંઈક પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાળુને જ લગતી હતી, એથી મને તે લોકોનો જ પાનારો હતો. પહેલેથી સમર્થ શક્તિવાળો અને ગામનો નામાંકિત વિદ્યાર્થી લોકો મને ગણતા. તેથી મારી પ્રશંસાને લીધે ચાહીને તેવા મંડળમાં બેસી મારી ચપળ શક્તિ દર્શાવવાનો હું પ્રયત્ન કરતો. કંઠીને માટે વારવાર તેઓ મારી હાસ્યપૂર્વક ટીકા કરતા છતાં હું તેઓથી વાદ કરતો અને સમજણ પાડવા પ્રયત્ન કરતો, પણ હળવે હળવે મને તેમનાં પ્રતિક્રમણ સૂત્ર ઇત્યાદિક પુસ્તકો વાંચવા મળ્યાં. તેમાં બહુ વિનયપૂર્વક સર્વ જગત જીવથી મિત્રતા ઇચ્છી છે, તેથી મારી પ્રીતિ તેમાં પણ થઈ; અને પેલામાં પણ રહી. હળવે હળવે આ પ્રસંગ વધ્યો. છતાં સ્વચ્છ રહેવાના તેમજ બીજા આચાર-વિચાર મને વૈષ્ણવના પ્રિય હતા; અને જગતકર્તાની શ્રદ્ધા હતી. તેવામાં કંઠી તૂટી ગઈ, એટલે ફરીથી મેં બાંધી નહીં. તે વેળા બાંધવા-ન બાંધવાનું કંઈ કારણ મેં શોધ્યું નહોતુ. આ મારી તેર વર્ષની વયની ચર્યા છે. પછી હું મારા પિતાની દુકાને બેસતો અને મારા અક્ષરની છટાથી કચ્છ-દરબારને ઉતારે મને લખવા માટે બોલાવતા ત્યારે હું જતો હતો. દુકાને મેં નાના પ્રકારની લીલાલહેર

કરી છે; અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાં છે; રામ ઇત્યાદિનાં ચરિત્રો પર કવિતાઓ રચી છે; સંસારી તૃષ્ણાઓ કરી છે; છતાં કોઈને મેં ઓછું અધિકું તોળી દીધું નથી, એ મને ચોક્કસ સાંભરે છે."

૨

જાતિસ્મરણ જ્ઞાન

જેમ બાલ્યાવસ્થાને વિષે જે કંઈ જોયું હોય અથવા અનુભવ્યું હોય તેનું સ્મરણ વૃદ્ધાવસ્થામાં કેટલાકને થાય અને કેટલાકને ન થાય તેમ પૂર્વભવનું ભાન કેટલાકને રહે ને કેટલાકને ન રહે. ન રહેવાનું કારણ એ છે કે પૂર્વ દેહ છોડતાં બાહ્ય પદાર્થોને વિષે જીવ વળગી રહી મરણ કરે છે અને નવો દેહ પામી તેમાં જ આસક્ત રહે છે. આથી ઊલટી રીતે પ્રવર્તનારને—અવકાશ રાખ્યો હોય તેને—પૂર્વભવ અનુભવમાં આવે છે.

"જાતિસ્મરણ જ્ઞાન એ મતિજ્ઞાનનો ભેદ છે. પૂર્વ પર્યાય (દેહ) છોડતાં વેદનાના કારણને લઈને, નવો દેહ ધારણ કરતાં ગર્ભાવાસને લઈને, બાલપણામાં મૂઢપણાને લઈને, અને વર્તમાન દેહમાં અતિ લીનતાને લઈને પૂર્વ પર્યાયની સ્મૃતિ કરવાનો અવકાશજ મળતો નથી; તથાપિ જેમ ગર્ભાવાસ તથા બાલપણું સ્મૃતિમાં રહે નહીં તેથી કરી તે નહોતા એમ નથી, તેમ ઉપરનાં કારણોને લઈને પૂર્વ પર્યાય સ્મૃતિમાં રહે નહીં તેથી કરી તે ન હોતા એમ કહેવાય નહીં. જેવી રીતે આંબા આદિ વૃક્ષોની કલમ કરવામાં આવે છે તેમાં સાનુકૂળતા હોય તો થાય છે, તેમ જો પૂર્વ પર્યાયની સ્મૃતિ કરવાને સાનુકૂળતા યોગ્યતા હોય તો 'જાતિસ્મરણ જ્ઞાન' થાય. પૂર્વ સંજ્ઞા કાયમ હોવી જોઈએ. અસંજ્ઞીનો ભવ આવવાથી 'જાતિસ્મરણ જ્ઞાન' ન થાય."

—શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

ઉપરના 'સમુચ્ચય વયચર્યા'ના લેખમાં જાતિસ્મરણ જ્ઞાનનો પોતે ઉલ્લેખ કર્યો નથી અને પછીનાં લખાણોમાં પણ તે વિષે વિશેષ વિસ્તૃત ચર્ચા કરી નથી તો પણ મિત્રો સાથેના વાર્તાલાપમાં* કે સીધો પ્રશ્ન પૂછનારને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન પોતાને હતું તે કયારે અને કેવા પ્રસંગે પ્રગટ થયેલું અને વર્ધમાનતાને પામ્યું તે વિષે એક ભાઇ સાથે થયેલી વાતચીત સપ્રમાણ લાગવાથી નીચે જણાવી છે:

ભાઈ પદમશી ઠાકરશી કચ્છના વાણિયા સંવત ૧૯૪૨ થી શ્રીમદ્‌ના સમાગમમાં આવેલા, તેમણે એક વખતે મુંબઈમાં ભૂલેશ્વર શાક મારકીટ પાસેના દિગંબર દેરાસરમાં શ્રીમદ્‌ને પ્રશ્ન પૂછેલો કે આપને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, તે વ્યાજબી છે?

તેઓશ્રીએ ઉત્તરમાં જણાવ્યું: "હા, એવું કાંઈક છે; તેને આધારે આમ કહેવાણુ છે."

પદમશીભાઈએ ફરી પ્રશ્ન કર્યો: "આપને જાતિસ્મરણ કેટલી ઉમ્મરે અને કેવી રીતે થયું?"

શ્રીમદે ઉત્તર આપ્યો: "અમે સાત વર્ષની વયના હતા, ત્યારે શ્રી વવાણિયામાં અમીચંદ નામના ગૃહસ્થ હતા; તેઓ ભાઈ કલ્યાણજી ભાઈ જેવા કદાવર, રૂપાળા, ગુણી હતા. અમારા ઉપર તેઓ વહાલ રાખતા. તેઓને સર્પ ડસ્યો તેથી તત્કાળ ગુજરી ગયા; એમ વાત સાંભળી અમે પિતામહ પાસે ઘેર આવ્યા. ગુજરી જવું એટલે શું તે અમે જાણતા ન હોતા. પિતામહને અમે કીધું કે અમીચંદ ગુજરી ગયા કે? પિતામહે વિચાર્યું-એ વાતની અમને ખબર પડશે તો ભય પામશું એ કારણથી પિતામહે કીધું કે ગેંદા કરી લે (જમી લે) વગેરેથી એ વાત ભુલાવવા ઘણી ઘણી યુક્તિઓ કરી પણ અમે ગુજરી જવા

---

* કલ્યાણજીભાઈને કહેલું કે અમને આઠસો ભવનું જ્ઞાન છે. ખીમજીભાઈને શ્રીમદે પોતાના પૂર્વ ભવ સંબંધી સવિસ્તર કહેલું કે તમારો તો અમારા ઉપર ઉપકાર છે. –દામજીભાઈ.

વિષે આ પહેલી જ વખત સાંભળેલ હોવાથી તે સમજવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા થયેલ, તેથી ફરી ફરી તે જ સવાલ કરતા રહ્યા. પછી પિતામહે કીધું હા, તે વાત ખરી છે,

"અમે પૂછ્યું કે ગુજરી જવું એટલે શું?

"પિતામહે કીધું: 'તેમાંથી જીવ નીકળી ગયો, અને હવે તે હાલી ચાલી બોલી શકે નહિ; કે ખાવું પીવું કશું કરી શકે નહિ. માટે તેને તળાવ પાસેના મસાણમાં બાળી આવશે.'

"અમે થોડી વાર ઘરમાં આમ તેમ ફરી છૂપી રીતે તળાવે ગયા. ત્યાં પાળ ઉપરના બે શાખાવાળા બાવળ ઉપર ચઢી જોયું તો ખરેખર! ચિતા બળતી હતી. કેટલાક માણસો આસપાસ બેઠેલા જોયા. તે વખતે અમને વિચાર થયો કે આવા માણસને બાળી દેવો તે કેટલી ક્રૂરતા? આમ શા માટે થયું? વગેરે વિચારો કરતાં પડદો ખસી ગયો." આટલું કહી તે તરત ઊભા થયા.

પદમશીભાઈએ કહ્યું: "સાહેબજી, એ વિષે હજી હું વધારે જાણવા માગું છું."

શ્રીમદે ટૂંકામાં પતાવતાં કહ્યું: "પછી શ્રી જૂનાગઢનો ગઢ જોયો ત્યારે ઘણો વધારો થયો. હવે ચાલો."

વિચારવાન જીવને ક્રોધાદિ કોઈ પ્રકૃતિની પરવશતાને લઈને ઘણું સહન કરવું પડ્યું હોય, કે કોઈ ઇષ્ટ વિયોગના કે પ્રિયજનના મરણ પ્રસંગો અનેક વાર વેઠવા પડ્યા હોય, કે મહા વ્યાધિના પ્રસંગો આવી પડ્યા હોય તેની સ્મૃતિ લાવી સંસારનો વિચાર કરે તો આ અનિત્ય પદાર્થો ઉપરની આસક્તિ ઓછી થઈ જાય છે; મમત્વ મોહ મોળાં પડે છે, અને અજર, અમર અને નિત્ય એવા આત્મપદાર્થનો નિર્ણય કરવા વૃત્તિ જાગે છે. તો પછી જેને અનેક ભવમાં આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ તથા જન્મ, જરા, મરણનાં

દુઃખ વેઠેલાં સ્મૃતિમાં તાજાં થયાં હોય; નરક આદિ ગતિનાં અકથ્ય દુઃખોની સ્મૃતિ જાગી હોય; તથા પરિભ્રમણનાં કારણો પૂર્વ ભવે સત્પુરુષો પાસે પ્રત્યક્ષ સાંભળ્યાં હોય તે સર્વ ઉપદેશ જેને સ્મૃતિમાં પ્રત્યક્ષ ભાસતો હોય તેને જન્મ, જરા, મરણનો ત્રાસ કેટલો વર્તે તથા પૂર્વ ભવે જાણેલો અને આરાધેલો મુક્તિનો માર્ગ આરાધવા કેટલી તત્પરતા રહે તે આપણી કલ્પનામાં આવવું પણ મુશ્કેલ છે.

બાળપણનાં એક કાવ્યમાં શ્રીમદે લખ્યું છે:-

"અવળાં પણ સવળાં થશે, ઠોકર વાગ્યે ઠીક,
તપ્યા લોહને ટીપતાં, સુધરી જશે અધિક."

ક્રોધાદિ સ્વભાવવાળા અનેક જીવો પશ્ચાત્તાપ થતાં કે યોગ્ય સમજણ લાગી જતાં નાનપણમાં સારા કહેવાતા સાથીઓ કરતાં વિશેષ સારા નીવડ્યા છે.

જાતિસ્મરણ જ્ઞાન શ્રીમદ્‌ને સાત વર્ષે પ્રાપ્ત થયુ અને વૈરાગ્ય વધવા લાગ્યો. 'અપૂર્વ અનુસાર' આવ્યો એમ સં. ૧૯૫૩માં લખેલ નીચેના કાવ્યમાં પોતે જણાવે છે:-

"ધન્ય રે દિવસ આ આ અહો, જાગીરે શાન્તિ અપૂર્વ રે,
દશ વર્ષે રે ધારા ઉલસી, મટયો ઉદય કર્મનો ગર્વ રે. ધન્ય૦ ૧
ઓગણીસસે ને એકત્રીસે, આવ્યો અપૂર્વ અનુસાર રે,
ઓગણીસસે ને બેતાલીસે, અદ્ભુત વૈરાગ્યધારે રે. ધન્ય૦ ૨

વળી એ જ અભિપ્રાયનું એક કાવ્ય સં. ૧૯૪૫માં લખેલું તેમાં પોતે જણાવે છે:

"સુખકી સહેલી હૈ, અકેલી ઉદાસીનતા;
અધ્યાત્મની જનની તે ઉદાસીનતા."

"લઘુ વયથી અદ્ભુત થયો તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ;
એ જ સૂચવે એમ કે ગતિ આગતિ કાં શોધ?

જે સંસ્કાર થવો ઘટે, અતિ અભ્યાસે કોય;
વિના પરિશ્રમ તે થયો, ભવ શંકા શી ત્યાંય?
જેમ જેમ મતિ અલ્પતા અને મોહ ઉદ્યોત;
તેમ તેમ ભવશંકના, અપાત્ર અંતર જ્યોત.
કરી કલ્પના દૃઢ કરે, નાના નાસ્તિ વિચાર;
પણ અસ્તિ તે સૂચવે, એ જ ખરો નિર્ધાર."

સં. ૧૯૪૯ કાર્તિક વદ ૧૨ના એક પત્રમાં પોતે જણાવે છે કે "પુનર્જન્મ છે–જરૂર છે. એ માટે હું અનુભવથી હા કહેવામાં અચળ છું. એ વાક્ય પૂર્વભવના કોઈ જોગનું સ્મરણ થતી વખતે સિદ્ધ થયેલું લખ્યું છે. જેને, પુનર્જન્માદિ ભાવ કર્યા છે તે પદાર્થને, કોઈ પકારે જાણીને તે વાક્ય લખાયું છે."

સં ૧૯૪૬ ભાદરવા સુદ ૬ ના પત્રમાં પૂર્વભવના સ્મરણનું સમર્થન કરે છે, તે પત્ર:—

પ્રથમ સંવત્સરી અને એ દિવસ પર્યંત સંબંધીમાં કોઈ પણ પ્રકારે તમારો અવિનય, આશાતના, અસમાધિ, મારા મન, વચન, કાયાના કોઈ પણ યોગાધ્યવસાયથી થઈ હોય તેને માટે પુનઃ પુનઃ ક્ષમાવું છું.

અંતર્જ્ઞાનથી સ્મરણ કરતાં એવો કોઈ કાળ જણાતો નથી વા સાંભરતો નથી કે જે કાળમાં જે સમયમાં આ જીવે પરિભ્રમણ ન કર્યું હોય, સંકલ્પ વિકલ્પનું રટન ન કર્યું હોય; અને એ વડે "સમાધિ" ન ભૂલ્યો હોય. નિરંતર એ સ્મરણ રહ્યા કરે છે, અને એ મહા વૈરાગ્યને આપે છે.

વળી સ્મરણ થાય છે કે એ પરિભ્રમણ કેવળ સ્વચ્છંદથી કરતા જીવને ઉદાસીનતા કેમ ન આવી? બીજા જીવો પરત્વે ક્રોધ કરતાં, માન કરતાં, માયા કરતાં, લોભ કરતાં કે અન્યથા કરતાં તે માઠું છે એમ યથાયોગ્ય કાં ન જાણ્યું? અર્થાત્ એમ જાણવું જોઈતું હતું

જીવાં ન જાણ્યું એ વળી ફરી પરિભ્રમણ કરવાનો વૈરાગ્ય આપે છે.

વળી સ્મરણ થાય છે કે જેના વિના એક પળ પણ હું જીવી નહીં શકું એવા કેટલાક પદાર્થો (સ્ત્રી આદિક) તે અનંતવાર છોડતાં, તેનો વિયોગ થયાં અનંત કાળ પણ થઈ ગયો; તથાપિ તેના વિના જિવાયું એ કંઈ થોડું આશ્ચર્યકારક નથી. અર્થાત્ જે જે વેળા તેવો પ્રીતિભાવ કર્યો હતો તે તે વેળા તે કલ્પિત હતો, એવો પ્રીતિભાવ કાં થયો ? એ ફરી ફરી વૈરાગ્ય આપે છે.

વળી જેનું મુખ કોઈ કાળે પણ નહીં જોઉં; જેને કોઈ કાળે હું ગ્રહણ નહીં જ કરું, તેને ઘેર પુત્રપણે, સ્ત્રીપણે, દાસપણે, દાસીપણે, નાના જંતુપણે શા માટે જન્મ્યો ? અર્થાત્ એવા દ્વેષથી એવા રૂપે જન્મવું પડ્યું ! અને તેમ કરવાની તો ઇચ્છા ન હોતી ! કહો એ સ્મરણ થતાં આ ક્લેશિત આત્મા પરત્વે જુગુપ્સા નહીં આવતી હોય ? અર્થાત્ આવે છે.

વધારે શું કહેવું ? જે જે પૂર્વના ભવાંતરે ભ્રાંતિપણે ભ્રમણ કર્યું, તેનું સ્મરણ થતાં હવે કેમ આવવું ? એ ચિંતના થઈ પડી છે, ફરી ન જ જન્મવું અને ફરી એમ નજ કરવું એવું દૃઢત્વ આત્મામાં પ્રકાશે છે. પણ કેટલીક નિરૂપાયતા છે; ત્યાં કેમ કરવું ?

જે દૃઢતા છે તે પૂર્ણ કરવી જરૂર પૂર્ણ પડવી એજ રટન છે. પણ જે કંઈ આડું આવે છે, તે કોરે કરવું પડે છે, અર્થાત્ ખસેડવું પડે છે અને તેમાં કાળ જાય છે. જીવન ચાલ્યું જાય છે. એને ન જવા દેવું. જ્યાં સુધી યથાયોગ્ય જય ન થાય ત્યાં સુધી, એમ દૃઢતા છે તેનું કેમ કરવું ?

કદાપિ કોઈ રીતે તેમાંનું કંઈ કરીએ તો તેવું સ્થાન ક્યાં છે કે જ્યાં જઈને રહીએ ? અર્થાત્ તેવા સંતો ક્યાં છે કે જ્યાં જઈને એ દશામાં બેસી તેનું પોષણ પામીએ ? ત્યારે હવે કેમ કરવું ?

"ગમે તેમ હો, ગમે તેટલાં દુઃખ વેઠો, ગમે તેટલા પરિસહ સહન કરો, ગમે તેટલા ઉપસર્ગ સહન કરો, ગમે તેટલી વ્યાધિઓ સહન કરો, ગમે તેટલી ઉપાધિઓ આવી પડો, ગમે તેટલી આધિઓ આવી પડો, ગમે તો જીવન કાળ એક સમય માત્ર હો, અને દુર્નિમિત્ત હો; પણ એમ કરવુંજ. ત્યાં સુધી હે જીવ! છૂટકો નથી."

આમ નેપથ્યમાંથી ઉત્તર મળે છે. અને તે યથાયોગ્ય લાગે છે. ક્ષણે ક્ષણે પલટાતી સ્વભાવવૃત્તિ નથી જોઈતી. અમુક કાળ સુધી શૂન્ય સિવાય કંઈ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો અમુક કાળ સુધી સંત સિવાય કંઈ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો અમુક કાળ સુધી સત્સંગ સિવાય કંઈ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો આર્યાચરણ સિવાય કંઈ નથી જોઈતું; (આર્યાચરણ=આર્ય પુરુષોએ કરેલાં આચરણ) તે ન હોય તો જિન ભક્તિમાં અતિ શુદ્ધભાવે લીનતા સિવાય કંઈ નથી જોઈતું; તે ન હોય તો પછી માગવાની ઇચ્છા પણ નથી.

ગમ પડ્યા વિના આગમ અનર્થકારક થઈ પડે છે. સત્સંગ વિના ધ્યાન તે તરંગરૂપ થઈ પડે છે. સંત વિના અંતની વાતમાં અંત પમાતો નથી. લોક સંજ્ઞાથી લોકાગ્રે જવાતું નથી. લોકત્યાગ વિના વૈરાગ્ય યથાયોગ્ય સ્થિતિ પામવો દુર્લભ છે.

"એ કંઈ ખોટું છે! શું?"

પરિભ્રમણ કરાયું તે કરાયું, તેનાં પ્રત્યાખ્યાન લઈએ તો?

લઈ શકાય.

એ પણ આશ્ચર્યકારક છે.

અત્યારે એજ, ફરી યોગવાઈએ મળીશું.

એજ વિજ્ઞાપન.

વળી સં. ૧૯૪૯ના ચૈત્ર સુદ ૧ના એક પત્રમાં કહે છે કે;

જે તીર્થંકરદેવે સ્વરૂપસ્થ આત્મોપણે થઈ, વક્તવ્યપણે જે પ્રકારે તે આત્મા કહી શકાય તે પ્રમાણે અત્યંત યથાસ્થિત કહ્યો છે, તે તીર્થંકરને બીજી સર્વ પ્રકારની અપેક્ષાનો ત્યાગ કરી નમસ્કાર કરીએ છીએ.

પૂર્વે ઘણાં શાસ્ત્રોનો વિચાર કરવાથી, તે વિચારના ફળમાં સત્પુરુષને વિષે જેનાં વચનથી ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તે તીર્થંકરનાં વચનને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

ઘણા પ્રકારે જીવનો વિચાર કરવાથી, તે જીવ આત્મારૂપે પુરુષ વિના જાણ્યો જાય એવો નથી, એવી નિશ્ચળ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ તે તીર્થંકરના માર્ગબોધને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે તે જીવનો વિચાર થવા અર્થે, તે જીવ પ્રાપ્ત થવા અર્થે યોગાદિક અનેક સાધનોનો બળવાન પરિશ્રમ કર્યે છતે પ્રાપ્તિ ન થઈ, તે જીવ જે વડે સહજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેજ કહેવા વિષે જેનો ઉદ્દેશ છે, તે તીર્થંકરના ઉદ્દેશવચનને નમસ્કાર કરીએ છીએ.

તેમ સં. ૧૯૪૯ના શ્રાવણ વદ ૫ ના પત્રમાં લખ્યું છે કે:—

પૂર્વ કાળમાં જે જે જ્ઞાની પુરુષના પ્રસંગો વ્યતીત થયા છે. તે કાળ ધન્ય છે, તે ક્ષેત્ર અત્યંત અત્યંત ધન્ય છે, તે શ્રવણને શ્રવણના કર્તાને અને તેમાં ભક્તિભાવવાળા જીવોને ત્રિકાળ દંડવત છે. તે આત્મસ્વરૂપમાં ભક્તિ, ચિંતન, આત્મવ્યાખ્યાની જ્ઞાની પુરુષની વાણી અથવા જ્ઞાનીનાં શાસ્ત્રો કે માર્ગાનુસારી જ્ઞાની પુરુષના સિદ્ધાંત, તેની અપૂર્વતાને પ્રણામ અતિ ભક્તિએ કરીએ છીએ.

અખંડ આત્મધુનનો એકતાર પ્રવાહપૂર્વક તે વાત અમને હજી ભજવાની અત્યંત આતુરતા રહ્યા કરે છે; અને બીજી બાજુથી આવાં ક્ષેત્ર, આવો લોકપ્રવાહ, આવો ઉપાધિજોગ અને બીજા તેવા તેવા પ્રકાર જોઈ વિચાર મૂર્છાવત્ થાય છે. ઈશ્વરેચ્છા !

આમ જાતિસ્મરણ જ્ઞાનથી પૂર્વભવના સ્મરણથી પોતાને થયેલો અનુભવ પ્રકાશ્યો છે.

આ સિવાય બીજા કેટલાક પત્રોમાં પણ પોતે પૂર્વભવના જોગનું સ્મરણ થયાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

'ભાવના બોધ' સંવત ૧૯૪૨ માં લખેલો તેની શરૂઆતમાં શ્રીમદ્ લખે છે:

ગમે તેવા તુચ્છ વિષયમાં પ્રવેશ છતાં ઉજ્જવલ આત્માઓનો સ્વતઃ વેગ વૈરાગ્યમાં ઝંપલાવવું એ છે. બાહ્ય દૃષ્ટિથી જ્યાં સુધી ઉજ્જવલ આત્માઓ સંસારના માયિક પ્રપંચમાં દર્શન દે છે, ત્યાં સુધી તે કથનની સિદ્ધતા કવચિત્ દુર્લભ છે; તો પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરતાં એ કથનનું પ્રમાણ કેવળ સુલભ છે, એ નિઃસંશય છે.

લઘુવયથી આ વૈરાગ્ય અને વિવેકની પ્રાપ્તિથી જે તત્ત્વબોધ થયો તેનું મુખ્ય કારણ જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ગણવા યોગ્ય છે. આ ભવની અપેક્ષાએ તો તે પાંચપંદર વર્ષના બાળક ગણાય. પણ પાછળના ભવની સ્મૃતિના પ્રતાપે અનેક વર્ષોના અનુભવથી રંગાયેલી એ પુરુષની વાણી બહુ વિચારવા યોગ્ય, લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે.

૩

કુમાર–કાળ

અદ્ભુત શક્તિઓનો આવિર્ભાવ

જાતિસ્મરણ જ્ઞાન પ્રગટ થવા યોગ્ય આત્માની નિર્મળતા અથવા સ્મરણશક્તિની પ્રબળતા પૂર્વે આરાધેલા યોગનું ફળ અને અનુસંધાન સાબિત કરે છે. બાળવયથી વિનય, વાક્ચાતુર્ય, તર્કશક્તિ અને વૈરાગ્યને લઈને ગામમાં તેમ જ આખી શાળાના વિદ્યાર્થીઓમાં તે પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. એકજ વખત વાંચવાથી કે સાંભળવાથી

તેમને અક્ષરેઅક્ષર યાદ રહેતુ એવી તીવ્ર સ્મરણશક્તિ હતી, તેના પરિણામે તેમને ગોખવુ શુ તેની ખબર જ નહોતી; સાડાસાત વર્ષની વયે શાળામાં પ્રવેશ કર્યો. એક માસ પણ થયો નહિ હોય તેટલામાં હસતાં રમતાં આંક પૂરા કર્યા. બે વર્ષ જેટલી મુદતમાં સાતે ચોપડીઓનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો જે વડા વિદ્યાર્થીએ એમને પહેલી ચોપડીની શરૂઆત કરાવેલી, તેને પોતે સાતે ચોપડીઓ પૂરી કરીને પહેલી ચોપડી પૂરી કરાવી હતી. આટલી ટૂંકી મુદતમાં અભ્યાસ પૂરો થયો તે અજબ સ્મરણશક્તિનો પ્રભાવ છે. વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષક તરફ સામાન્ય રીતે પ્રેમ ઓછો હોય છે, ભય, અણગમો અને અકળામણ ઉત્પન્ન કરાવનાર શિક્ષક ગણાય છે. પરંતુ શ્રીમદ્ બધા–સાડે ય વિદ્યાર્થીઓનું લેસન લેતા અને શિક્ષક તો બેસી જ રહેતા; તેમ છતાં બધા વિદ્યાર્થીઓનો તેમના ઉપર અત્યંત પ્રેમ રહેતો.

એક વખત શિક્ષકે શ્રીમદ્‌ને ઠપકો આપ્યો એટલે બીજે દિવસે પોતે શાળામાં ન ગયા. બીજા છોકરાઓએ જાણ્યુ કે રાયચંદભાઈ શાળાએ ગયા નથી એટલે તમામ છોકરાઓ તેમની પાસે ગયા. તે બધા છોકરાઓને લઈને ખેતરમાં દૂર ગયા; પોતાની પાસે બોર હતાં તે બધા વિદ્યાર્થીઓને વહેંચ્યાં. આમ બધા ખેતરમાં હતા તેથી શાળામાં શિક્ષક ગયા ત્યારે કોઈ વિદ્યાર્થી જણાયો નહિ, તેનુ કારણ વિચારતાં શિક્ષકને લાગ્યુ કે રાયચંદભાઈને ગઈ કાલે ઠપકો દીધો હતો તેથી બધા તેમની પાસે હશે. તપાસ કરતાં ખેતરમાં બધા છે એમ જાણી શિક્ષક ખેતરમાં ગયા અને રાયચંદભાઈને નમી પડયા અને ફરી હવે કોઈ દિવસ કોઈ ઠપકો નહિ એમ કહીને બધાને સમજાવી શાળામાં તેડી ગયા.

આઠ વર્ષની ઉમ્મરથી કવિતા રચવાની તેમણે શરૂઆત કરી હતી. પહેલે વર્ષે ૫૦૦૦ કડીઓ તેમણે રચેલી કહેવાય છે. નવ વર્ષની વયે તેમણે પદ્યમાં રામાયણ અને મહાભારત નાનો નાનાં લખ્યાં હતાં, અને દશ વર્ષની વયે તો એમના વિચારો પુખ્ત ઉમ્મરના

અનુભવીને છાજે તેવા હતા. નવું નવું શીખવાની, નવું નવું સાંભળવાની નવું નવું મનન કરવાની અને નવું નવું સુંદર ભાષણ કરવાની એમની ઉત્કટ ઇચ્છા એ દશ વર્ષની વયમાં હદ પાર હતી. કવિત્વશક્તિ, સ્મરણશક્તિ, વક્તાપણું અને સદ્‌ગુણને લઇને નાની વયમાં અજબ શક્તિશાળી ગણાતા હતા. અગિયાર વર્ષની વયથી એમણે ચોપાનિયામાં લેખ લખવા માંડયા હતા. અને ઇનામી નિબંધોમાં યોગ્ય ઇનામો પણ સંપાદન કર્યાં હતાં. સ્ત્રી કેળવણીની ઉપયોગિતા વિષે એક નિબંધ પણ લખ્યો હતો.

બાર વર્ષની વયે ત્રણ દિવસમાં ઘડિયાળ ઉપર ત્રણસો કડીઓ લખી હતી. તેર વર્ષની વયે તેઓ અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કરવા રાજકોટ ગયા. અંગ્રેજી અભ્યાસ કેટલો અને કેટલા વખતમાં થયો હતો તેની કોઈ સહાધ્યાયી કે શિક્ષક તરફથી માહિતી મળી શકી નથી. એક વખતે કચ્છના દીવાન મણિભાઈ જશભાઈએ શ્રીમદ્‌ને કચ્છ તરફ પધારવા વિનંતી કરી હતી તે ઉપરથી તે કચ્છ તરફ પધાર્યા હતા. ત્યાં ધર્મ સંબંધી સારું ભાષણ કર્યું હતું. કચ્છના લોકો પ્રશંસા કરતા કે આ છોકરો મહાપ્રતાપી યશવાળો થશે.

તેર વર્ષની વયથી એમણે નિયમથી ખાનગીમાં નવા નવા વિષયોનો અભ્યાસ કરવા માંડયો હતો અને પંદર વર્ષની વય સુધીમાં ઘણા વિષયો સંબંધી વિચક્ષણ જ્ઞાન એમણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

૪

ન્યાયાધીશ ઉપર નિષ્કામ ઉપકાર

કચ્છ-કોડાયના રહીશ શા. હેમરાજભાઈ તથા નલિયાના રહીશ શા. માલસીભાઈ એ બે જણાએ સાંભળ્યું કે વવાણિયા નિવાસી કવિરાજ રાજચંદ્રભાઈ મહાબુદ્ધિશાળી છે; નાની વયમાં અવધાનો

કરે છે. તેથી તેમને મળવું એમ વિચાર કરી બન્ને જણુ સાંઢણી ઉપર સવાર થઈ વવાણિયા તરફ રવાના થયા. વવાણિયામાં તપાસ કરતાં જણાયું કે તે તો મોરબી ગયા છે. એટલે તેઓ પણ મોરબી તરફ રવાના થયા.

શ્રીમદ્ મોરબી આવ્યા અને પોતાના મોસાળમાં રાજકોટ જવાનો તેમનો વિચાર હતો તેથી મોરબીના ભાઈઓએ સારા સાથની તપાસ કરી તો ખબર મળ્યા કે મોરબીના ન્યાયાધીશ ધારસીભાઈ રાજકોટ જવાના છે તેથી તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે તમે આ રાયચંદભાઈને રાજકોટ સાથે તેડી જશો ? રાજકોટ તેમને મોસાળે તેમને જવું છે. ધારસીભાઈએ હા પાડી અને પોતાની સાથે તેમને રાજકોટ તેડી ગયા.

ભાઈ હેમરાજ મોરબી આવ્યા ત્યારે તપાસ કરતાં ખબર મળી કે તે તો રાજકોટ ગયા છે; તેથી પોતે પણ રાજકોટ જવું એવો વિચાર કરી તે પણ રાજકોટ તરફ રવાના થયા.

ધારસીભાઈને શ્રીમદ્ સાથે માર્ગમાં વાતચીતનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તેમને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું કે આટલી લગભગ દસ વર્ષની વયમાં આ છોકરો કેવો ચાલાક છે ! મોટી ઉમ્મરના માણસો પણ જે વાતો ન કરી શકે તેવી બુદ્ધિની વાતો સાંભળી ધારસીભાઈને એમ થયું કે શી આ એકાગ્રની બુદ્ધિ છે ! તેમના ગુણથી આકર્ષાઈને ધારસીભાઈ બોલ્યાઃ "રાયચંદભાઈ, રાજકોટમાં અમારી સાથે જ તમે રહેજો."

ત્યારે શ્રીમદે કહ્યુંઃ "ના, મારા મોસાળે રહીશ."

ધારસીભાઈએ ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે શ્રીમદે કહ્યું "તમારે ત્યાં આવતો જઈશ, પણ રહેવાનું તો મોસાળમાં જ થશે."

શ્રીમદ્ રાજકોટ પહોંચ્યા એટલે મોસાળમાં ગયા; ત્યારે તેમના મામાએ પૂછ્યુંઃ "તમે કોની સાથે આવ્યા ?"

શ્રીમદે કહ્યું: "ધારસીભાઈ સાથે આવ્યો છું."

બંને મામાએ જાણ્યું કે ધારસીભાઈ અત્રે આવ્યા છે; તો તેમને ઠેકાણે કરી દેવા એવી પ્રપંચની વાતો માંહેમાંહે તે કરવા લાગ્યા. જમતાં જમતાં શ્રીમદે તે સાંભળ્યું તેથી અનુમાન કર્યું કે આ ભાઈઓ ધારસીભાઈને મારી નાખવાના વિચાર કરે છે; તો મારે તેમને ત્યાં જઈ આ મોટો ઉપકાર કરવાનો પ્રસંગ ચૂકવો નહિ, તેમને ચેતાવી દેવા જોઈએ. એવો વિચાર કરીને જમ્યા પછી તે ધારસીભાઈને ત્યાં ગયા.

શ્રીમદે ધારસીભાઈને પૂછ્યું "ધારસીભાઈ, તમારે મારા મામાઓ સાથે કંઈ સંબંધ છે?"

ધારસીભાઈએ પૂછ્યું: "કેમ?"

શ્રીમદે કહ્યું: "હું પૂછું છું."

ત્યારે ધારસીભાઈએ કહ્યું: "સગપણસંબંધ નથી, પણ રાજ સંબંધી ખટપટ ચાલે છે."

શ્રીમદે કહ્યું: "તેમ છે, તો તમારે સાવચેતીમાં રહેવું, કેમકે તમારે માટે તેઓ ઉપાય શોધતા હતા. લાગ ફાવે તો ઠેકાણે કરી દેવાની વાત કરતા હતા. માટે તે વિષે પ્રમાદી ન થવું."

ધારસીભાઈએ પૂછ્યું: "પણ તમે એ કેમ જાણ્યું કે મારે માટે તેઓ આમ કરવા ધારે છે?"

શ્રીમદે ઉત્તર દીધો: "હું જમતો હતો ત્યારે બહાર હું સાંભળું તેટલા મોટા સાદે તે વાતો કરતા હતા અને હું કોની સાથે આવ્યો તે તેમણે મને પૂછ્યું ત્યારે મેં તમારું નામ આપ્યું હતું. તે ઉપરથી તેમણે તે પ્રસંગે વાત ઉપાડી હતી."

ધારસીભાઈએ પૂછ્યું: "પણ તમારા દેખતાં તેવી વાતો તે કેમ કરે?"

શ્રીમદે કહ્યું: "આ નાનો બાળ છે, આને એ બાબતની શી સમજણ પડવાની છે? એમ જાણી તે વાતો કરતા હતા. એટલે તમને કહેવા—ચેતાવવા માટે આવ્યો છું"

ધારસીભાઈના મનમાં થયું કે અહો! આ બાળકમાં કેટલી ઉપકારબુદ્ધિ? મોટાં માણસને પણ ન સૂઝે તેવો મહાઉપકાર આ બાળક કરે છે! સારું થયું કે હું એમને તેડી લાવ્યો. ધન્ય છે આ બાળ મહાત્માને! ધન્ય મારાં ભાગ્ય કે એમનો મને સંગ થયો! એમ વિચારી તે ઘણો આનંદ પામ્યા

શ્રીમદ્‌માં અદ્‌ભુત શક્તિઓ હતી; જ્ઞાન નિર્મળ હતું તેથી તેમને જ્ઞાનમાં જણાયુ કે બે કચ્છના ભાઈઓ સાંઢણી ઉપર સવાર થઈ લાંબી મુસાફરી કરતા આવે છે; એટલે તેમણે ધારસીભાઈને પૂછ્યું: "બે જણ કચ્છથી આવનાર છે, તેમનો ઉતારો તમારે ત્યાં રાખશો?"

ધારસીભાઈએ કહ્યું: "હા, ખુશીથી મારે ત્યાં તેમનો ઉતારો રાખજો, હું તેમને માટે સર્વ બંદોબસ્ત કરીશ."

પછી નિશ્ચિંત થઈ શ્રીમદ્ તે કચ્છના ભાઈઓને આવવાના માર્ગ તરફ સામા ગયા. દૂરથી હેમરાજભાઈએ અટકળ કરી કે સામે આવે છે તે રાયચંદ નામનો છોકરો તો નહિ હોય?

નજીક આવ્યા એટલે શ્રીમદે તેમને નામ દઈને બોલાવ્યા: "કેમ હેમરાજભાઈ? કેમ માલસીભાઈ?"

તે બન્નેને વિચાર થયો કે આપણાં નામ એ ક્યાંથી જાણે છે? કોઈને આપણે ખબર તો આપી નથી?

બન્નેએ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું: "તમે જ રાયચંદભાઈ છો કે? તમે કેમ જાણ્યું કે અમે અત્યારે જ આ જ માર્ગે આવીએ છીએ?

તેના ઉત્તરમાં શ્રીમદે જણાવ્યું: "આત્માની અનંત શક્તિઓ છે, તે વડે અમે જાણીએ છીએ."

પછી ધારસીભાઇને ઉતારે ગયા, ત્યાં ધારસીભાઈએ નહાવા, ધોવા વગેરેની બધી તજવીજ કરી. કચ્છના ભાઈઓ મનમાં સમજી ગયા હતા કે આમને આપણે કાશીએ ભણવા લઈ જવા આવ્યા છીએ પણ આટલી શક્તિવાળાને શું ભણવાનું બાકી હશે?

જમી રહ્યા પછી ધારસીભાઈને તે કચ્છના ભાઈઓએ વિનંતી કરી, કે અમારે રાયચંદભાઈ સાથે ખાનગી વાત કરવી છે તો એકાંત સ્થળ અમને મળશે? ત્યારે તેમણે તેવું સ્થાન બતાવ્યું. ત્યાં એકાંત સ્થાનમાં શ્રીમદ્‌ની સાથે તેઓ બેઠા.

પ્રથમ અવધાન સંબંધી તેમણે સાંભળેલું, તે જોવા તેમણે વિનંતી કરી, તે શ્રીમદે સ્વીકારી એટલે તેમણે 'સંઘપટ્ટક' નામના ગ્રંથમાંથી ગાથા તે લેતા આવ્યા હતા, તેના અક્ષરો આડા અવળી રીતે શ્રીમદ્‌ને સંભળાવ્યા, તે યાદ રાખી તેમણે આખો શ્લોક બોલી બતાવ્યો, તેથી બન્ને ચકિત થઈ ગયા.

એ બન્ને કચ્છના ભાઇઓના મનમાં એમ થયું કે આમને આપણે કાશીએ શું લઈ જવા? છતાં જે માટે આવ્યા છીએ તે માટે પ્રયત્ન તો કરવો; પછી જેમ થવાનું હશે, તેમ થશે. આપણે તો સ્પષ્ટ હેતુ કહી બતાવવો. પછી તેમણે કહ્યું; "આપને ભણાવવા માટે કાશી લઈ જવા માટેની વિનંતી કરવા અમે આવ્યા છીએ. માટે આપ કાશી ચાલો. આપના કુટુંબને માટે તેમજ આપને માટે ખાવાપીવા વગેરે સર્વ સગવડ પગાર વગેરે અમે કરીશું પણ આપ અમારી સાથે ચાલો તો મોટો ઉપકાર થાય." આમ અનેક લાલચો વગેરે આપવા માટે કહ્યું: છતાં તેમણે ના પાડી અને જણાવ્યું કે અમારાથી આવવાનું નહિ બને: એટલે તેઓ મનમાં સમજી ગયા કે પ્રથમથી જ અનુમાન

કરેલું કે આપણી ધારણા પાર પડે તેમ નથી અને તેમજ બન્યું. એ તો ભણેલા જ છે; કાશી જઈ તેમને કંઈ વિશેષ શીખવું પડે તેમ નથી.

પછી ધારસીભાઈ પાસે તેઓ ગયા ત્યારે ધારસીભાઈએ તે બન્નેને એકાંતમાં જણાવ્યું કે રાયચંદભાઈ સાથે થયેલી વાત મને કહેવા લાયક હો તો કહો. ત્યારે હેમરાજભાઈ બોલ્યાઃ "છુપાવવા જેવી કોઈ પણ વાત નથી. પણ અમારી જે ધારણા હતી તે પાર ન પડી."

ધારસીભાઈએ પૂછ્યુંઃ "કેમ પાર ન પડી?" તેના ઉત્તરમાં તેમણે ઉપર બનેલો પ્રસંગ કહી બતાવ્યો, તથા વિશેષમાં જણાવ્યુંઃ 'અમે જણાવ્યું ન હોતું તો પણ પોતાની મેળે સામા આવ્યા, અમને અમારા નામથી બોલાવ્યા, અહીં બધી તૈયારી કરાવી, આ કોઈ આશ્ચર્યકારી મહાપુરુષ છે."

તે સાંભરી ધારસીભાઈને પણ પ્રથમ તો આનંદ સહિત આશ્ચર્ય લાગ્યું કે અહો! રાયચંદભાઈ ભૂલ કરે છે કે આટલી બધી સગવડ કરી આપે છે છતાં હા કેમ કહેતા નથી? તેમણે જવું જોઈએ. પણ પછીથી એમને પણ સમજાયું કે જે વ્યક્તિ આટલી નાની ઉમરમાં આવી અજબશક્તિ ધરાવે છે, તેને ભણવું પણ શું હોય? વળી એમની ગંભીરતા પણ કેટલી છે કે સાગરની પેઠે સર્વ સમાવી શકે છે લગાર માત્ર પણ છલકાતા નથી; એમ એમના જ્ઞાનાદિ ગુણની મહત્તા તેમને ભાસી; તેથી પ્રથમ પોતાની જોડે તે ગાદી ઉપર બેસારતા તેને બદલે ત્યારથી આ મહાપુરુષ છે એમ લાગ્યું એટલે પોતાના આસને—ગાદીતકીએ શ્રીમદ્‌ને બેસારતા અને પોતે તેમની સામે વિનયભાવથી બેસતા; પૂજ્યભાવ ધારણ કરી વિનય સાચવતા. અને જેમ જેમ શ્રીમદ્‌નો સમાગમ પાછળની જિંદગીમાં વધતો ગયો તેમ તેમ વિશેષ માહાત્મ્ય તેમને લાગ્યું હતું તથા તેમને સદ્‌ગુરુ તરીકે માની તેમનું શરણ સ્વીકાર્યું હતું.

શ્રીમદ્‌ને પાછું વવાણિયા જવા વિચાર થયો ત્યારે તેમને માટે મોસાળમાંથી મીઠાઈનો એક ડબો ભાથા માટે ભરી આપ્યો હતો. તે લઈને તથા બધાંની રજા લઈને ચાલ્યા. ભાઈ ધારસીભાઈને પણ મળીને તેમની રજા લઈને ચાલ્યા. પોતાની પાસે ભાડાના પૈસા નહોતા. તેથી એક કંદોઈને ત્યાં એ ભાથું વેચીને ભાડા જેટલા પૈસા મેળવ્યા; પણ ધારસીભાઈ સાથે આટલું બધું ઓળખાણ થયું હતું છતાં કાંઈ પણ માગણી ન કરી કે ઉછીના પૈસા પણ ન લીધા. 'પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી જણાય' એવી કહેવત છે તે પ્રમાણે તેમનામાં આટલી નિઃસ્પૃહતા આટલી નાની ઉમ્મરે પણ ઊગી નીકળી હતી. સમજુ ગૃહસ્થની પેઠે તેમનો સિદ્ધાંત હતો કે

"મર જાઉં માગું નહીં, અપને તનકે કાજ;
પરમારથકે કારણે માગું, ન સમજું લાજ."

કચ્છના ભાઈઓની સગવડ યથાયોગ્ય થાય તે માટે ધારસીભાઈને વિનંતી કરી તેમની આગતા સ્વાગતા સાચવી, પણ પોતાને થોડા ભાડાના પૈસા જોઈતા હતા તો પણ તે ખાતર હાથ લાંબો કરી દીનતા કરી નહિ.

૫

સ્ત્રીનીતિ બોધક (ગરબાવળી)

સં. ૧૯૪૦ માં બહાર પડેલ 'સ્ત્રીનીતિ બોધક વિભાગ ૧લો' શ્રીમદ્‌ના સોળ વર્ષ પહેલાં લખેલાં લખાણોમાંનું પ્રથમ પુસ્તક છે. તેના મુખપૃષ્ટ ઉપર ભુજંગી છંદની એક કડી છે.

"થવા દેશ આબાદ સૌ હોંશ ધારો,
ભણાવી ગણાવી વનિતા સુધારો;
થતી આર્યભૂમિ વિષે જેહ હાનિ,
કરો દૂર તેને તમે હિન માની."

સ્ત્રીકેળવણીની આમ સૂચના કરી, સંસાર-સુધારાની પ્રેરણારૂપે સ્ત્રીકેળવણી વિષે નીચેનો મનહર છંદ પ્રથમ પાને પાછળ છાપેલો છે:

"કુધારે કરેલો બહુ, હુમલો હિંમત ધરી,
વધારે વધારે જોર, દરશાવિયું ખરે;
સુધારાની સામી જેણે, કમર કસી છે હસી,
નિત્ય નિત્ય કુસંપ જે, લાવવાને ધ્યાન ધરે;
તેને કાઢવાને તમે, નાર-કેળવણી આપો,
કુચાલો નઠારાં કાઢો, બીજાં જે બહુ નડે;
રાયચંદ પ્રેમે કહે, સ્વદેશી સુજાણ જનો,
દેશહિતે કામ હવે, કેમ નહીં આદરે?"

પચાસ પાનાંના પુસ્તકને શોભે તેવી નાની બેત્રણ પાનાંની પ્રસ્તાવના બહુ સુંદર રીતે લખી છે. સ્ત્રીકેળવણી વધતી જાય તેની સાથે વાંચવાનો શોખ વધે, તેને માટે સ્ત્રીઓને યોગ્ય સારાં પુસ્તકો લખવા વિદ્વાનોને વિનંતી કરી, જૂના વિચારના લોકોના સ્ત્રીકેળવણી સામે મુકાતા આક્ષેપો દૂર કર્યા છે તે વખતે છપાયેલાં સ્ત્રીઓને વાંચવા યોગ્ય પાંચસાત પુસ્તકોનાં નામ આપ્યાં છે. સ્ત્રીઓ નહિ સુધરવાનું કારણ બાળલગ્ન, કજોડાં અને વહેમ કે અજ્ઞાન છે એમ જણાવી બાળલગ્નની હાનિ વિચારવા વિનંતી કરી છે. ત્રણ ભાગમાં 'સ્ત્રીનીતિ બોધક' લખવા વિચાર રાખી આ પ્રથમ ભાગ બહાર પાડ્યો છે. થોડી કિંમત રખાય અને ઘણા લાભ લઈ શકે એ હેતુથી ચાર આનામાં પ્રથમ વિભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

હાલ શાળાઓમાં બાળ-ગરબાવળી ચાલે છે તે પ્રકારનું આ પુસ્તક છે. પરંતુ બેત્રણ ચોપડી ભણી ઉઠી ગયેલી મોટી ઉમ્મરની બહેનોને પણ વાંચવું ગમે તેવી સરળ ભાષા અને ઉપયોગી વિષયો વિષે તેમાં પદ્યો છે. સ્ત્રીઓમાં ગવાતા રાગમાં-ગીત, ધોળ, ગરબાની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાર ભાગ પાડી પુસ્તક છાપ્યું છે. પહેલા ભાગમાં

ઈશ્વરપ્રાર્થના, ભક્તિ અને ઉપકાર ઉપરાંત ક્ષણભંગુર દેહ, માતાએ પુત્રીને દીધેલી શિખામણ, વખત નકામો ન ગુમાવવો, ઉદ્યમ અને ઉદ્યમથી થયેલાં કામ વિષે ગરબીઓ છે.

બીજા ભાગમાં વિદ્યા, કેળવણીના ફાયદા, કેળવણી, અભણ સ્ત્રીને ધિક્કાર, સુગ્રંથ વાંચવા વિષે, સારી શીખ સુણવા વિષે ગરબીઓ છે.

ત્રીજા ભાગમાં સુધરવા વિષે, સદ્‌ગુણ સજવા વિષે, સુનીતિ વધારવા વિષે, સત્ય વિષે, પરપુરુષ અને વ્યભિચાર ત્યાગ વિષે ગરબીઓ છે.

અને ચોથા ભાગમાં સદ્‌ગુણી સજનની તથા સદ્‌બોધ–શતક છે.

કવિ નર્મદાશંકરના સુધારાનો જુસ્સો અને કવિ દલપતરામની સરળ નીતિનાં લખાણોનું મિશ્રણ આ નાના પુસ્તકમાં સુંદર રીતે દેખાય છે. પહેલી જ ગરબીમાં પ્રાર્થના કરેલી છે કે:—

"દેશહિત દયાળુ કરાવ, નમું તને હેતે રે,
જેથી ઉપજે આનંદ ભાવ, નમું તને હેતે રે."

ગરબી ૨૨ મીમાં લખે છે:

"ડાટ કૃષ્ણ–ગીતથી જેમ છે વળ્યો રે લોલ;
એથી વધ્યો વ્યભિચાર ક્લેશ તો ભળ્યો રે લોલ."

ગરબી ૧૬ મીમાં 'સુધરવા' વિષે લખે છે:

"સંપીને સાથે નારીઓ, ભરો. વનિતા કેરો જ સમાજ-સુધરજો સ્નેહથી,
વાતો કરો સુધર્યા તણી, વળી કરજો સુધારા કાજ- ,,
દુષ્ટ ધારા નડ્યા દેશને, જેથી પડતી થઈ છે બેન ,,
જેથી કુસંપ વધી ગયો, હરી લીધું સુખ ને ચેન ,,

પંદર વર્ષ જેટલી વયમાં પણ ભાષા ઉપર સારો કાબુ હોવાથી અને સ્વાભાવિક કવિત્વ હોવાથી પ્રાસ કે યમક માટે તાણી ખેંચીને

પ્રયત્ન કરેલો પણ જણાતો નથી. પાણીના પ્રવાહની પેઠે ભાષા ભાવને અનુસરી વહે છે. દાખલા તરીકે:

કેવળ પૈસામાં નહીં ચિત્ત જ જોડવું
તેમ ન કરવો આજો કો દી લોભ જો;
સંસારી મુસાફરીમાં ફરીને જવું,
નહીં કરનારો એનો કોઈ થોભ જો—
ક્ષણભંગુર જાણીને તું તો દેહને
ભજજે ભાવ ધરી ભગવાન જો,
નથી ભરોસો પળનો એમજ જાણજો
માટે કરજે ના તોફાન જો.— ક્ષણભંગુર૦

*

હિમ્મત—હિમ્મત હર્ષે તે પીછાણતી,
આળસ ન મળે જેને કોઈ અંગ જો;
વખત નકામો કો દી જાવા દે નહીં,
કીધો જેણે વેંમ તણો બહુ ભંગ જો—
સજ્જની સારીનાં સુલક્ષણ સાંભળી,
તેવી થાવા કરજે રૂડાં કામ જો;
સદ્ગુણી થાવાનું જે કોઈ ઇચ્છશે,
શાણી નારી જાણો તેનું નામ જો— સજ્જની૦

છેલ્લું કાવ્ય 'સદ્બોધ-શતક' છે તે સ્ત્રીઓના નીતિશતક સમાન છે તેમાં સંગ, નીતિ, ધીરજ, હિમ્મત, સત્ય, નિષ્કપટપણું ભક્તિ, દેશદાઝ, સુધારો, ઉદ્યમ, કુસંગનો ત્યાગ, વિદ્યા, ગર્વનો ત્યાગ, પરપુરુષત્યાગ, નાસ્તિકનાનો ત્યાગ, દયા, ધર્મપ્રેમ, ગ્રંથલેખન, ખર્ચ ઘટાડવું, ક્ષમા, પુણ્ય, નમ્રતા, વિનય, સજ્જનીનો સંગ, મૂરખ નારીનો ત્યાગ, જુગારનો ત્યાગ, મરણનો વિચાર, જ્ઞાનમાર્ગની શોધ, પતિ

ભક્તિ, પાત્રદાન, પરમાર્થ પ્રેમ, વાંચન વધારવા ભલામણ વગેરે વિષયો ટૂંકામાં સ્મરણ રાખવા ધોળમાં ગાયા છે.

"ઉપાય ઘટતા આદરો, દેશ–હિતને કામ;
દેશનું હિત ન ધારશે તે મૂરખનું નામ–વિશ્વપિતા વંદન કરું.
દેશ તણી સેવા કરો, ધરો પ્રીતિ ને ભાવ;
મમતા આણી નેહથી, લહો એટલો લ્હાવ. વિશ્વપિતા૦
પુરુષ પર એ નર્કની, જાણો ખાણ જરૂર;
એવા ક્ષણિક સુખમાં, કેમ બનો ચકચૂર. વિશ્વ૦
ગર્વ નહિ ઉર આણતાં, બની કોદી શ્રીમંત,
કો દિન આવશે નાર ઓ! એહ લક્ષ્મીના અંત. વિશ્વ૦
રાખવી તો દયા દેહમાં, હે! શાણી ગુણવાન;
'દયા જ ધર્મનું મૂળ છે' કેવત સત્ય પ્રમાણ. વિશ્વ૦
વિવેક રાખી વર્તજો, ગુણ તણી થઈ જાણ;
ગરીબ જનોને આપજો, રૂડી રીતે માન. વિશ્વ૦

*

વિનય વિષે હું શું કહું, એ તો ગુણ અમૂલ્ય;
નથી ગુણ બીજો અરે? નારી! એની તુલ્ય. વિશ્વ૦
જીભ જુઓ નરમાશથી, રહી છે વચ્ચે દાંત;
ક્રોધ કરે જો કારમી, માર ખાય ધરી ખાંત. વિશ્વ૦

*

સજ્જની રત્ન સમાન છે, મણિ પારસ છે એહ;
લોઢું કંચન થાય છે, તે તો જાણે તેહ. વિશ્વ૦
ગંગા સમાન સુસંગ છે, ખરું દઉં છું ચિત્ર;
સુમિત્ર સુખ શું વર્ણવું? કળા પરમ પવિત્ર, વિશ્વ૦

*

કાળ ગતિ તો મોટી છે, નહીં એને દરકાર;
આગ્યે ઘડી નહીં મૂકશે, માટે કરો વિચાર વિશ્વ૦
તર્કટ કરશો કો કદી, આપે તેવો લાભ;
પુણ્ય કરે તો તેમને, મળશે સત્-ધર્મ આભ વિશ્વ૦
નવરી બેગી ગ્હીશ નહિ, કારણુ વખત અમૂલ્ય
સોનું પણ નહીં આવશે કો દી એની તુલ્ય. વિશ્વ૦
સજ્જનીના પગ પૂજજે, એથી થાશે ઠીક;
મૂળો અનીતિનાં વાઢશે, કાઢી બુદ્ધિ અઠીક વિશ્વ૦

*

નાના કેરી સેવા સજ્જે, એ તીરથનું સ્થાન;
મોહિત થાવુ ન મૂરખી, બહુ થાજે ગુણવાન. વિશ્વ૦
પરમારથ કરવા સદા, ધારો ઉર ઉમગ;
ઈશ્વર પ્રીતિ મેળવો, કરો સદા સત્સગ. વિશ્વ૦
વાચન-વ્યસન વધારજે, ગણી લીધું* જ્ઞાન;
વાચ્યાથી રહુ છુ થશે, ડાહી તું વિદ્વાન. વિશ્વ૦
લક્ષણ સારા ગણીને, કરો રૂડેરાં કામ;
સજ્જનમાં વખણાઓ તો, તોજ સજ્જની નામ. વિશ્વ૦

હાલ આ પુસ્તકની છાપેલી પ્રત મળી શકતી નથી અને પચાસ વર્ષ પહેલાંના આ સમાજને અતિ ઉપયોગી પુસ્તકનો કંઈક પરિચય વાંચનારને કરાવવાના હેતુથી વિસ્તૃત અવતરણો ટાંકવામાં સંકોચ રહેવા છતાં જરૂર જણાયાથી તેમ કર્યું છે. આ 'સ્રીનીતિ બોધક'ની

*પ્રમાદ અને અહંકારથી જ્ઞાન સકાઈ જાય છે, શુષ્કજ્ઞાન ગણાય છે વિનય અને ભક્તિના રસસિંચનથી જ્ઞાનનાં મૂળ હૃદયમાં ઊંડાં ઊતરે છે અને જ્ઞાન લીધું રહે છે. —લેખક

ફરી આવૃત્તિ જો બહાર પડે તો મોટી ઉમ્મરે ભણવાનું શરૂ કરનાર સ્ત્રીઓને અત્યંત ઉપયોગી નીવડે એમ લાગે છે.

હાલ કન્યાશાળાઓમાં ચાલતી પં. નવલરામ લક્ષ્મીરામની બાળ ગરબાવળી કરતાં ભાષા સરળ અને સ્ત્રીસ્વભાવને અનુકૂળ તથા નીતિના ધોરણથી લખાયેલ 'સ્ત્રીનીતિ બોધક' પુસ્તક માતા-પિતાએ પોતાની પુત્રીને, ભાઈએ પોતાની બ્હેનને અને પતિએ પોતાની ધર્મપત્નીને તથા સગાંવ્હાલાએ મંગળ પ્રસંગોમાં કન્યાઓને અને વાંચતાં શીખવાની ભાવનાવાળી કે થોડું ભણેલી યુવાન સ્ત્રીઓને ભેટ આપવા લાયક છે.

પાછળના બે ભાગ લખાયા જણાતા નથી. આ પ્રથમ ભાગ જોતાં એમ અનુમાન થાય છે કે જો બન્ને ભાગ લખાયા હોત તો સ્ત્રીસાહિત્યમાં અગ્રભાગ ભજવે તેવા ગ્રંથો શ્રીમદે લખ્યા હોત.

'સ્ત્રીનીતિ બોધક'ને અંતે જાહેર ખબરમાં લખેલું છે કે 'કાવ્યમાળા' એ નામનું એક સુનીતિ બોધક પુસ્તક મેં રચીને તૈયાર કરેલું છે, જેની અંદર એકસો ને આઠ કાવ્યો છે અને તેના ચાર ભાગ પાડેલા છે. તેનું કદ બસો પૃષ્ટનું થશે. અગાઉથી ગ્રાહક થનાર પાસે રૂ ૦-૧૦-૦ લેવામાં આવશે. નીતિદર્શક પુસ્તકોનો ફેલાવો થવાનો આધાર પ્રજા પર રહે છે. આ કાવ્યમાળા પ્રસિદ્ધ થઈ છે કે નહિ તેની માહિતી મળી નથી. લખેલી નકલ પણ મળી શકી નથી.

કોઈને એમ પ્રશ્ન થાય કે નીતિનાં પુસ્તકો લખવાની આ મહાપુરુષને શી જરૂર હતી? આત્મ અનુભવ વિષે કે ધર્મના મૂળ મુદ્દા વિસ્તારથી સમજાવવાની શરૂઆત કેમ ન કરી? તેનું સમાધાન શ્રીમદ્‌ના સં. ૧૯૫૦ ચૈત્ર વદ ૧૪ના પત્રમાં નીચેના લખાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

'જે મુમુક્ષુ જીવ ગૃહસ્થ વ્યવહારમાં વર્તતા હોય, તેણે તો અખંડ નીતિનું મૂળ પ્રથમ આત્મામાં સ્થાપવું જોઈએ; નહીં તો

ઉપદેશાદિનું નિષ્ફળપણું થાય છે. દ્રવ્યાદિ ઉત્પન્ન કરવા આદિમાં સાંગોપાંગ ન્યાયસંપન્ન રહેવું તેનું નામ નીતિ છે. એ નીતિ મૂકતાં પ્રાણ જાય એવી દશા આવ્યે ત્યાગ, વૈરાગ્ય ખરા સ્વરૂપમાં પ્રગટે છે અને તે જ જીવને સત્પુરુષનાં વચનનું તથા આજ્ઞાધર્મનું અદ્ભુત સામર્થ્ય માહાત્મ્ય અને રહસ્ય સમજાય છે અને સર્વ વૃત્તિઓ નિજપણે વર્તવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે."

૬

મોક્ષમાળા—બાલાવબોધ

જેમ ગંગા નદી ઊંચા હિમાલય પર્વતના સરોવર અને ઝરણાંનાં પાણીના પ્રવાહોને વહાવતી પથ્થરોના સમૂહમાં થઈને અનેક આશ્રમો, ગામડાં, ગુરુકુળો અને શહેરો તથા વન ઉપવન અને ક્ષેત્રોને ઉપકાર કરતી સપાટ પ્રદેશમાં મોટા પટ સહિત યમુના આદિ નદીઓમાં ભળી સાગરમાં જઈને શમાય છે તેમ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની પ્રજ્ઞા પૂર્વે આરાધેલા અનેક મહાપુરુષોના ઉપદેશામૃતના સંચયના સરોવરમાંથી ઉદ્ભવી અનેક વિષયના ગ્રંથોના વાંચનનો સાર સંગ્રહી અનેક મુશ્કેલીઓ વટાવીને પોતાના પરિચિત અપરિચિત નરનારીઓ, બાળક-યુવાન-વૃદ્ધ, પુસ્તકાલય, શાળાઓ, શિક્ષકો અને અનેક જમાનાની પ્રજાને ઉપકાર કરતી વિશાળ અનુભવ પ્રગટ કરતી મોક્ષમાર્ગને ઉપયોગી વૈરાગ્ય, વિવેક અને ઉપશમને વિસ્તારતી આત્માની અનંત શક્તિઓના નિધાનરૂપ મોક્ષમાં શમાય છે.

વાંચન, સ્મરણ, વિચાર, નિર્ધાર અને તેનો વારંવાર અભ્યાસ, ભાવનારૂપ પરિણમાવવાથી જે અનુભવના આનંદની વૃદ્ધિ પોતાને પ્રગટતી તેની વાનગીરૂપ ખાનગી નોંધ, પત્ર કે પુસ્તક આકારે પ્રગટ થતાં અન્ય જીવોને લાભ થતો. તેવાં લખાણોનો સંગ્રહ 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર'

પુસ્તકમાં થયેલો છે. તેમાં પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયેલી 'પુષ્પમાળા' છે. સોળ વર્ષ પહેલાંનાં લખાણોમાં એ ગણાય છે.

'સ્ત્રીનીતિ બોધક'માં અનીતિ દૂર થાય અને નીતિ-સદાચાર પ્રત્યે પ્રેમ થાય તે પ્રકારે સત્ય, શીલ, ઉદ્યમ આદિ વિષયોનો વિસ્તાર મર્યાદિત પ્રમાણમાં કર્યો છે અને આ 'પુષ્પમાળા'માં સૂત્રાત્મક વાક્યોની શૈલીથી ઘણો અર્થ ટૂંકા વાક્યોમાં શમાય તે પ્રકારે ૧૦૮ બોલ લખ્યા છે. તે વાક્યો વાંચનારની બાહ્યવૃત્તિ રોકી પોતાને આજે કે હવે પછી શું કરવું ઘટે તે વિચારમાં પ્રેરે તેવાં છે. વાંચનારની વિચારશક્તિ ઉત્તેજિત કરી, શબ્દસમૂહ પાછળ રહેલા અર્થ અને પરમાર્થના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાની પ્રેરણા કરે એવાં ટૂંકાં પણ તીક્ષ્ણ બાણની પેઠે ઊંડા ઊતરી જાય તેવાં તે વાક્યો છે. આ વાક્યો છપાયેલાં હોવાથી એકવાર વાંચી જવાથી પણ વિચારવાન મનુષ્યને તેનું મહત્ત્વ જણાયા વિના નહિ રહે એટલે તેમાંથી અવતરણ આપવા કરતાં માત્ર વાંચવાની ભલામણ કરીને વિરમું છું. છેલ્લા ૧૦૮ મા બોલમાં પોતેજ જણાવ્યું છેઃ "લાંબી ટૂંકી કે ક્રમાનુક્રમ ગમે તે સ્વરૂપે આ મારી કહેલી પવિત્રતાનાં પુષ્પોથી છવાયેલી માળા પ્રભાતના વખતમાં, સાયંકાળે અને અન્ય અનુકૂળ નિવૃત્તિએ વિચારવાથી મંગલદાયક થશે. વિશેષ શું કહું ?

"મોક્ષમાળા" વિષે સં. ૧૯૫૫માં શ્રીમદે પોતે જણાવ્યું છે;

"મોક્ષમાળા અમે સોળ વરસ અને પાંચ માસની ઉમ્મરે ત્રણ દિવસમાં રચી હતી. ૬૭મા પાઠ ઉપર શાહી ઢોળાઈ જતાં તે પાઠ ફરી લખવો પડ્યો હતો, અને તે ઠેકાણે 'બહુ પુણ્ય કેરા પુંજથી'નું અમૂલ્ય તાત્ત્વિક વિચારનું કાવ્ય મૂક્યું હતું.

"જૈનધર્મને યથાર્થ સમજાવવા તેમાં પ્રયાસ કર્યો છે. જિનોક્ત માર્ગથી કાંઈ પણ ન્યૂનાધિક તેમાં કહ્યું નથી. વીતરાગ માર્ગ પર આબાલવૃદ્ધની રુચિ થાય, તેનું સ્વરૂપ સમજાય, તેનું બીજ હૃદયમાં રોપાય તેવા હેતુએ બાલાવબોધ રૂપ યોજના તેની કરી છે. તે શૈલી

તથા તે બોધને અનુસરવા પણ એ નમૂનો આપેલ છે. એનો પ્રજ્ઞાવબોધ ભાગ ભિન્ન છે તે કોઈ કરશે

"એ છપાતાં વિલંબ થયેલ તેથી (અગાઉથી થયેલા) ગ્રાહકોની આકુળતા ટાળવા 'ભાવનાબોધ' ત્યારપછી રચી ઉપહારરૂપે ગ્રાહકોને આપ્યો હતો

"ઝાઝા, લાંબા લેખથી કાંઈ જ્ઞાનની, વિદ્વત્તાની તુલના ન થાય, પણ સામાન્યપણે જીવોને એ તુલનાની ગમ નથી."

સં. ૧૯૫૬ માં 'મોક્ષમાળા'ની બીજી આવૃત્તિના પ્રસંગે પોતે પ્રકાશકને સૂચના કરી છે:

"ૐ મોક્ષમાળામાં શબ્દાંતર અથવા પ્રસંગ વિશેષમાં કાંઈ વાક્યાંતર કરવાની વૃત્તિ થાય તો કરશો. ઉપોદ્ઘાત આદિ લખવાની વૃત્તિ હોય તો લખશો. જીવન ચરિત્રની વૃત્તિ ઉપશાંત કરશો.

"ઉપોદ્ઘાતથી વાચકને, શ્રોતાને, અલ્પ અલ્પ મતાંતરની વૃત્તિ વિસ્મરણ થઈ જ્ઞાની પુરુષોના આત્મ-સ્વભાવરૂપ પરમધર્મનો વિચાર કરવાની સ્ફુરણા થાય એવો લક્ષ સામાન્યપણે રાખશો. સહજ સૂચના છે શાંતિ........."

"મોક્ષમાળાના પાઠ અમે માપી માપીને લખ્યા છે"

"ફરી આવૃત્તિ અંગે સુખ ઉપજે તેમ પ્રવર્તો. કેટલાંક વાક્ય (અંડર લાઈન) નીચે લીટી દોરી છે. તેમ કરવા જરૂર નથી.

"શ્રોતા-વાચકને બનતાં સુધી આપણા અભિપ્રાયે ન દોરવા લક્ષ રાખવું. શ્રોતા-વાચકમાં પોતાની મેળે અભિપ્રાય ઉગવા દેવો. સારાસાર તોલ કરવાનું વાંચનાર-શ્રોતાના પોતાના પર છોડી દેવું. આપણે તેમને દોરી તેમને પોતાને ઉગી શકે એવા અભિપ્રાયને થંભી ન દેવો."

એક પ્રૌઢ અનુભવી કેળવણીકાર જેમ પોતાની પહેલાંના જમાનાનો વિચાર કરી પૂર્વે થઈ ગયેલા કેળવણીકારોનો અનુભવ લક્ષમાં લઈ, પોતાના જમાનાની જરૂરિયાતો તથા ભાવિ જમાનાની જરૂરિયાતો ઉપર પહોંચે તેટલી દીર્ઘદૃષ્ટિ મૂકી, માનવ સ્વભાવને લક્ષમાં લઈને માર્ગદર્શક ગ્રંથો ગૂંથે તથા શિક્ષણ પદ્ધતિ યોજે, તેથી પણ વિશેષ યોગ્યતા અને વિશેષ દીર્ઘદૃષ્ટિથી શ્રીમદે મોક્ષ-માળાની યોજના વિચારી તેની શરૂઆત કરી છે. સામાન્ય કેળવણી લઈ શાળામાંથી ઉઠી ગયેલાં કે વિશેષ કેળવણી પામેલાં નરનારીઓ તથા જેમણે લખવા વાંચવાનો પણ અભ્યાસ ન કર્યો હોય તેમ છતાં વિચાર કરી શકે તેવાં શક્તિવાળાં નરનારીઓની વિચાર શક્તિનો પ્રવાહ કયી દિશામાં વાળવો હિતકારી છે, શું વિચારવાથી પોતાને અને પરને ઉપકારી જીવન તે ગાળી શકે, મનુષ્ય જન્મની મહત્તા અને સફળતા સમજવા તથા સાધવા તેમણે કેમ વર્તવું, મનુષ્યભવ પામેલો હારી જવાય તેવી ભૂલવણીનાં કયાં સ્થાનકો છે અને તે કેમ તજવાં–આદિ અનેક પ્રશ્નોના ઉકેલરૂપે કે મનુષ્યધર્મ અથવા આત્મધર્મની ઓળખાણ કરાવવા મોક્ષમાળાની તેઓએ સંકલના વિચારી ત્વરાથી તેની શરૂઆત કરી ત્રણ દિવસમાં જ પ્રથમ પુસ્તક તૈયાર કરી જનસમાજને તેનો લાભ લેવા જાહેર કરેલું, તેનો લાભ લેવા અગાઉથી ગ્રાહકો પણ મળી આવેલા, પણ તે જમાનામાં છાપખાનાંની અનુકૂળતા હાલના જેટલી નહિ તથા અન્ય પરાધીન પ્રસંગોને વશ પુસ્તક છપાતાં ઢીલ થઈ અને લગભગ બસો પાનાંનું પુસ્તક છપાઇને તૈયાર થઇ જતાં ઘણો વખત લાગશે તેથી ગ્રાહકો અધીરા સ્વભાવથી અકળાશે એમ પોતાને સમજાયાથી પચાસ પાનાનું એક નવું પુસ્તક રચી 'ભાવના બોધ' નામે પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરી અગાઉથી મદદ કરનાર ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપ્યું. સોળ સત્તર વર્ષની ઉમ્મરમાં કેટલી કાર્ય કુશળતા તથા જવાબદારીનું ભાન તેમને હતું તેનો આ અચૂક પુરાવો છે.

શાળાનાં પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે વાંચી જવાનું કે ભણી જવાનું આ પુસ્તક નથી. પણ, પરીક્ષા જીવન ઉપર અસર કરે છે તેથી વિશેષ મહત્ત્વનું અને જીવનની સફળતાનું સાધન હોવાથી, તેનું મનન નિદિધ્યાસન કરી પોતાના દોષો દેખી તે દોષો ટાળવામાં આ પુસ્તક દ્વારા શી મદદ મળી શકે એમ છે તે વિચારી જીવન સુધારવાના સાધન તરીકે વાપરવાની ભલામણ આપતાં જે 'શિક્ષણ પદ્ધતિ અને મુખમુદ્રા' નામ રાખી પ્રથમ પ્રસ્તાવના લખી છે, તે શિક્ષકોએ, માબાપોએ અને વિચારવાન અભ્યાસીઓએ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે :

'મધ્યસ્થતાથી એમાં તત્વજ્ઞાન અને શીલ બોધવાનો ઉદ્દેશ છે. આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો હેતુ ઉછરતા બાળ યુવાનો અવિવેકી વિદ્યા પામી આત્મસિદ્ધિથી ભ્રષ્ટ થાય છે તે ભ્રષ્ટતા અટકાવવાનો પણ છે. બહુ ઊંડા ઊતરતાં આ મોક્ષમાળા મોક્ષના કારણરૂપ થઈ પડશે.

'પાઠક અને વાંચક વર્ગને મુખ્ય ભલામણ એ છે કે શિક્ષાપાઠ પાઠે કરવા કરતાં જેમ બને તેમ મનન કરવા, તેમનાં તાત્પર્ય અનુભવવાં. જેમની સમજણમાં ન આવતાં હોય તેમણે જ્ઞાતા શિક્ષક કે મુનિઓથી સમજવા, અને એ જોગવાઈ ન હોય તો પાંચ સાત વખત તે પાઠો વાંચી જવા. એક પાઠ વાંચી ગયા પછી અર્ધ ઘડી તે પર વિચાર કરી અંતઃકરણને પૂછવું કે શું તાત્પર્ય મળ્યું ? તે તાત્પર્યમાંથી હેય (તજવાયોગ્ય) જ્ઞેય (જાણવાયોગ્ય) અને ઉપાદેય (આદરવાયોગ્ય) શું છે ? એમ કરવાથી આખો ગ્રંથ સમજી શકાશે, હૃદય કોમળ થશે; વિચાર શક્તિ ખીલશે; અને જૈન તત્ત્વ પર રૂડી શ્રદ્ધા થશે. આ ગ્રંથ કંઈ પઠન કરવારૂપ નથી; પણ મનન કરવારૂપ છે. અર્થરૂપ કેળવણી એમાં યોજી છે તે યોજના બાળાવબોધ રૂપ છે, વિવેચન અને પ્રજ્ઞાવબોધ ભાગ ભિન્ન છે. આ એમાંનો એક ટુકડો છે. છતાં સામાન્ય તત્વ રૂપ છે.

કોઈ પણ ઉપયોગી પુસ્તક માટે આ ઉત્તમ શિખામણ છે. હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેયની કસોટી ઉપર ચઢાવીને ચોપાનિયાં, માસિક કે અન્ય ગ્રંથમાળાઓ વાંચવાની ટેવ જો વાંચકને પડે તો જીવનનો અમૂલ્ય વખત નિરર્થક અક્ષરો ઉકેલવામાં જતો ઘણો બચી જાય અને જેમાંથી વિશેષ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય લાગે તેમાં તે વખતનો ઉપયોગ અવશ્ય થાય.

મોક્ષમાળાનો પ્રથમ પાઠ પણ 'વાંચનારને ભલામણ' છે. તેમાં પણ પોતે જણાવ્યું છે:

'કેટલાક અજ્ઞાન મનુષ્યો નહીં વાંચવા યોગ્ય પુસ્તકો વાંચીને અમૂલ્ય વખત વૃથા ખોઈ દે છે; જેથી તેઓ અવળે રસ્તે ચઢી જાય છે. આ લોકમાં અપકીર્તિ પામે છે; અને પરલોકમાં નીચ ગતિએ જાય છે."

'તમે આ પુસ્તકનો વિનય અને વિવેકથી ઉપયોગ કરજો, વિનય અને વિવેક એ ધર્મના મૂળ હેતુઓ છે.'

'તમને બીજી એક આ પણ ભલામણ છે કે, જેઓને વાંચતાં આવડતું ન હોય, અને તેઓની ઇચ્છા હોય તો આ પુસ્તક અનુક્રમે તેમને વાંચી સંભળાવવું.'

'તમારા આત્માનું આથી હિત થાય; તમને જ્ઞાન, શાંતિ અને આનંદ મળે; તમે પરોપકારી, દયાળુ, ક્ષમાવાન, વિવેકી અને બુદ્ધિશાળી થાઓ; એવી શુભ યાચના અર્હત્ ભગવાન પાસે કરી આ પાઠ પૂરો કરું છું."

બાળપ્રસ્તાવના, આશિષ અને સૂચનારૂપે પ્રથમ પાઠ જણાવી આ ગ્રંથના પાયારૂપ 'સર્વમાન્ય ધર્મ' નામે ઉત્તમ કાવ્યમાં દયાનું સ્વરૂપ કે 'એ ભવતારક સુંદર રાહ' બતાવ્યો છે. અને ઊંડો વિચાર કરવા પણ સૂચના આપી છે. 'તત્વરૂપથી એ ઓળખે તે જન પહોંચે શાશ્વત સુખે.'

જ્ઞાની પુરુષોના વચનોમાં અપૂર્વ ચમત્કાર રહેલો છે; તે આત્માને જાગ્રત કરનાર છે. કોઇ જીવ એકજ વાક્યથી આત્મજ્ઞાન પામ્યા છે. અષ્ટાવક્રે જનકવિદેહીને 'બ્રહ્મ સત્યં, જગત્ મિથ્યા' એટલું જ જણાવતાં પેંગડે પગ અને બ્રહ્મ ઉપદેશની કહેવત પ્રમાણે તેમને આત્મસ્વરૂપ સમજાતાં વાર ન લાગી અને કોઈને માટે અનેક ગ્રંથોના ઉપદેશની જરુર પડે છે. તેમ કોઈ યોગ્ય આત્માને 'દયા ધર્મનું મૂળ છે' કે 'અહિંસા પરમ ધર્મ છે' એમ વિચારતાં આત્મ ધર્મની ઓળખાણ થઈ જાય, તેવું પ્રથમ કાવ્ય અત્યંત મહત્વનું છે.

કોઈ કોઈ વિચારવાને જીવોને આ જગતની વિચિત્રતા વિચારતાં પણ આત્મજ્ઞાન થયું છે. વર્તમાન સ્થિતિનો વિચાર કરતાં પૂર્વ ભવનું સ્મરણ થયું છે, અને તેથી પહેલાં હતો, હાલ છે અને અનંતકાળ સુધી રહેશે એવા શાશ્વત આત્માનું અસ્તિત્વ અને ઓળખાણ થયું છે. તે વિચારમાં પ્રેરવા 'કર્મના ચમત્કાર' નામે ત્રીજો પાઠ બાળકોને સમજાય તેવી સરળ છતાં અસરકારક ભાષામાં-જીવ બાંધેલાં કર્મ ભોગવે છે-એ વિષે યોજ્યો છે.

બાંધેલાં કર્મથી જીવ છૂટી શકે છે અને સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ સાધન મનુષ્ય દેહ છે. તેની મહત્તા આત્મધર્મ આરાધવાથી છે પણ મનુષ્યની આકૃતિથી નથી. વાંદરાને પણ મનુષ્યને મળતી આકૃતિ છે વગેરે ઉપદેશથી તથા મહાપુરુષો અલ્પવયમાં પણ આત્માને ઓળખી મનુષ્ય જીવન સફળ કરી ગયા છે માટે મરણ આવતા પહેલાં ચેતી જવા માટે 'માનવદેહ' નામનો પાઠ ચોથો મૂક્યો છે.

દૃષ્ટાંત અને કથાઓથી ઉપદેશની ઊંડી છાપ પડે છે, કડવી પણ હિતકારી ગોળી ગોળે વિંટાળીને ખવરાવવાથી રુચિ સહિત બાળકો ખાઈ જાય છે. તેમ શાસ્ત્રોમાં પણ ઉત્તમ સિદ્ધાંતો સમજાવવા કથાનકોનો ઉપયોગ થયેલો છે, 'ઉત્તરાધ્યયન' નામના જૈન

શાસ્ત્રમાં શ્રેણિક નામના મહારાજાને અનાથી મુનિના સમાગમે આત્મ-પ્રકાશક બોધથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું તે વાત છે. તે વાત આજના જમાનાનાં યુવાન–યુવતીઓને આકર્ષક લાગે તેવી ભાષા અને શૈલીથી ત્રણ પાઠમાં વર્ણવી સમ્યગ્દર્શન કે આત્મજ્ઞાન માટે મનુષ્યદેહ ઉપરાત આત્મજ્ઞાની ગુરુના ઉપદેશની જરૂર છે તે સિદ્ધ કર્યું છે. 'ભાવના બોધ' પ્રથમ છપાવ્યો છે તે ગ્રંથમાં પણ અશ-રણ ભાવનાના ઉદાહરણમાં આ જ કથા પોતે મૂકેલી છે.

જેણે નરકનું આયુષ્ય બાંધ્યું હતું એવા શ્રેણિક રાજાને પણ સદ્ગુરુનો યોગ થતાં ભાવ ફરી ગયા અને આત્માનું ઓળખાણ થયું. જીવનની દિશા બદલાઈ જતાં શ્રી મહાવીર સ્વામીના યોગે એવા ધર્મભાવમાં રંગાઈ ગયા કે નરકમાં જઇ આવી આવતા કલ્પમાં તે પોતે તીર્થંકર બની અનેક ભવ્ય જીવોના ઉદ્ધારક બનશે.

જેમ રત્નની પરીક્ષામાં ભૂલ થાપ કોઈ ખાઈ જાય, તો હજારો કે લાખો રૂપિયાનું નુકશાન સહન કરવું પડે છે તેમ ગુરુને ગ્રહણ કરવામાં ભૂલ આવે તો ધર્મને નામે ધાડ પડે. માટે સદ્દેવ અને સદ્ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવનાર ગુરુ સતસ્વરૂપ એટલે આત્મપ્રાપ્ત પુરુષ હશે તો તરવાનો માર્ગ હાથ આવશે. એમ જાણી પછીના ચાર પાઠમાં સદ્દેવનું માહાત્મ્ય, સદ્ગુરુની યોગ્યતા અને મહત્તા તથા સદ્ધર્મનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં દર્શાવ્યું છે.

ધર્મ એ ગહન વિષય છે. પરંતુ તેમાં પ્રવેશ કરનારનું મહત્વની બાબતો તરફ લક્ષ દોરવવા પૂરતા આ પાઠ લખેલા છે. પરંતુ જેમ જેમ જીવની યોગ્યતા વધે તેમ તેમ તેનો વિશેષ વિચાર કરી શકે. તેમ છતાં આ ત્રણ તત્વ–દેવ, ગુરુ અને ધર્મનું સ્વરૂપ યથાર્થ જાણ-વાથી જ સતધર્મમાં પ્રવેશ થશે તથા આત્મજ્ઞાની ગુરુના બોધ વિના યથાર્થ સ્વરૂપે ત્રણે તત્વો સમજાવાં મુશ્કેલ છે એટલું પણ દૃઢતાથી સમજાય તો તેવા ગુરુની શોધમાં આત્માર્થી જીવ રહે અને અન્ય

કાર્યો કે અન્ય પ્રસંગોમાં બધું જીવન વહ્યું જવા ન દે, એ લક્ષથી ટૂંકામાં ત્રણે તત્ત્વની માત્ર રૂપરેખા દર્શાવી છે. 'પ્રજ્ઞાવબોધ'ની સંકલનામાં આ ત્રણે તત્ત્વો વિશેષ વિચાર દર્શાવવાનો અભિપ્રાય રાખ્યો લાગે છે

પછી સત્ય ધર્મની પ્રાપ્તિ જેને થઈ છે તે ગૃહસ્થ કેવી રીતે વર્તે તો ઉત્તમ ગતિ પામે તે વિષે સૂત્રાત્મક પણ સુંદર માર્ગદર્શક પાઠ લખ્યો છે.

જિનેશ્વરની ભક્તિ વિષે બે પાઠ અને ભક્તિ વિષે એક કાવ્ય લખ્યું છે તેમાંનો પ્રથમનો પાઠ સંવાદરૂપે લખેલો છે અને સતદેવ કોને કહેવા તે વિષે ચર્ચા કરીને 'શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ સિદ્ધ ભગવાન તેમજ સર્વ દૂષણરહિત, કર્મ મલહીન, મુક્ત, વીતરાગ, સકળ ભય રહિત, સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી, જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિથી આત્મશક્તિ પ્રકાશ પામે છે' એમ સાબિત કર્યું છે.

તેર વર્ષ સુધીની 'સમુચ્ચય વયચર્યા' માં પોતે જણાવ્યું છે કે પ્રથમ જગતકર્તામાં શ્રદ્ધા હતી. પછી જન્મભૂમિના જૈનોના સંસર્ગથી તથા પ્રતિક્રમણાદિ પુસ્તકોના વાંચનથી જિનેશ્વર દેવ ઉપર પણ શ્રદ્ધા થઈ હતી. પછીના કાળમાં વૈરાગ્ય અને વિચારના બળે એક જિનેશ્વર દેવ ઉપર શ્રદ્ધા દૃઢ થયેલી અને બીજા શિવ વિષ્ણુ આદિ દેવોની ભક્તિ મોક્ષ આપે તેવી લાગતી નથી એવી માન્યતા થયેલી સ્પષ્ટ આ પાઠમાં તેમણે દર્શાવી છે. મોક્ષમાળામાં પાઠ ૬૦, ૯૭ અને ૧૦૬ માં પણ એ માન્યતા કેવા વિચારોથી થઈ છે તેનું કંઈક બ્યાન આપેલું છે, તે નીચેના ઉતારા વાંચવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે:

"બીજા ધર્મમતોમાં તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી યથાર્થ સૂક્ષ્મ વિચારો નથી. કેટલાક જગતકર્તાનો બોધ કરે છે; જગતકર્તા પ્રમાણ વડે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી."

'પવિત્ર જૈનદર્શનને નાસ્તિક કહેવરાવનારાઓ એક મિથ્યા દલીલથી ફાવવા ઇચ્છે છે, કે જૈનદર્શન આ જગતના કર્તા પરમેશ્વરને માનતું નથી. અને જગતકર્તા પરમેશ્વરને જે નથી માનતા તે તો નાસ્તિકજ છે. એવી માની લીધેલી વાત ભદ્રિક જનોને શીઘ્ર ચોટી રહે છે. કારણ તેઓમાં યથાર્થ વિચાર કરવાની પ્રેરણા નથી. પણ જો એ ઉપરથી એમ વિચારમાં આવે કે ત્યારે જૈન જગતને અનાદિ અનંત કહે છે તે કયા ન્યાયથી કહે છે? જગતકર્તા નથી એમ કહેવામાં એમનું નિમિત્ત શું છે? એમ એક પછી એક ભેદ રૂપ વિચારથી તેઓ જૈનની પવિત્રતા પર આવી શકે. જગત રચવાની પરમેશ્વરને જરૂર શી હતી? રચ્યું તો સુખદુઃખ મૂકવાનું કારણ શું હતું? રચીને મોત શા માટે મૂક્યું? એ લીલા કોને બતાવવી હતી? રચ્યું તો કયા કર્મથી રચ્યું? તે પહેલાં રચવાની ઇચ્છા કાં ન હતી? ઇશ્વર કોણ? જગતના પદાર્થ કોણ? અને ઇચ્છા કોણ? રચ્યું તો જગતમાં એકજ ધર્મનું પ્રવર્તન રાખવું હતું; આમ ભ્રમણામાં નાખવાની જરૂર શી હતી? કદાપિ એમ માનો કે એ બિચારાની ભૂલ થઈ! હશે! ક્ષમા કરીએ! પણ એવું દોઢડહાપણ ક્યાંથી સૂઝયું કે એને જ મૂળથી ઉખેડનાર એવા મહાવીર જેવા પુરુષોને જન્મ આપ્યો? એનાં કહેલાં દર્શનને જગતમાં વિદ્યમાનતા કાં આપી! પોતાના પગ પર હાથે કરીને કુહાડો મારવાની એને શું અવશ્ય હતી? એક તો જાણે એ પ્રકારે વિચાર અને બાકી બીજા પ્રકારે એ વિચાર કે જૈનદર્શક પ્રર્વતકોને એનાથી કંઈ દ્વેષ હતો? જગતકર્તા હોત તો એમ કહેવાથી એઓના લાભને કંઈ હાનિ પહોંચતી હતી? જગતકર્તા નથી, જગત અનાદિ અનંત છે એમ કહેવામાં એમને કંઈ મહત્તા મળી જતી હતી?—આવા અનેક વિચારો વિચારતાં જણાઈ આવશે કે જગતનું સ્વરૂપ છે તેમજ તે પવિત્ર પુરુષોએ કહ્યું છે. એમાં ભિન્ન ભાવ કહેવાનું એમને લેશ માત્ર પ્રયોજન નહોતું, સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુની રક્ષા

જેણે પ્રણીત કરી છે, એક રજકણથી કરીને આખા જગતના વિચારો જેણે સર્વ ભેદે કહ્યા છે તેવા પુરુષોનાં પવિત્ર દર્શનને નાસ્તિક કહેનારા કઈ ગતિને પામશે એ વિચારતાં દયા આવે છે!"

"પ્રશ્ન: આટલું તો મને લાગે છે કે મહાવીરાદિક જિનેશ્વરનું કથન ન્યાયના કાંટા પર છે, પરંતુ જગનકર્તાની તેઓ ના કહે છે. અને જગત અનાદિ અનંત છે એમ કહે છે તે વિષે કંઈ કંઈ શંકા થાય છે કે આ અસંખ્યાત દ્વીપસમુદ્રયુક્ત જગત વગર બનાવ્યે ક્યાંથી હોય?

"ઉત્તર: આપને જ્યાં સુધી આત્માની અનંત શક્તિની લેશ પણ દિવ્ય પ્રસાદી મળી નથી, ત્યાં સુધી એમ લાગે છે; પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાને એમ નહીં લાગે. 'સમ્મતિ તર્ક' આદિ ગ્રંથોનો આપ અનુભવ કરશો એટલે એ શંકા નીકળી જશે.

"પ્રશ્ન: પરંતુ સમર્થ વિદ્વાનો પોતાની મૃષા વાતને પણ દૃષ્ટાંતાદિકથી સિદ્ધાંતિક કરી દે છે: એથી એ ત્રૂટી શકે નહીં પણ સત્ય કેમ કહેવાય?

"ઉત્તર: પણ આને કંઈ મૃષા કથવાનું પ્રયોજન નહોતું, અને પળભર એમ માનીએ, કે એમ આપણને શંકા થઈ કે એ કથન મૃષા હશે તો પછી જગતકર્તાએ એવા પુરુષને જન્મ પણ કાં આપ્યો? નામબોળક પુત્રને જન્મ આપવા શું પ્રયોજન હતું? તેમ વળી એ પુરુષો સર્વજ્ઞ હતા; જગતકર્તા સિદ્ધ હોત તો એમ કહેવાથી તેઓને કંઈ હાનિ નહોતી."

શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર સં. ૧૯૫૨માં રચ્યું તેમાં પણ પોતે ઈશ્વર વિષે જણાવ્યું છે:

"કર્તા ઈશ્વર કોઈ નહીં, ઈશ્વર શુદ્ધ સ્વભાવ;
અથવા પ્રેરક તે ગણ્યે, ઈશ્વર દોષ પ્રભાવ."

"ભાવાર્થ—જગતનો અથવા જીવોનાં કર્મોનો ઈશ્વર કર્તા કોઈ છે નહિ; શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ જેનો થયો છે તે ઈશ્વર છે, અને તેને જો પ્રેરક એટલે કર્મકર્તા ગણીએ તો તેને દોષનો પ્રભાવ થયો ગણાવો જોઈએ; માટે ઈશ્વરની પ્રેરણા જીવના કર્મ કરવામાં પણ કહેવાય નહીં."

"જો ઈશ્વરાદિ કર્મના વળગાડનાર હોય તો તો જીવ નામનો વચ્ચે કોઈ પણ પદાર્થ રહ્યો નહિ. કેમકે પ્રેરણાદિ ધર્મે કરીને તેવું અસ્તિત્વ સમજાતું હતું, તે પ્રેરણાદિ તો ઈશ્વરકૃત ઠર્યાં અથવા ઈશ્વરના ગુણ ઠર્યાઃ તો પછી બાકી જીવનું સ્વરૂપ શું રહ્યું કે તેને જીવ એટલે આત્મા કહીએ? એટલે કર્મ ઈશ્વરપ્રેરિત નહીં પણ આત્માનાં પોતાનાં જ કરેલાં હોવાં યોગ્ય છે."

'જિનેશ્વરની ભક્તિ ભાગ રજો' અને 'ભક્તિનો ઉપદેશ' એ બન્ને પાઠમાં ગદ્યપદ્ય દ્વારા ઉત્તમ નિમિત્તના સંયોગે આપણો ઉલ્લાસ પામે છે અને તેનું ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે વિષે વિવેચન છે.

લક્ષ્મી, મહાન કુટુંબ, પુત્ર અને અધિકારની પ્રાપ્તિને લોકો મહત્તા માને છે. તેમાં મહત્તાને બદલે લઘુતા છે એમ સાબિત કરી આત્માની મહત્તા તો સત્યવચન, દયા, ક્ષમા, બ્રહ્મચર્ય, પરોપકાર અને સમતામાં રહી છે તે દર્શાવવા 'ખરી મહત્તા'નો પાઠ લખ્યો છે.

'જગતમાં માન ન હોત તો અહીં જ મોક્ષ હોત' એ વાક્યની યથાર્થતા દર્શાવતું ભરત ચક્રવર્તીના ભાઈ બાહુબળનું દૃષ્ટાંત ટૂંકામાં 'બાહુબળ' નામના પાઠમાં આપ્યું છે.

પછી 'ચાર ગતિ' અને 'સંસારને ચાર ઉપમા, વિષે ત્રણ પાઠ આપી સંસાર દુઃખમય અને અસાર છે એમ ઉપદેશી વૈરાગ્યમાં પ્રવેશ કરાવાયો છે અને તે વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય તેવું 'બાર

ભાવના' વિષે સંક્ષિપ્ત વિવેચન છે. આ જ પાઠનો વિસ્તાર કરી દૃષ્ટાંતો અને પ્રમાણ્ રિક્ષાથી વિશેષ વિવેચન કરી 'ભાવના બોધ' નામના લઘુ ગ્રંથની રચના કરી છે.

કાયોત્સર્ગ એટલે કાયાની ઉપેક્ષા કરી આત્મસ્વરૂપમાં રહેવાની પ્રતિજ્ઞા અમુક કાળ સુધી કરવી અને તેમાં કેવી દૃઢતા રાખવી તેનું દૃષ્ટાંત 'કામદેવ શ્રાવક' ના પાઠમાં આપ્યું છે અને હાલના શ્રાવકોની ધર્મદૃઢતા એક પાઈ જેવા લાભ માટે ધર્મશાખ કાઢે તેવી છે તેનો ખેદ પ્રગટ કર્યો છે.

લોર્ડ બેકનના નિબંધોની સ્મૃતિ કરાવે તેવો 'સત્ય' વિષે પાઠ છે તેમાં વસુરાજા અસત્ય બોલવાથી અધોગતિ પામ્યો તેની કથા પણ આપી છે.

'સત્સંગ' વિષે જે નિબંધના રૂપમાં લખાણ છે તેવું અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કયાંય પણ મળી શકે તેવું નથી.

'પરિગ્રહને સંકોચવો' એ વિષે બહુ અસરકારક અનેવિચારવા યોગ્ય સૂચનાઓ સહિત સુભૂમ ચક્રવર્તીનું દૃષ્ટાંત આપી પરિગ્રહની અનિષ્ટતા દર્શાવી છે તથા પરિગ્રહ એ પાપનું મૂળ છે, પાપનો પિતા છે એમ સાબિત કર્યું છે.

'તત્ત્વ સમજવું' એ પાઠમાં પોપટ પેઠે મુખપાઠે શાસ્ત્રો કરે પણ અર્થ ન સમજે તે ઉપર હાસ્યોત્પાદક દૃષ્ટાંત સાથે તત્ત્વવિચાર કરનારને સુખ, આનંદ, વિવેક અને પરિણામે મહદ્દ્ભૂત ફળ થાય છે તે વિષે મહત્ત્વની સૂચના કરી છે.

'યત્ના' વિષેના પાઠમાં ગૃહસ્થે ગૃહકાર્યાદિમાં કાળજી રાખીને કામ કરવાથી ઘણી જીવહિંસા બચે છે તે ઉપરાંત આ લોકમાં અસ્વચ્છતા, અગવડ, અનારોગ્યતા આદિ દૂર થાય છે અને પરલોકમાં દુઃખદાયી મહાપાપના ફળ ભોગવવાં પડતાં નથી, ઈત્યાદિ અનેક વ્યવહારુ સૂચનાઓ સહિત ટૂંકામાં ઘણું લખ્યું છે.

'રાત્રિભોજન' ના પાઠમાં રાત્રિભોજનનો નિષેધ ધર્મશાસ્ત્રમાં અને આયુર્વેદ વગેરે વૈદક શાસ્ત્રોમાં કેમ કરેલો છે તેનાં કારણો આપી "ચારે પ્રકારના આહાર રાત્રિને વિષે ત્યાગવાથી મહત્ ફળ છે' એ જિનવચનનું સમર્થન કર્યું છે.

'સર્વ જીવની રક્ષા' વિષે બે પાઠ લખ્યા છે, 'દયા એ જ ધર્મનું સ્વરૂપ છે' એ વિષે અનેક ધર્મોમાં વર્ણન હોવા છતાં દયાનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ મહાવીર ભગવાને નિરૂપણ કર્યું છે અને તેના અનુયાયીઓ ચાહીને જીવ હણવાની લેશ ઇચ્છા કરતા નથી તેનું કારણ ખરું ધર્મતત્ત્વ કે તેની શ્રદ્ધા કે તેનો થોડો અંશ છે, વગેરે પ્રથમ ભાગમાં જણાવી બીજા ભાગમાં શ્રેણિક રાજાના માંસાહારી સામંતોને માંસાહારનો ત્યાગ કરાવે તેવી બુદ્ધિશાળી અભયકુમાર પ્રધાને યોજેલી ઉત્તમ યુક્તિની કથા આપેલી છે. અને એવી શુભેચ્છા દર્શાવી છે; 'એમ જ તત્ત્વબોધને માટે યૌક્તિક ન્યાયથી અનાર્ય જેવા ધર્મવાદીઓને શિક્ષા આપવાનો વખત મળે તો આપણે કેવા ભાગ્યશાળી!"

'પ્રત્યાખ્યાન' એટલે અમુક વસ્તુ ભણી ચિત્ત ન કરવું એમ તત્ત્વથી સમજી હેતુપૂર્વક નિયમ કરવો, નિયમ પાળવાની પ્રતિજ્ઞાથી મનને શુભ્ર રાહમાં પ્રવર્તાવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. તે એકાગ્ર વિચારશીલ અને વિવેકી બને છે વગેરે લાભ દર્શાવી, નિયમરહિત દશામાં પાળેલા સદાચાર કેવા શિથિલ હોય છે તેની સમજ 'પ્રત્યાખ્યાન' પાઠમાં આપી છે.

'વિનય વડે તત્ત્વની સિદ્ધિ છે' એ પાઠમાં શ્રેણિક રાજાએ વિદ્યા લેવા ચંડાળને સિંહાસન પર બેસાડી પોતે સામા ઊભા રહ્યા ત્યારે ચંડાળ પાસેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ એ વિસ્તૃત કથા દ્વારા વિનય તત્ત્વ પામવામાં પ્રથમ જરૂરનો ગુણ જણાવ્યો છે.

સુદર્શન શેઠ' નામના તેત્રીસમા પાઠમાં એક પત્નીવ્રત પાળનાર સુદર્શન શેઠના ઉપર મોહ પામેલી અભયા રાણીએ તેને

ચળાવવા કરેલા સર્વ પ્રયત્નો વ્યર્થ થયા ત્યારે તેના ઉપર આરોપ મૂકી તેને ફાંસીએ ચઢાવવાનો હુકમ કરાવ્યો, પણ બ્રહ્મચર્યના પ્રભાવથી શૂળી ફીટીને તેનું ઝળઝળતું સોનાનું સિંહાસન થયું એ કથા આપેલી છે.

પછીના પાઠમાં 'બ્રહ્મચર્ય વિષે' સુંદર કાવ્ય છે. તેની છેલ્લી કડી :

"પાત્ર વિના વસ્તુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન :
પાત્ર થવા સેવો સદા, બ્રહ્મચર્ય, મતિમાન!"

'નમસ્કાર મંત્ર' પાઠમાં પંચ પરમેષ્ટિનાં નામ સહિત પાંચેય પૂજ્ય પદના સ્મરણથી તેમનાં સ્વરૂપ, ગુણ આદિનો વિચાર થતાં આત્મકલ્યાણ થાય છે વગેરે કારણો આપીને એ મંત્રનો અવશ્ય કરીને વિમળ ભાવે જાપ કરવો એવી ભલામણ કરી છે.

'અનાનુપૂર્વિ' પાઠમાં પિતા–પુત્રના સંવાદરૂપે નમસ્કાર મંત્રમાં ચિત્ત એકાગ્ર કરી નિર્જરા કરવાના સાધન તરીકે 'અનાનુપૂર્વિ'ના કોષ્ટકોવાળી નાની ચોપડીનો જૈનો ઉપયોગ કરે છે તેનો પરમાર્થ સમજાવ્યો છે.

'સામાયિક વિચાર' ત્રણ પાઠમાં વિસ્તારથી જણાવ્યા છે. સામાયિક એટલે સમભાવથી ઉત્પન્ન થતો જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ મોક્ષમાર્ગનો લાભ, એવો અર્થ જણાવી, દશ મનના, દશ વચનના, અને બાર કાયાના એમ બત્રીસ દોષોના અર્થ બે ભાગમાં જણાવી, ત્રીજા ભાગમાં નિર્દોષ સામાયિક વિધિપૂર્વક કરવા સવિસ્તર સૂચના સહિત પ્રેરણા કરી છે.

'પ્રતિક્રમણ વિચાર' પાઠમાં જે જે દોષ થયા હોય તે એક પછી એક અંતરાત્માથી જોઈ જવા અને તેનો પશ્ચાત્તાપ કરી તે દોષથી પાછું વળવું તેનું નામ પ્રતિક્રમણ કહેવાય છે, એવો અર્થ જણાવી રૂઢિ માર્ગે થતી જૈનોની આ આવશ્યક ક્રિયામાં કેટલું

માહાત્મ્ય છે તે જણાવી છેવટે ભલામણ કરી છે કે જેમ બને તેમ પ્રતિક્રમણ ધીરજથી, સમજાય એવી ભાષાથી, શાંતિથી, મનની એકાગ્રતાથી અને યત્નાપૂર્વક કરવું.

'ભીખારીનો ખેદ' નામની વાર્તા બે પાઠમાં આપી, સ્વપ્ન સમાન આ સંસાર અનિત્ય અને ચપળ છતાં મોહાંધ પ્રાણીઓ તેમાં સુખ માને છે પણ પરિણામે ખેદ, દુર્ગતિ અને પશ્ચાત્તાપ પામે છે એવી શિખામણ આપી છે. તથા આત્મા અવિનાશી, અખંડ અને નિત્ય છે એવો ઉપદેશ કર્યો છે.

'અનુપમ ક્ષમા' નામના પાઠમાં સમભાવથી ક્ષમા રાખનાર મનુષ્ય ભવસાગર તરી જાય છે એ દર્શાવવા કૃષ્ણ વાસુદેવના નાના ભાઈ ગજસુકુમારની ઉત્તમ ક્ષમાની કથા આપી છે. છેવટે જણાવ્યું છે કે તત્વજ્ઞાનીઓનાં વચન છે કે, આત્મા માત્ર સ્વસદ્‌ભાવમાં આવવો જોઈએ અને તે આવ્યો તો મોક્ષ હથેળીમાં જ છે.

'રાગ' નામના પાઠમાં ગૌતમ સ્વામીને કેવળજ્ઞાન થવામાં અટકાવનાર, ભગવાન મહાવીરનાં અંગોપાંગ, વર્ણ, વાણી, રૂપ ઇત્યાદિ પરનો મોહ હતો એ વિષે કથાનો પ્રસંગ જણાવી, સંસાર ઉપર પામર પ્રાણીઓનો રાગ અનંત દુઃખનું કારણ દર્શાવી છેવટે નિર્ણય કર્યો છે: 'જ્યાં રાગ નથી ત્યાં દ્વેષ નથી આ માન્ય સિદ્ધાંત છે, રાગ તીવ્ર કર્મબંધનનું કારણ છે; એના ક્ષયથી આત્મસિદ્ધિ છે.'

'સામાન્ય મનોરથ' નામના કાવ્યમાં સ્વરૂપના વિચાર સહિત બાર વ્રત અંગીકાર કરી જ્ઞાન, વિવેક, વિચારની વૃદ્ધિ કરવાની તથા નવ તત્વનો ઉત્તમ બોધ દર્શાવવાની ભાવના સહિત મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તવાનો મનોરથ દર્શાવ્યો છે.

'કપિલ મુનિ'ની કથા ત્રણ ભાગમાં આપી તૃષ્ણાની કનિષ્ટતા તથા અનંતતા જણાવી, તેના ત્યાગથી સંતોષરૂપ કલ્પવૃક્ષ દ્વારા

કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે એવો ઉપદેશ કરતી સુંદર કથા કહી છે.

'તૃષ્ણાની વિચિત્રતા' વિષે કાવ્ય દ્વારા તૃષ્ણા, મમતા, જંજાળ વય વધે તેમ, વધતી જાય છે પણ શાંતિ થતી નથી એ વાત સુન્દર મનહર સુભાષિત પદ્યમાં સમજાવી છે.

'પ્રમાદ' નો પાઠ નિબંધના રૂપમાં ઉતરાધ્યયન સૂત્રના 'દ્રુમપત્ર' અધ્યયનના સારરૂપ અસરકારક શૈલીથી લખાયો છે. "અતિ વિચક્ષણ પુરુષો સંસારની સર્વોપાધિ ત્યાગીને અહોરાત્ર ધર્મમાં સાવધાન થાય છે; પળનો પણ પ્રમાદ કરતા નથી. વિચક્ષણ પુરુષો અહોરાત્રના થોડા ભાગને પણ નિરંતર ધર્મકર્તવ્યમાં ગાળે છે; અને અવસરે અવસરે ધર્મ કર્તવ્ય કરતા રહે છે. પણ મૂઢ પુરુષો નિદ્રા, આહાર, મોજશોખ અને વિકથા તેમજ રંગરાગમાં આયુ વ્યતીત કરી નાંખે છે, એનું પરિણામ તેઓ અધોગતિરૂપ પામે છે. એક પળ પણ વ્યર્થ ખોવાથી એક ભવ હારી જવા જેવું છે; એમ તત્વની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ છે!"

'વિવેક એટલે શું?' એ પાઠ ગુરુ-શિષ્યના સંવાદરૂપે 'વિવેક એ જ ધર્મનું મૂળ અને ધર્મ રક્ષક છે' તે સમજાવવા લખ્યો છે. તેમાં ગુરુ વિવેકનો સૂક્ષ્મ પણ સુંદર અર્થ સમજાવે છે. "સંસારનાં સુખો અનંતીવાર આત્માએ ભોગવ્યા છતાં, તેમાંથી હજુ પણ મોહ ટળ્યો નહીં, અને તેને અમૃત જેવો ગણ્યો એ અવિવેક છે; કારણ સંસાર કડવો છે, કડવા વિપાકને આપે છે, તેમજ વૈરાગ્ય જે એ કડવા વિપાકનું ઔષધ છે, તેને કડવો ગણ્યો; આ પણ અવિવેક છે. જ્ઞાન દર્શનાદિ ગુણોને અજ્ઞાન-દર્શને ઘેરી લઈ જે મિશ્રતા કરી નાખી છે તે ઓળખી ભાવ-અમૃતમાં આવવું એનું નામ વિવેક છે.

'જ્ઞાનીઓએ વૈરાગ્ય શા માટે બોધ્યો?' એ પાઠમાં સંસાર એકાંત દુઃખમય અવ્યવસ્થિત ચળવિચળ અને અનિત્ય વર્ણવી મોહિનીને લીધે પતંગિયું દીવામાં પડે તેમ સંસારમાં જીવ રાચી રહ્યો છે તે જણાવવા ચક્રવર્તી અને ભુંડ બન્નેને ભોગની આસક્તિ અનેક રૂપે સરખી વર્ણવી છે. છેવટે જણાવે છે:

"ભોગ ભોગવવામાં બન્ને તુચ્છ છે. બન્નેનાં શરીર પરુ માંસાદિકનાં છે; અસાતાથી પરાધીન છે; સંસારની આ (ચક્રવર્તીની) ઉતમોત્તમ પદવી આવી રહી, તેમાં આવું દુઃખ, આવી ક્ષણિકતા, આવી તુચ્છતા, આવું અંધપણું, એ રહ્યું છે, તો પછી બીજે સુખ શા માટે ગણવું જોઈએ? એ સુખ નથી, છતાં સુખ ગણો તો જે સુખ ભયવાળાં અને ક્ષણિક છે તે દુઃખજ છે. અનંત તાપ, અનંત શોક, અનંત દુઃખ જોઈને જ્ઞાનીઓએ એ સંસારને પૂંઠ દીધી છે તે સત્ય છે. એ ભણી પાછું વાળી જોવા જેવું નથી, ત્યાં દુઃખ, દુઃખ ને દુઃખ જ છે, દુઃખનો એ સમુદ્ર છે.'

વૈરાગ્ય એજ અનંત સુખમાં લઈ જનાર ઉત્કૃષ્ટ ભોમિયો છે.

"મહાવીર શાસન" જેવા વિશાળ વિષયને એક પાઠમાં અદ્‌-ભુત શૈલીથી સાગરને ગાગરમાં સમાવે તેમ સમાવ્યો છે. જન્મથી નિર્વાણ સુધીની મહાવીર જીવનની રૂપરેખા દોરી ૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી ધર્મતીર્થ પ્રવર્તનાર જણાવ્યું છે.

"જૈન સમુદાયમાં પરસ્પર મતભેદ બહુ પડી ગયા છે. પરસ્પર નિંદાગ્રંથોથી જંજાળ માંડી બેઠા છે. મધ્યસ્થ પુરુષો મતમતાંતરમાં નહીં પડતાં વિવેક વિચારે જિન શિક્ષાનાં મૂળતત્ત્વપર આવે છે; ઉત્તમ શીલવાન મુનિઓપર ભાવિક રહે છે, અને સત્ય એકાગ્રતાથી પોતાના આત્માને દમે છે. આપણે ક્યાં તત્ત્વનો વિચાર કરીએ છીએ? ક્યાં ઉત્તમ શીલનો વિચાર કરીએ છીએ? નિયમિત વખત ધર્મમાં ક્યાં વ્યતીત કરીએ છીએ! ધર્મતીર્થના ઉદયને માટે ક્યાં

લક્ષ રાખીએ છીએ? કયાં દાઝ વડે ધર્મતત્ત્વને શોધીએ છીએ?... પણ તત્ત્વને કોઈક જ જાણે છે; જાણ્યા કરતાં ઝાઝી શંકા કરનારા અર્ધદગ્ધો પણ છે; જાણીને અહંપદ કરનારા પણ છે. પરંતુ જાણીને તત્ત્વના કાંટામાં તોળનારા કોઈક વિરલા જ છે...ટૂંકામાં કહેવાનું કે આપણે આપણા આત્માના સાર્થક અર્થે મતભેદમાં પડવું નહીં."

"ઉત્તમ અને શાંત મુનિઓનો સમાગમ, વિમળ આચાર, વિવેક, દયા, ક્ષમા એનું સેવન કરવું. મહાવીરતીર્થને અર્થે બને તો વિવેકી બોધ કારણ સહિત આપવો. તુચ્છ બુદ્ધિથી શંકિત થવું નહીં, એમાં આપણું પરમ મંગળ છે એ વિસર્જન કરવું નહીં"

'અશુચિ કોને કહેવી?' એ પાઠમાં બ્રહ્મચર્યની નવ વાડમાં ભગવાને સ્નાન કરવાની ના કહી છે તેનો ખુલાસો સંવાદ રૂપે સ્પષ્ટ દર્શાવ્યો છે:

"શરીરની મલિનતાને અશુચિ કહેવી એ વાત કંઈ વિચાર-પૂર્વક નથી. શરીર પોતે શાનું બન્યું છે એ તો વિચાર કરો. રક્ત, પિત્ત, મળ, મૂત્ર, શ્લેષ્મનો એ ભંડાર છે તે પર માત્ર ત્વચા છે; ત્યાં એ પવિત્ર કેમ થાય? વળી સાધુએ એવું સંસાર-કર્તવ્ય કર્યું ન હોય કે જેથી તેઓને સ્નાન કરવાની આવશ્યકતા રહે. નાહવાથી અસંખ્યાતા જંતુનો વિનાશ, કામાગ્નિની પ્રદીપ્તતા, વ્રતનો ભંગ, પરિણામનું બદલવું, એ સઘળી અશુચિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એથી આત્મા મહા મલિન થાય છે. પ્રથમ એનો વિચાર કરવો જોઈએ. આત્માની મલિનતા એ જ અશુચિ છે. સમજણપૂર્વક અશુચિ ટાળવી જ જોઈએ. જૈન જેવું એકકે પવિત્ર દર્શન નથી; અને તે અપવિત્રતાનો બોધ કરતું નથી. પરંતુ શૌચાશૌચનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ."

'સામાન્ય નિત્ય નિયમ' પાઠમાં આખા દિવસમાં ધર્માત્મા ગૃહસ્થે પાળવા યોગ્ય સદાચાર ટૂંકામાં જણાવ્યો છે. "સૂક્ષ્મ વિચારથી અને તેમ પ્રવર્તવાથી તે વિશેષ મંગળદાયક અને આનંદકારક થશે."

'ક્ષમાપના' એ ગદ્યપ્રાર્થનાનો પાઠ છે દરરોજ આત્માર્થી જીવે તે પાઠ ભણવા યોગ્ય છે. તેમાં પોતાના દોષો અત્યંત લઘુતાથી ભગવાનની સમક્ષ રજુ કરી પોતાનું અનાથપણું દર્શાવ્યું છે તથા ભગવાનનું, ભગવાને કહેલા ધર્મનું અને તેમના મુનિનું શરણ ગ્રહણ કરી સર્વ પાપથી મુક્ત થવાની અભિલાષા અને પાપનો પશ્ચાતાપ કરી, સૂક્ષ્મ વિચારથી ઊંડા ઊતરી ભગવાનના સ્વરૂપના વિચારથી પોતાના સ્વરૂપની ખાત્રી કરી, ભગવાને કહેલાં તત્ત્વોમાં નિઃશંક થવાની અને ભગવાને કહેલા માર્ગમાં અહોરાત્ર રહેવાની વૃત્તિ યાચી છે. અંતે પશ્ચાતાપથી કર્મજન્ય પાપની ક્ષમા ઇચ્છી છે. હજારો નરનારીઓ આ પાઠ મુખપાઠ કરી દરરોજ નિયમિતપણે પ્રાર્થના કરે છે, એવો ઉત્તમ આ પાઠ છે.

'વૈરાગ્ય એ ધર્મનું સ્વરૂપ છે' એ પાઠમાં સત્યધર્મ તરફ વાંચનારનું લક્ષ કરાવવા કંઈક પરીક્ષક બુદ્ધિ જાગ્રત થાય તે પ્રકારે ટૂંકામાં અસરકારક ઉપદેશ છે' "અનેક ધર્મમતો આ જગતમાં ચાલે છે, તે સંબંધી અપક્ષપાતે વિચાર કરતાં આગળથી આટલું વિચારવું અવશ્યનું છે કે જ્યાં સ્ત્રીઓ ભોગવવાનો ઉપદેશ કર્યો હોય, લક્ષ્મીલીલાની શિક્ષા આપી હોય, રંગ, રાગ, ગુલતાન અને એશ-આરામ કરવાનું તત્ત્વ બતાવ્યું હોય ત્યાંથી આપણા આત્માની સત્ શાંતિ નથી; કારણ એ ધર્મમત ગણીએ તો આખો સંસાર ધર્મ-મતયુક્ત જ છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આત્મા સંસારમાં વિષયાદિક મલિનતાથી પર્યટન કરે છે. તે મલિનતાનો ક્ષય વિશુદ્ધ ભાવજળથી હોવો જોઈએ. અર્હંતનાં કહેલાં તત્ત્વરૂપ સાબુ અને વૈરાગ્યરૂપી જળથી

ઉત્તમ આચારરૂપ પત્થર પર રાખીને, આત્મવસ્ત્રને ધોનાર નિર્ગ્રંથ ગુરુ છે. આમાં જો વૈરાગ્યજળ ન હોય તો બધાં સાહિત્યો કંઈ કરી શકનાં નથી, માટે વૈરાગ્યને ધર્મનું સ્વરૂપ કહી શકાય. અર્હંતપ્રણીત તત્ત્વ વૈરાગ્ય જ બોધે છે, તો તે જ ધર્મનું સ્વરૂપ એમ ગણવું.

"ધર્મના મતભેદ' વિષે ત્રણ પાઠમાં પ્રશ્નોત્તર રૂપે પરીક્ષક બુદ્ધિ કેળવાય તેવી ચર્ચા કરેલી છે. વેદાંત, સાંખ્ય, બૌદ્ધ, ન્યાયમત વૈશેષિક, શક્તિપંથ, વૈષ્ણવ ઈસ્લામી, ક્રાઈસ્ટ મતના ઉપદેશકો પોતાનું કહેલું સત્ય અને બાકીના બધા અસત્ય, કુતર્કવાદી છે એમ માની યોગ્ય અયોગ્ય ખંડન કરે છે; ત્યારે આપણે હવે શો વિચાર કરવો? અનેક ધર્મના મતભેદનું કારણ શું? " તેનું સમાધાન એમ છે કે તે ધર્મમતવાળાઓની જ્યાંસુધી બુદ્ધિની ગતિ પહોંચી ત્યાંસુધી તેમણે વિચારો કર્યા. અનુમાન, તર્ક અને ઉપમાદિક આધાર વડે તેઓને જે કથન સિદ્ધ જણાયું તે પ્રત્યક્ષ રૂપે જાણે સિદ્ધ છે એવું તેમણે દર્શાવ્યું; જે પક્ષ લીધો તેમાં મુખ્ય એકાંતિક વાદ લીધો; ભક્તિ, વિશ્વાસ, નીતિ, જ્ઞાન, ક્રિયા આદિ એક વિષયને વિશેષ વર્ણવ્યો, એથી બીજા માનવા યોગ્ય વિષયો તેમણે દૂષિત કરી દીધા. વળી જે વિષયો તેમણે વર્ણવ્યા તે સર્વ ભાવભેદે તેઓએ કંઈ જાણ્યા નહોતા. પણ પોતાની ગ્રહા બુદ્ધિ અનુસાર બહુ વર્ણવ્યા તાર્કિક સિદ્ધાંત દૃષ્ટાંતાદિકથી સામાન્ય બુદ્ધિવાળા આગળ કે જડભરત આગળ તેઓએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યો. કીર્તિ, લોકહિત કે ભગવાન મનાવાની આકાંક્ષા એમાંની એકાદી પણ એમના મનની ભ્રમણા હોવાથી અત્યુગ્ર ઉપમાદિથી તેઓ જય પામ્યા, કેટલાકે શૃંગાર અને લોકરુચિના સાધનોથી મનુષ્યનાં મન હરણ કર્યાં. દુનિયા મોહમાં તો મૂળે ડૂબી પડી છે, એટલે એ ઇચ્છિત દર્શનથી ગાડર રૂપે થઈને તેઓએ રાજી થઈ તેનું કહેલું માન્ય રાખ્યું કેટલાકે નીતિ, તથા કંઈ વૈરાગ્યાદિ ગુણ દેખી તે કથન માન્ય રાખ્યું. પ્રવર્તક ની બુદ્ધિ તેઓ કરતાં વિશેષ હોવાથી તેને પછી ભગવાન રૂપ જ

માની લીધા, કેટલાકે વૈરાગ્યથી ધર્મમત ફેલાવી પાછળથી કેટલાક સુખશીલિયાં સાધનનો બોધ ખોસી પોતાના મતની વૃદ્ધિ કરી. પોતાનો મત સ્થાપન કરવાની ભ્રમણાએ અને પોતાની અપૂર્ણતા ઇત્યાદિક ગમે તે કારણથી બીજાનું કહેલું પોતાને ન રુચ્યું એટલે તેણે જુદોજ રાહ કાઢયો. આમ અનેક મતમતાંતરની જાળ થતી ગઈ. ચારપાંચ પેઢી એક ધર્મમત રહ્યો એટલે પછી તે કુળધર્મ થઈ પડયો. એમ સ્થળે સ્થળે થતું ગયું.

"વેદ સિવાયના બીજા મતોના પ્રવર્તકો, એમના ચરિત્રો, વિચારો ઇત્યાદિક જાણવાથી તે મતો અપૂર્ણ છે એમ જણાઈ આવે છે. વર્તમાનમાં જે વેદો છે તે ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથો છે તેથી તે મતનું પ્રાચીનપણું છે. પરંતુ તે પણ હિંસાએ કરીને દૂષિત હોવાથી અપૂર્ણ છે, તેમજ સરાગીનાં વાકય છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે.

'જે પૂર્ણ દર્શન વિષે અત્રે કહેવાનું છે તે જૈન એટલે નિરાગીના સ્થાપન કરેલા દર્શન વિષે છે. એના બોધદાતા સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હતા. કાળભેદ છે તો પણ એ વાત સૈદ્ધાંતિક જણાય છે. દયા, બ્રહ્મચર્ય, શીલ, વિવેક, વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, ક્રિયાદિ એના જેવાં પૂર્ણ એકેએ વર્ણવ્યાં નથી, તેની સાથે શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન, તેની કોટિઓ, જીવનાં ચ્યવન, જન્મ, ગતિ, વિગતિ, યોનિદ્વાર, પ્રદેશ, કાળ, તેનાં સ્વરૂપ—એ વિષે એવો સૂક્ષ્મ બોધ છે કે જે વડે તેની સર્વજ્ઞતાની નિઃશંકતા થાય. તેઓના કેટલાક સિદ્ધાંતો એવા સૂક્ષ્મ છે કે જે એકેક વિચારતાં આખી જિંદગી વહી જાય તેવું છે. બહુ મનનથી સર્વ ધર્મમત જાણી પછી તુલના કરનારને આ કથન અવશ્ય સિદ્ધ થશે.

'સુખ વિષે વિચાર' બહુ મનન કરવા યોગ્ય કથા ૭ પાઠમાં યોજી, મહાપુરુષના જીવનની છાપ જેમ વાંચક વર્ગ ઉપર અજબ પડે તેમ લખી છે. એક ગરીબ બ્રાહ્મણ કેવું સુખ દેવ પાસે માગવું તે શોધવા પ્રવાસ કરી થાકી ગયો પણ કોઈ ખરો સુખી જણાયો

નહિ છેવટે દ્વારિકાના એક મહા ધનાઢ્યને ત્યાં જઈ ચડ્યો અને તેને સુખી જોઈ નિશ્ચય કરે છે કે હવે તપ કરીને જો હું માગું તો આ મહા ધનાઢ્ય જેવું જ સઘળું માગું, બીજી ચાહના કરું નહિ. એ વિચાર સાંભળી તે ધનાઢ્યે જણાવ્યું કે "મારો સિદ્ધાંત તો આવો છે કે જગત દુઃખથી કરીને દાઝતું છે. તમે મને સુખી જુઓ છો પરંતુ વાસ્તવિક રીતે હું સુખી નથી." એમ કહી પોતાનું વૃત્તાંત તેને જણાવે છે; તેમાં સંસારની અનેક વિટંબનાઓમાં હોટ્યાવધિ ધનનો નાશ થતાં થયેલાં દુઃખ; કુટુંબીઓના વિયોગનાં પડેલાં દુઃખ; ફરી પરદેશનાં દુઃખ વેઠી ધન કમાવા કરેલા પુરુષાર્થ, તેની સાથે કરવાં પડેલાં પાપ અને સહન કરેલાં દુઃખ; કુટુંબીઓના વિયોગ વડે વગર દમડીએ જાવે જે વખતે તે ગયો તે વખતની

અતાનદષ્ટિએ આંખમાં આંસુ આવે તેવી વર્ણવી જણાવ્યું ાા વખતે પણ ધર્મમાં લક્ષ રાખ્યું હતું, દિવસનો અમુક ભાગ રોકતો હતો, તે લક્ષ્મી કે એવી લાલચે નહિ; પરંતુ સંસાર-એ તારનાર સાધન છે એમ ગણીને. મોતનો ભય ક્ષણ પણ ર નથી, માટે એ કર્તવ્ય જેમ બને તેમ ત્વરાથી કરી લેવું. એ મારી મુખ્ય નીતિ હતી, દુરાચારથી કંઈ સુખ નથી, મનની તૃપ્તિ નથી; અને આત્માની મલિનતા છે. એ તત્ત્વ ભણી મેં મારું લક્ષ દોરેલું હતું." પછી પોતાની સમૃદ્ધિ તથા વર્તમાન સુખ અને સદાચારના નિયમો બ્રાહ્મણને જણાવી કહ્યું: "હું બહુ વિચારી વિચારી વ્યાપાર વહીવટ કરતો હતો, તો પણ મારે આરંભોપાધિ, અનીતિ અને લેશ પણ કપટ સેવવું પડ્યું નથી, એમ તો નથી જ. અનેક પ્રકારનાં આરંભ અને કપટ મારે સેવવાં પડ્યાં હતાં. આપ જો ધારતા હો કે દેવોપાસનથી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવી, તો તે જો પુણ્ય ન હોય તો કોઈ કાળે મળનાર નથી. પુણ્યથી પામેલી લક્ષ્મી વડે મહારંભ, કપટ અને માન પ્રમુખ વધારવાં તે મહા પાપનાં કારણ છે; પાપ નરકમાં નાખે છે, પાપથી આત્મા મહાન મનુષ્ય દેહ

એળે ગુમાવી દે છે. લક્ષ્મીની અને તે વડે આખા સંસારની ઉપાધિ ભોગવવી તે હું ધારું છું કે વિવેકી આત્માને ગ્રાહ્ય ન હોય. જેમ આપની ઇચ્છા હોય તેમ કરો. આપ વિદ્વાન છો. હું વિદ્વાનને ચાહું છું. આપની અભિલાષા હોય તો ધર્મધ્યાનમાં પ્રસક્ત થઇ સકુટુંબ અહીં ભલે રહો."

પછી પોતાના સામાન્ય વિચારો તે બ્રાહ્મણને કહે છે:

"જેઓ માત્ર લક્ષ્મીને ઉપાર્જન કરવામાં કપટ, લોભ અને માયામાં મૂંઝાયા પડયા છે તે બહુ દુઃખી છે. તેનો તે પૂરો ઉપયોગ કે અધૂરો ઉપયોગ કરી શકતા નથી, માત્ર ઉપાધિ જ ભોગવે છે. તે અસંખ્યાત પાપ કરે છે. તેને કાળ અચાનક ઉપાડી જાય છે. અધોગતિ પામી તે જીવ અનંત સંસાર વધારે છે. મળેલો મનુષ્યદેહ એ નિર્મૂલ્ય કરી નાખે છે જેથી તે નિરંતર દુઃખી જ છે.

"જેઓએ પોતાનાં ઉપજીવિકા જેટલાં સાધન માત્ર અલ્પારંભથી રાખ્યાં છે, શુદ્ધ એકપત્નીવ્રત, સંતોષ, પરાત્માની રક્ષા, યમ, નિયમ, પરોપકાર, અલ્પ રાગ, અલ્પ દ્રવ્યમાયા અને સત્ય તેમજ શાસ્ત્રાધ્યયન રાખેલ છે, જે સત્પુરુષોને સેવે છે, જેણે નિર્ગ્રંથતાનો મનોરથ રાખ્યો છે, બહુ પ્રકારે કરીને સંસારથી જે ત્યાગી જેવા છે, જેના વૈરાગ્ય અને વિવેક ઉત્કૃષ્ટ છે તેવા પુરુષો પવિત્રતામાં સુખપૂર્વક કાળ નિર્ગમન કરે છે.

"સર્વ પ્રકારના આરંભ અને પરિગ્રહથી જેઓ રહિત થયા છે. દ્રવ્યથી, ક્ષેત્રથી, કાળથી અને ભાવથી જેઓ અપ્રતિબંધપણે વિચરે છે, શત્રુ–મિત્ર પ્રત્યે જે સમાન દૃષ્ટિવાળા છે અને શુદ્ધ આત્મધ્યાનમાં જેમનો કાળ નિર્ગમન થાય છે. અથવા સ્વાધ્યાય ધ્યાનમાં જે લીન છે, એવા જિતેન્દ્રિય અને જિતકષાય તે નિર્ગ્રંથો પરમ સુખી છે.

"સર્વ ઘનઘાતી કર્મનો ક્ષય જેમણે કર્યો છે, ચાર કર્મ પાતળાં જેનાં પડ્યાં છે; જે મુક્ત છે, જે અનંતજ્ઞાની અને અનંતદર્શી છે, તે તો સંપૂર્ણ સુખી જ છે. મોક્ષમાં તેઓ અનંત જીવનનાં અનંત સુખમાં સર્વ–કર્મવિરક્તતાથી બિરાજે છે.

"આમ સત્પુરુષોએ કહેલો મત મને માન્ય છે, પહેલો તો મને ત્યાજ્ય છે. બીજો હમણાં માન્ય છે; અને ઘણે ભાગે એ ગ્રહણ કરવાનો મારો બોધ છે. ત્રીજો બહુ માન્ય છે, અને ચોથો તો સર્વ-માન્ય અને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે.

"જે વિવેકીઓ આ સુખ સંબંધી વિચાર કરશે તેઓ બહુ તત્ત્વ અને આત્મશ્રેણિની ઉત્કૃષ્ટતાને પામશે. એમાં કહેલાં અલ્પારંભી નિરારંભી અને સર્વમુક્ત લક્ષણો લક્ષપૂર્વક મનન કરવા જેવાં છે. જેમ બને તેમ અલ્પારંભી થઈ સમભાવથી જનસમુદાયના હિત ભણી વળવું; પરોપકાર, દયા, શાંતિ, ક્ષમા અને પવિત્રતાનું સેવન કરવું એ બહુ સુખદાયક છે. નિર્ગ્રંથતા વિષે તો વિશેષ કહેવાનું નથી. મુક્તાત્મા અનંત સુખમય જ છે."

'અમૂલ્ય તત્ત્વવિચાર' નામના કાવ્યમાં મનુષ્યભવની દુર્લભતા દર્શાવી તે વ્યર્થ વહી ન જાય કાલ્પનિક સુખ શોધવામાં મોક્ષસાધન રહી ન જાય તે વિષે ચેતવણી આપી છે; સંસારમાં લક્ષ્મી, અધિકાર કુટુંબ પરિવારની વૃદ્ધિને મહાભાગ્ય માનવામાં આવે છે અને તે માટે આખો મનુષ્યભવ હારી જાય છે તેનો વિચાર કરવા સૂચના જણાવી આત્મિક આનંદ ગમે ત્યાંથી પ્રાપ્ત કરવા સૂચવ્યું છે. આત્મવિચાર જાગે તેવો વિચાર પ્રેરતાં જણાવે છે :

"હું કોણ છું? ક્યાંથી થયો? શું સ્વરૂપ છે મારું ખરું?
કોના સંબંધે વળગણા છે? રાખું કે એ પરહરું?

એના વિચાર વિવેકપૂર્વક શાંત ભાવે જો કર્યા,
તો સર્વ આત્મિક જ્ઞાનનાં સિદ્ધાંત-તત્ત્વ અનુભવ્યાં. "

કોઈ આત્મઅનુભવી પુરુષના વચન ઉપર વિશ્વાસ કરવાથી આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવી, છેલ્લી બે લીટી હૃદયમાં લખી રાખવા યોગ્ય લખી છેઃ

"રે! આત્મ તારો! આત્મ તારો! શીઘ્ર એને ઓળખો;
સર્વાત્મમાં સમ દૃષ્ટિ દ્યો આ વચનને હૃદયે લખો."

'જિતેન્દ્રિયતા' પાઠ નિબંધના રૂપે મનને વશ કરવા વિષે બહુ ઉપયોગી સૂચનાઓ સહિત લખાયેલો છે.

"મન અકસ્માત્ કોઈથી જ જીતી શકાય છે. નહીં તો ગૃહસ્થાશ્રમે અભ્યાસે કરીને જિતાય છે; એ અભ્યાસ નિર્ગ્રંથતામાં બહુ થઈ શકે છે; છતાં સામાન્ય પરિચય કરવા માગીએ તો તેનો મુખ્ય માર્ગ આ છે કે તે જે દુરિચ્છા કરે તેને ભૂલી જવી; તેમ કરવું નહિ તે જ્યારે શબ્દ સ્પર્શાદિ વિલાસ ઇચ્છે, ત્યારે આપવા નહીં. ટૂંકામાં આપણે એથી દોરાવું નહીં પણ આપણે એને દોરવું; અને દોરવું તે પણ મોક્ષમાર્ગમાં. જિતેન્દ્રિયતા વિના સર્વ પ્રકારની ઉપાધિ ઊભી જ રહી છે. ત્યાગે ન ત્યાગ્યા જેવો થાય છે. લોકલજ્જાએ તેને સેવવો પડે છે. માટે અભ્યાસે કરીને પણ મનને સ્વાધીનતામાં લઈ અવશ્ય આત્મહિત કરવું.

'બ્રહ્મચર્યની નવ વાડ' એ પાઠમાં બ્રહ્મચર્યરૂપી એક સુંદર ઝાડ અને તેને રક્ષા કરનારી નવ વિધિઓ તેને નવ વાડનું રૂપ આપી આચાર પાળવામાં વિશેષ સ્મૃતિ રહી શકે એવી સરળતા કરી છે.

'સનત્કુમાર'નું ચરિત્ર અશુચિભાવના દર્શાવવા એ પાઠમાં લખ્યું છે. સનત્કુમાર ચક્રવર્તીનું રૂપ જોવા બે દેવો સ્વર્ગમાંથી આવ્યા હતા, જોઈને આનંદ પામ્યા. પરંતુ પૂર્વનાં પાપને લઈને

તથા આ કાયાના મદ સબંધી મેળવણુ થવાથી બે ઘડીમાં ચક્રવર્તીની કાયા ઝેરમય થઈ ગઈ, "કાયાનો આવો પ્રપંચ જોઈને સનતકુમારને અંતઃકરણમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. આવીને આવો અશુચિ સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્રાદિનાં શરીરમાં રહી છે. એ સઘળું મોહ, માન કરવા યોગ્ય નથી, એમ વિચારી તે ૭ ખંડની પ્રભુતા ત્યાગી ચાલી નીકળ્યા. સાધુરૂપે જ્યારે વિચરતા હતા ત્યારે તેઓને મહારોગ ઉત્પન્ન થયો. તેના સત્યત્વની પરીક્ષા લેવાને કોઈ દેવ ત્યાં વૈદરૂપે આવ્યો ને કહ્યું જો ઈચ્છા હોય તો તત્કાળ હું તે રોગને ટાળી આપું. સાધુ બોલ્યા : "હે વૈદ્ય, કર્મરૂપી રોગ મહાઉન્મત્ત છે; એ રોગ ટાળવાની તમારી જો સમર્થતા હોય તો ભલે મારો એ રોગ ટાળો, એ સમર્થતા ન હોય તો આ રોગ ભલે રહ્યો; મળમૂત્ર, નર્ક, હાડ, માંસ, પરૂ અને શ્લેષ્મથી જેનું બંધારણ ટક્યું છે, ત્વચાથી માત્ર જેની મનોહરતા છે તે કાયાનો, મોહ, ખરે! વિભ્રમ જ છે.'

'બત્રીશ યોગ' આત્માને ઉજ્જવળ કરવા માટે બત્રીશ બોલ આ પાઠમાં જણાવ્યા છે. એકેક યોગ અમૂલ્ય છે. સઘળા સંગ્રહ કરનાર પરિણામે અનંત સુખને પામે છે. જેમકે મમત્વનો ત્યાગ કરવો, ગુપ્ત તપ કરવું, સમકિત શુદ્ધ રાખવું, શુદ્ધ કરણીમાં સાવધાન થવું, આપત્તિકાળે પણ ધર્મનું દઢત્વ ત્યાગવું નહીં, મરણકાળે આરાધના કરવી ઇત્યાદિ.

'મોક્ષસુખ' નામના પાઠમાં શાસ્ત્રાધારે એક કથા લખી છે : ભગવાનને ગૌતમસ્વામીએ મોક્ષના અનંત સુખ વિષે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે ભગવાને ઉત્તરમાં કહ્યું : "ગૌતમ, એ અનંત સુખ હું જાણું છું; પણ તે કહી શકાય એવી અહીં આગળ કંઈ ઉપમા નથી. જગતમાં એ સુખના તુલ્ય કોઈ વસ્તુ કે સુખ નથી."

એક ભીલે રાજાને વનમાં પાણી પાયાથી તેના પર પ્રસન્ન થઈને રાજનગરમાં તેને રાજા લઈ ગયો અને અનેક વસ્તુઓ

ખાવાની જોવાની સૂંઘવાની તેને આપી. પણ સગાંવહાલાં સાંભરતાં તે છાનોમાનો વનમાં જતો રહ્યો, ત્યાં તેનાં સગાંએ પૂછયું, 'તું કયાં ગયો હતો?'

ભીલે કહ્યું: 'બહુ સુખમાં; ત્યાં મેં બહુ વખાણવા લાયક વસ્તુઓ જોઈ.'

કુટુંબીઓએ ફરી પૂછયું: 'પણ તે કેવી તે તો અમને કહે?'

ભીલ કહે: 'શું કહું, અહીં એવી એકે વસ્તુ જ નથી.' ઘણી વસ્તુઓ–શંખલા, છીપ, કોડા બતાવી તેમણે વારંવાર પૂછયું પણ તે કહી શકયો નહીં; તેમ અનુપમેય મોક્ષને સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમય નિર્વિકારી મોક્ષનાં સુખના અસંખ્યાતમા ભાગને પણ યોગ્ય ઉપમા અપાય તેવું અહીં કોઈ સુખ નથી. ક્ષણિક સુખ સંબંધી વિચાર આડે સત્સુખનો વિચાર આવી શકતો નથી.

'ધર્મધ્યાન' વિષે ત્રણ પાઠમાં ચાર ભેદ, ચાર લક્ષણો, ચાર આલંબન અને ચાર અનુપ્રેક્ષા એમ સોળ પ્રકારે હિતકારી અને ઉપયોગી વર્ણન કર્યું છે. એ ધ્યાન વડે કરીને આત્મા મુનિત્વ-ભાવમાં નિરંતર પ્રવેશ કરે છે. એમાંના કેટલાક ભાવ સમજવાથી તપ: શાંતિ ક્ષમા દયા વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનનો બહુ બહુ ઉદય થશે.'

'જ્ઞાન સંબંધી બે બોલ' નામના ચાર પાઠમાં નીચેના પ્રશ્નોની ચર્ચા ટૂંકામાં વિચારણાની વૃદ્ધિ થાય તે પ્રકારે કરી છે:

(૧) જ્ઞાનની શી આવશ્યકતા છે?

(૨) જ્ઞાન–પ્રાપ્તિનાં કંઈ સાધન છે?

(૩) તેને અનુકૂળ દ્રવ્ય, દેશ, કાળ, ભાવ છે?

(૪) તે કયાં સુધી અનુકૂળ છે?

(૫) વિશેષ વિચારમાં એ જ્ઞાનના ભેદ કેટલા છે?

(૬) જાણવા રૂપ છે શું?

(૭) એના વળી કેટલા ભેદ છે?

(૮) જાણવાનાં સાધન કયાં કયાં છે?

(૯) કયી કયી વાટે તે સાધનો પ્રાપ્ત કરાય છે?

(૧૦) એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કે પરિણામ શું છે?

'પંચમ કાળ' નામના પાઠમાં આ કળિયુગમાં કેવું વર્તન આ ભરતક્ષેત્રે થવું જોઈએ. તેને માટે સત્પુરુષોએ કેટલાક વિચારો જણાવ્યા છે તે અનુસાર પ્રત્યક્ષ આપણી નજરે જણાય તેવી પડતીની નિશાનીઓ ગણાવી છે. છેવટે જણાવ્યું છે કે પંચમકાળનું આવું સ્વરૂપ જાણીને વિવેકી પુરુષો તત્ત્વને ગ્રહણ કરશે. કાળાનુસાર ધર્મ-તત્ત્વ શ્રદ્ધા પામીને ઉચ્ચ ગતિ સાધી પરિણામે મોક્ષ સાધશે નિર્ગ્રંથ પ્રવચન, નિર્ગ્રંથ ગુરુ ઇત્યાદિ ધર્મતત્ત્વ પામવાનાં સાધનો છે એની આરાધનાથી કર્મની વિરાધના છે.'

'તત્ત્વાવબોધ' વિષે ૧૭ પાઠ લખી તેમાં નવ તત્ત્વોનુ સ્વરૂપ જાણવાની જરૂર જણાવા લખે છે: 'નિર્ગ્રંથ પ્રવચનનો જે જે સૂક્ષ્મ બોધ છે, તે તત્ત્વની દૃષ્ટિએ નવ તત્ત્વમાં સમાઈ જાય છે: તેમજ સઘળા ધર્મમતોના સૂક્ષ્મ વિચાર એ નવતત્ત્વ વિજ્ઞાનના એક દેશમાં આવી જાય છે આત્માની જે અનંત શક્તિઓ ઢંકાઈ રહી છે તેને પ્રકાશિત કરવા અર્હંત ભગવાનનો પવિત્ર બોધ છે; એ અનંત શક્તિઓ ત્યારે પ્રફુલ્લિત થાય કે જ્યારે નવતત્ત્વવિજ્ઞાનમાં પારાવાર જ્ઞાની થાય.'

વર્તમાન સ્થિતિ વર્ણવતાં તેઓ જણાવે છે·

'મહાવીર ભગવંતના શાસનમાં બહુ મતમતાંતર પડી ગયા છે. તેનું મુખ્ય આ એક કારણ પણ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન ભણીથી ઉપાસક વર્ગનું લક્ષ ગયું; માત્ર ક્રિયાભાવ પર રાચતા રહ્યા; જેનું પરિણામ દૃષ્ટિગોચર છે વર્તમાન શોધમાં આવેલી પૃથ્વીની વસતિ લગભગ

દોઢ અબજની ગણાઈ છે; તેમાં સર્વ ગચ્છની મળીને જૈનપ્રજા માત્ર વીશ લાખ છે. એ પ્રજા તે શ્રમણોપાસક છે. એમાંથી હું ધારું છું કે નવતત્ત્વને પઠનરૂપે બે હજાર પુરુષો પણ માંડ જાણતા હશે; મનન અને વિચારપૂર્વક તો આંગળીને ટેરવે ગણી શકીએ તેટલા પુરુષો પણ જાણતા નહીં હશે...એ નવતત્ત્વ વિચાર સંબંધી પ્રત્યેક મુનિને મારી વિજ્ઞપ્તિ છે કે વિવેક અને ગુરુગમ્યતાથી એનું જ્ઞાન વિશેષ વૃદ્ધિમાન કરવું; એથી તેઓના પવિત્ર પંચ મહાવ્રત દૃઢ થશે; જિનેશ્વરના વચનામૃતના અનુપમ આનંદની પ્રસાદી મળશે; મુનિત્વઆચાર પાળવામાં સરળ થઈ પડશે; જ્ઞાન અને ક્રિયા વિશુદ્ધ રહેવાથી સમ્યક્ત્વનો ઉદય થશે; પરિણામે ભવાંત થઈ જશે,' 'નવ તત્ત્વ એટલે તેનું એક સામાન્ય ગૂંથનયુક્ત પુસ્તક હોય તે નહીં; પરંતુ જે જે સ્થળે જે જે વિચારો જ્ઞાનીઓએ પ્રણીત કર્યા છે, તે તે વિચારો નવતત્ત્વમાંના અમુક એક બે કે વિશેષ તત્ત્વના હોય છે.'

એક સમર્થ વિદ્વાન સાથે શ્રીમદ્‌ને નિર્ગ્રંથ પ્રવચનની ચમત્કૃતિ વિષે વાતચીત થયેલી તેમાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય કે 'ઉપન્નેવા' 'વિગ્નેવા' 'ધુવેવા'–એ–લબ્ધિ વાક્ય અનુસાર જીવ ઉત્પન્ન થાય છે, જીવ નાશ પામે છે, અને જીવ નિત્ય કે ધ્રુવ છે એમ હા પાડીને પછી જીવ ઉત્પન્ન નથી થતો, જીવ નાશ નથી પામતો અને જીવ ધ્રુવ નથી એમ હા પાડતાં અઢાર દોષ આવે છે એમ તે વિદ્વાને વિસ્તારથી જણાવ્યું તેની સ્યાદ્વાદદ્વારા કેવી રીતે 'હા' અને 'ના' પાડતાં છતાં કોઈ દોષ ન આવે તે વિષે સૂક્ષ્મ ચર્ચા થોડા વિચારે પણ સમજાય તેવી સરળતાથી ત્રણ ચાર પાઠમાં કરી છે. અને ન્યાયના ગ્રંથોમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય સંસ્કારો વાચક અને શ્રોતાને પડે તે શૈલીથી તે પાઠ લખાયાં છે. છેવટે, તત્ત્વાવબોધના પાઠો કેવા ઉદ્દેશથી લખ્યા છે તે પોતે જણાવે છે:

"જે જે હું કહી ગયો તે કંઈ કેવળ જૈનકુળથી જન્મ પામેલા

પુરુષને માટે નથી. પરંતુ સર્વને માટે છે. તેમ આ પણ નિઃશંક માનજો કે હું જે કહું છું તે અપક્ષપાતે અને પરમાર્થ બુદ્ધિથી કહું છું.

"તમને જે ધર્મતત્ત્વ કહેવાનું છે તે પક્ષપાત કે સ્વાર્થ બુદ્ધિથી કહેવાનું મને કંઈ પ્રયોજન નથી. પક્ષપાત કે સ્વાર્થથી હું તમને અધર્મતત્ત્વ બોધી અધોગતિને શા માટે સાધું? વારંવાર તમને હું નિર્ગ્રંથના વચનામૃતો માટે કહું છું, તેનું કારણ તે વચનામૃતો તત્ત્વમાં પરિપૂર્ણ છે, તે છે જૈનમતપ્રવર્તકો પ્રતિ મારે કંઈ રાગબુદ્ધિ નથી, કે એ માટે પક્ષપાતે હું કંઈ પણ તમને કહું; તેમજ અન્યમતપ્રવર્તકો પ્રતિ મારે કંઇ વૈરબુદ્ધિ નથી, કે મિથ્યા એનું ખંડન કરું. બન્નેમાં હું તો મંદમતિ મધ્યસ્થ રૂપ છું. બહુ બહુ મનનથી અને મારી મતિ જ્યાં સુધી પહોંચી ત્યાં સુધીના વિચારથી હું વિનયથી કહું છુ કે પ્રિય ભવ્યો! જૈન જેવું એકે પૂર્ણ અને પવિત્ર દર્શન નથી, વીતરાગ જેવો એકે દેવ નથી, તરીને અનંત દુઃખથી પાર પામવું હોય તો એ સર્વજ્ઞ દર્શન રૂપ કલ્પવૃક્ષને સેવો ...આમ કહેવાનું કારણ શું? તો માત્ર તેની પરિપૂર્ણતા, નીરાગિતા, સત્યતા અને જગદ્હિતૈષિતા."

"પરંતુ જગત મોહાંધ છે; મતભેદ છે ત્યાં અંધારું છે મમત્વ કે રાગ છે ત્યાં સત્ય તત્ત્વ નથી.

"હું એક મુખ્ય વાત તમને કહું છું કે જે મમત્વ રહિતની અને ન્યાયની છે તે એ કે ગમે તે દર્શન તમે માનો; ગમે તો પછી તમારી દૃષ્ટિમાં આવે તેમ જૈનને કહો, સર્વ દર્શનનાં શાસ્ત્રતત્ત્વને જુઓ, તેમ જૈન તત્ત્વને પણ જુઓ, સ્વતંત્ર આત્મિક શક્તિએ જે યોગ્ય લાગે તે અંગીકાર કરો. મારું કે બીજા ગમે તેનું ભલે એકદમ તમે માન્ય ન કરો, પણ તત્ત્વને વિચારો."

'સમાજની અગત્ય' વિષેના પાઠમાં અંગ્રેજોનો ઉત્સાહ અને

એ ઉત્સાહમાં અનેકનું મળવું એ તેમના વિજયનું કારણ દૃષ્ટાંત રૂપ આપી ધર્મની ઉન્નતિ માટે એકત્ર થવા પ્રેરણા કરતાં પોતે જણાવે છે:

"કળા કૌશલ્યો શોધવાનો હું અહીં બોધ કરતો નથી; પરંતુ સર્વજ્ઞ ભગવાનનું કહેલું ગુપ્ત તત્ત્વ પ્રમાદસ્થિતિમાં આવી પડ્યું છે, તેને પ્રકાશિત કરવા, તથા પૂર્વાચાર્યોનાં ગૂંથેલાં મહાન શાસ્ત્રો એકત્ર કરવા, પડેલા ગચ્છના મતમતાંતરને ટાળવા તેમજ ધર્મવિદ્યાને પ્રફુલ્લિત કરવા સદાચરણી શ્રીમંત અને ધીમંત બન્નેએ મળીને એક મહાન સમાજ સ્થાપન કરવાની અવશ્ય છે, એમ દર્શાવું છું. પવિત્ર સ્યાદ્વાદ મતનું ઢંકાયલું તત્ત્વ પ્રસિદ્ધિમાં આણવા જ્યાંસુધી પ્રયોજન નથી, ત્યાંસુધી શાસનની ઉન્નતિ નથી. મહાન સમાજના અંતર્ગત ઉપસમાજ સ્થાપવા. વાડામાં બેસી રહેવા કરતાં મતમતાંતર તજી એમ કરવું ઉચિત છે. હું ઇચ્છું છું કે તે કૃત્યની સિદ્ધિ થઈ જૈનના અંતર્ગચ્છ મતભેદ ટળો; સત્ય વસ્તુ ઉપર મનુષ્યમંડળનું લક્ષ આવો; અને મમત્વ જાઓ!"

'મનોનિગ્રહનાં વિઘ્ન' નામના પાઠમાં અઢાર પાપસ્થાનક ક્ષય કરવામાં પણ વિઘ્નકર્તા તથા આત્મસાર્થકના અટકાવતા એવા અઢાર બોલ ગણાવ્યા છે અને તે ત્યાગવા પ્રેરણા કરી છે.

'સ્મૃતિમાં રાખવા યોગ્ય મહાવાક્યો' એ દશ અનુભવપૂર્ણ હિતકારી વાક્યોનો વિચારવા યોગ્ય પાઠ છે.

'વિવિધ પ્રશ્નો' નામના પાંચ પાઠ પ્રશ્નોત્તર રૂપે નિર્ગ્રંથ પ્રવચનની સિદ્ધાંત-પ્રવેશિકાની ગરજ સારે તેવા છે. તે ઉપરાંત અન્ય દર્શનોના મત અને માન્યતાની કંઈક સરખામણી પણ તેમાં છે.

'જિનેશ્વરની વાણી' એ કાવ્ય, શાસ્ત્ર વાંચતાં પહેલાં મંગળાચરણમાં બોલવા યોગ્ય મનોહર ભાષામાં મનહર છંદમાં લખેલું છે.

'પૂર્ણમાલિકામંગળ' એ છેલ્લું કાવ્ય અંતિમ મંગલરૂપ એ કડીમાં લખેલું રહસ્યપૂર્ણ સમસ્યિદર્શક છે.

૭

ભાવના બોધ

'મોક્ષમાળા' સં. ૧૯૪૦ માં લખાઈ અને સં. ૧૯૪૪ માં છપાઇને બહાર પડી. આટલો ચાર વર્ષનો વિલંબ થાય તેમ હોવાથી સં. ૧૯૪૨ માં જ ભાવનાબોધ મોક્ષમાળા પછી લખાયા છતાં તે વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયો, અને મોક્ષમાળાના અગાઉથી થયેલા ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે મોકલવામાં આવ્યો હતો. ગ્રંથ ટૂંકો છતાં વૈરાગ્યથી ભરપૂર છે અને કથાઓ દ્વારા ભાવનાઓનું વર્ણન આપેલું હોવાથી ચિત્તાકર્ષક અને ઊંડી અસર કરે તેવો આનંદદાયક બન્યો છે. પાવના પામવાનું અને ક્રોધાદિ કષાય દૂર કરવાનું આ ગ્રંથ ઉત્તમ સાધન છે.

ટૂંકા ઉપોદ્ઘાતમાં ખરું સુખ, મહાત્માઓનો બોધ અને ખાસ કરીને મહાવીરનો માનવા યોગ્ય બોધ તથા મોક્ષને અર્થે એ સર્વનો ઉપદેશ છે એમ જણાવી, મોક્ષમાળામાં 'બાર ભાવના' વિષે લખેલો પાઠ મૂક્યો છે. પછી બન્ને ગ્રંથોનું પ્રયોજન ટૂંકામાં બહુ સુંદર રીતે દર્શાવ્યું છે

"ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમ સુશીલનો ઉપદેશ કરનારા પુરુષો કંઈ ઓછા થયા નથી; તેમ આ ગ્રંથ કંઈ તેથી ઉત્તમ વા સમાનતા રૂપ નથી; પણ વિનયરૂપે તે ઉપદેશકોના ધુરંધર પ્રવચનો આગળ કનિષ્ઠ છે. આ પણ પ્રમાણભૂત છે કે પ્રધાન પુરુષની સમીપ અનુચરનું અવશ્ય છે; તેમ તેવા ધુરંધર ગ્રંથનું ઉપદેશબીજ રોપાવા, અંતઃકરણ કોમલ કરવા આવા ગ્રંથનું પ્રયોજન છે."

"તત્ત્વજ્ઞાન તેમ જ સુશીલતી પ્રાપ્તિ માટે અને પરિણામે અનંત સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે જે સાધ્ય-સાધનો શ્રમણ ભગવંત જ્ઞાતપુત્રે

પ્રકાશ્યા છે, તેનો સ્વલ્પતાથી કિંચિત્ તત્ત્વસંચય કરી, તેમાં મહાપુરુષોનાં નાનાં ચરિત્રો એકત્ર કરી આ ભાવનાબોધ તથા મોક્ષમાળાને વિભૂષિત કરી છે, તે વિદગ્ધમુખમંડન ભવતુ."

પ્રથમ અનિત્ય ભાવનામાં 'ભિખારીનો ખેદ' નામનો મોક્ષમાળાનો પાઠ મૂકી છેવટે પ્રમાણશિક્ષા આપી સ્વપ્ન અને સંસાર બંને શોકમય અને ચપળ સાબીત કરી બુદ્ધિમાન પુરુષો આત્મશ્રેય શોધે છે એમ ઉપદેશ્યું છે.

બીજી અશરણ ભાવનાના દૃષ્ટાંતમાં પણ મોક્ષમાળામાંની અનાથી મુનિ અને શ્રેણિક રાજાની કથા આપી "સંસારમાં છવાઈ રહેલી અનંત અશરણતાનો ત્યાગ કરી સત્ય શરણરૂપ ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન અને પરમ સુશીલને સેવો, અંતે તે જ મુક્તિના કારણરૂપ છે." એમ દર્શાવ્યું છે.

ત્રીજી એકત્વ ભાવના વર્ણવી છે. તેમાં નમિ રાજર્ષિ અને વિપ્રના વેષે આવેલા શક્રેન્દ્રનો સંવાદ આપ્યો છે. ઇન્દ્રે અનેક રીતે પરીક્ષા કરી જોઇ પણ નમિ રાજર્ષિનો વૈરાગ્ય અને સુદૃઢતા જોઈ આનંદ પામ્યો તથા સ્તુતિ કરવા લાગ્યો: "હે મહાયશસ્વી, મોટું આશ્ચર્ય છે કે તેં ક્રોધને જીત્યો. અહો! તેં અહંકારનો પરાજય કર્યો. આશ્ચર્ય! તેં માયાને ટાળી. આશ્ચર્ય! તેં લોભને વશ કીધો. આશ્ચર્ય! તારું સરળપણું. આશ્ચર્ય તારું નિર્મમત્વપણું. આશ્ચર્ય! તારી પ્રધાન ક્ષમા. આશ્ચર્ય! તારી નિર્લોભતા."

પ્રમાણશિક્ષામાં શુદ્ધ અને અખંડ વૈરાગ્યના વેગવાળાં નમિરાજનાં વચનોનો સાર લખ્યો છે: 'હે વિપ્ર! તું જે જે વસ્તુઓ મારી છે એમ કહેવરાવે છે તે તે વસ્તુઓ મારી નથી. હું એક જ છું એકલો જનાર છું અને માત્ર પ્રશંસનીય એકત્વને જ ચાહું છું. તે-એકત્વ શાથી પામ્યા તે દર્શાવતું નમિરાજનું ચરિત્ર ટૂંકામાં પ્રમાણ

શિક્ષામાં આપ્યું છે; તે અનાથિ મુનિના ચરિત્રને મળતું વૈરાગ્યપ્રેરક અને ચેતાવનાર છે. તેનો સાર એક જ કડીમાં છેવટે આપ્યો છે :

"રાણી સર્વ મળી સુચંદન ઘસી, ને ચર્ચવામાં હતી,
બૂઝ્યો ત્યાં કકળાટ કંકણતણો, શ્રોતી નમી ભૂપતિ;
સંવાદ પણ ઇંદ્રથી દઢ રહ્યો, એકત્વ સાચું કર્યું,
એવા એ મિથિલેશનું ચરિત આ સંપૂર્ણ અત્રે થયું."

શ્રી દત્તાત્રયે કરેલા ચોવીસ ગુરુમાં જે કન્યાએ કંકણનો ખડખડાટ દૂર કરવા એક સિવાય બાકીનાં બધાં દૂર કર્યાં હતાં તે કથાની સ્મૃતિ આપે તેવી તથા તત્ત્વજ્ઞાની રાજર્ષિ જનક વિદેહીની મિથિલા નગરી દેવની માયાથી બળતી દેખાઈ છતાં, મારું કંઈ બળતું નથી એમ માની નિશ્ચિંત રહ્યા અને ઋષિઓ માળા, પોથી કે પથારી લેવા દોડ્યા હતા તે દૃષ્ટાંતને મળતી 'ઉત્તરાધ્યયન' નામના જૈનશાસ્ત્રમાંથી લીધેલી અને સંસ્કારેલી સુંદર નમિ રાજર્ષિની આ કથા છે.

ચોથી અન્યત્વ ભાવના વર્ણવી તેના દૃષ્ટાંતમાં ભરત ચક્રવર્તીનો વૈભવ દર્શાવી, સર્વાંગે શોભિતા શણગાર છતાં હાથની એક આંગળીમાંથી વીંટી નીકળી પડી તેથી આંગળી અડવી જણાઈ ભરતેશ્વરને તે વૈરાગ્યની ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત બન્યું અને કેવી વિચારણાથી કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ તેનું આબેહૂબ ચિત્ર આપ્યું છે:

"અહોહો ! કેવી વિચિત્રતા છે કે ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુને ટીપીને કુશળતાથી ઘડવાથી મુદ્રિકા બની; એ મુદ્રિકા વડે મારી આંગળી સુંદર દેખાઈ; એ આંગળીમાંથી મુદ્રિકા નીકળી પડતાં એથી વિપરીત દેખાવ દીધો; વિપરીત દેખાવથી અશોભ્યતા અને અડવાપણું ખેદરૂપ થયું. અશોભ્ય દેખાવાનું કારણ માત્ર વીંટી નહીં એ જ ઠર્યું કે ! જો વીંટી હત તો એવી અશોભા હું ન જોત. એ

મુદ્રિકા વડે મારી આ આંગળી શોભા પામી; એ આંગળી વડે આ હાથ શોભે છે; અને એ હાથ વડે આ શરીર શોભા પામે છે. ત્યારે એમાં હું શોભા કોની ગણું? અતિ વિસ્મયતા! મારી આ મનાતી મનોહર કાંતિને વિશેષ દીપ્ત કરનાર મણિ–માણિક્યાદિના અલંકારો અને રંગબેરંગી વસ્ત્રો ઠર્યાં. એ કાંતિ મારી ત્વચાની શોભા ઠરી; એ ત્વચા શરીરની ગુપ્તતા ઢાંકી સુંદર દેખાડે છે; અહોહો! આ મહા વિપરીતતા છે! જે શરીરને હું મારું માનું છું તે શરીર માત્ર ત્વચા વડે, અને તે ત્વચા કાંતિ વડે, અને તે કાંતિ વસ્ત્રાલંકાર વડે શોભે છે. ત્યારે શું મારા શરીરની તો કંઇ શોભા નહીં જ કે? રુધિર, માંસ અને હાડનો જ કેવળ એ માળો કે? અને એ માળો તે હું કેવળ મારો માનું છું. કેવી ભૂલ! કેવી ભ્રમણા! અને કેવી વિચિત્રતા છે! કેવળ હું પરપુદ્ગલની શોભાથી શોભું છું. કોઈથી રમણિકતા ધરાવતું શરીર તે મારે મારું કેમ માનવું? અને કદાપિ એમ માનીને હું એમાં મમત્વ ભાવ રાખું તે પણ કેવળ દુઃખપ્રદ અને વૃથા છે. આ મારા આત્માનો એ શરીરથી એક કાળે વિયોગ છે! આત્મા જ્યારે બીજા દેહને ધારણ કરવા પરવરશે ત્યારે આ દેહ અહીં રહેવામાં કંઈ શંકા નથી. એ કાયા મારી ન થઈ અને નહીં થાય ત્યારે હું એને મારી માનું છું કે માનું એ કેવળ મૂર્ખતા છે. જેનો એક કાળે વિયોગ થવાનો છે, અને જે કેવળ અન્યત્વભાવ ધરાવે છે તેમાં મમત્વપણું શું રાખવું? એ જ્યારે મારી થતી નથી, ત્યારે મારે એના થવું શું ઉચિત છે? નહીં, નહીં, એ જ્યારે મારી નહીં, ત્યારે હું એનો નહીં; એમ વિચારું, દૃઢ કરું, અને પ્રવર્તન કરું, એમ વિવેક બુદ્ધિનું તાત્પર્ય છે. આ આખી સૃષ્ટિ અનંત પદાર્થોથી ભરેલી છે; તે સઘળા પદાર્થ કરતાં જેના જેટલી કોઇ પણ વસ્તુ પર મારી પ્રિયતા નથી, તે વસ્તુ તે મારી ન થઈ, તો પછી બીજી કંઈ વસ્તુ મારી હોય? અહો! હું બહુ ભૂલી ગયો. મિથ્યા મોહમાં લથડી પડ્યો. તે નવ યૌવનાઓ, તે માનેલા કુળ-

દીપક પુત્રો, તે અઢળક લક્ષ્મી, તે છ ખંડનું મહાન રાજ્ય — એ મારાં નથી. એમાંનું લેશમાત્ર મારૂં નથી એમાં મારો કિંચિત્ ભાગ નથી, જે કાયાથી હું એ સઘળી વસ્તુઓનો ઉપભોગ લઉં છું, તે ભોગ્ય વસ્તુ જ્યારે મારી ન થઈ, ત્યારે બીજી મારી માની બેઠેલ વસ્તુ, સ્નેહી, કુટુંબી ઇત્યાદિ મારાં શું થનાર હતાં? નહીં, કંઈ જ નહીં, એ મમત્વ ભાવ મારે જોઇતો નથી! એ પુત્ર, એ મિત્ર, એ કલત્ર, એ વૈભવ અને એ લક્ષ્મીને મારે મારાં માનવાં જ નથી! હું એનો નહીં, ને એ મારાં નહીં! પુણ્યાદિ સાધીને મે જે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી તે તે વસ્તુ મારી ન થઈ એ જેવું સંસારમાં કયું ખેદમય છે? મારાં ઉગ્ર પુણ્યત્વનું પરિણામ આ જ કે? છેવટે એ સઘળાંનો વિયોગ જ કે? પુણ્યત્વનું એ ફળ પામીને એની વૃદ્ધિને માટે જે જે પાપ કર્યાં તે તે મારા આત્માએ ભોગવવાં જ કે? તે પણ એકલાએ જ કે? એમાં કોઈ સહિયારી નહીં જ કે? નહીં, નહીં એ અન્યત્વ ભાવવાળાં મારે થઈને હું મમત્વ ભાવ દર્શાવી આત્માનો અનહિતૈષી થઈ એને રૌદ્ર નરકનો ભોક્તા કરૂં એ જેવું કયું અજ્ઞાન છે? એવી કઈ ભ્રમણા છે? એવો કયો અવિવેક છે? ત્રેસઠ શલાકા પુરુષમાંનો હું એક ગણાયો, ત્યાં આવાં કૃત્ય ટાળી શકું નહીં, અને પ્રાપ્ત કરેલી પ્રભુતાને ખોઈ બેસું, એ કેવળ અયુક્ત છે. એ પુત્રોનો, એ પ્રમદાઓનો, એ રાજવૈભવનો અને એ વાહનાદિ સુખનો મારે કશો અનુરાગ નથી! મમત્વ નથી!

વૈરાગ્યનું રાજરાજેશ્વર ભરતના અંતઃકરણમાં આવું ચિત્ર પડ્યું કે તિમિરપટ ટળી ગયું. શુક્લધ્યાન પ્રાપ્ત થયું. અશેષ કર્મ બળીને ભસ્મીભૂત થયાં! મહા દિવ્ય અને સહસ્ત્ર કિરણથી પણ અનુપમ કાંતિમાન કેવળજ્ઞાન પ્રગટ થયું.

પાંચમી અશુચિ ભાવનામાં સનત્કુમાર ચક્રવર્તીનું દૃષ્ટાંત મોક્ષમાળામાં આપ્યું છે, તે છે. પ્રમાણ શિક્ષામાં કાયા અશુચિનો ભંડાર

છે એમ જણાવ્યું છે, છતાં મનુષ્યદેહને સર્વ દેહોત્તમ કહેવા યોગ્ય છે. તે શાને લીધે ? કે એનાથી સિદ્ધગતિની સિદ્ધિ છે. "મેધાવી પુરુષો નિરંતર એ માનવત્વનો આમ જ મર્મ પ્રકાશે છે: વિવેક-બુદ્ધિના ઉદય વડે મુક્તિના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાય છે. અને એ માર્ગમાં પ્રવેશ એ જ માનવદેહની ઉત્તમતા છે. તો પણ સ્મૃતિમાન થવું યથોચિત છે કે તે દેહ કેવળ અશુચિમય તે અશુચિમય જ છે. એના સ્વભાવમાં અન્યત્વ નથી."

છઠ્ઠી સંસારભાવના વર્ણવી છે. તેમાં સંસારનું સ્વરૂપ જાણી તેમાંથી મુક્ત થયેલા બલશ્રી નામના રાજકુમાર જે મૃગાપુત્ર નામે પ્રસિદ્ધ છે તેમનું ચરિત્ર આપ્યું છે. "એ યુવરાજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા છતાં સંયતિના ગુણને પામ્યા હતા; એથી કરીને દમીશ્વર એટલે યતિમાં અગ્રેસર ગણાવા યોગ્ય હતા." 'ઉત્તરાધ્યયન શાસ્ત્ર' ને આધારે આ ચરિત્ર સંસારનું સ્વરૂપ અને તેથી મુક્ત થવાનો માર્ગ દર્શાવી ઊંડો વિચાર કરવા પ્રેરે તેવી રીતે વિસ્તારથી લખાયું છે. મહેલમાં રહીને નગરના ચોકમાં "મહા તપ, મહા નિયમ, મહા સંયમ, મહા શીલ અને મહા ગુણના ધામરૂપ એક શાંત તપસ્વીને મૃગાપુત્રે જોયા. તે મુનિને નીરખી નીરખીને જોવા લાગ્યા. પછી તે એમ બોલ્યા: હું જાણું છું કે આવું રૂપ મેં ક્યાંક દીઠું છે.' અને એમ બોલતાં બોલતાં તે કુમાર શોભનિક પરિણામને પામ્યા. મોહપટ ટળ્યું; ને ઉપશમતા પામ્યા. જાતિસ્મૃતિજ્ઞાન પ્રકાશિત થયું. પૂર્વિત જાતિની સ્મૃતિ ઉપજવાથી તે મૃગાપુત્ર, મહારિદ્ધિના ભોક્તા, પૂર્વના ચારિત્રના સ્મરણને પામ્યા. શીઘ્રમેવ તે વિષયને વિષે અણુરાચતા થયા; સંયમને વિષે રાચતા થયા. માતાપિતાની સમીપે આવીને તે બોલ્યા કે પૂર્વ ભવને વિષે મેં પાંચ મહાવ્રતને સાંભળ્યાં હતાં. નરકને વિષે જે અનંત દુઃખ છે તે પણ મેં સાંભળ્યાં હતાં. એ અનંત દુઃખથી ખેદ પામીને હું તેનાથી નિવર્તવાનો અભિલાષી થયો છું. સંસાર રૂપી

સમુદ્રથી પાર પામવા માટે હે ગુરુજનો, મને તે પાંચ મહાવ્રત ધારણ કરવાની અનુજ્ઞા દ્યો."

"કુમારના નિવૃત્તિથી ભરેલાં વચનો સાંભળીને માતાપિતાએ ભોગ ભોગવવાનું આમંત્રણ કર્યું. આમંત્રણ વચનથી ખેદ પામીને મૃગાપુત્ર એમ કહે છે કે અહો! માત, અને અહો! તાત, જે ભોગોનું તમે મને આમંત્રણ કરો છો તે ભોગ મેં ભોગવ્યા. તે ભોગ વિષફળ-કિંપાક વૃક્ષના ફળની ઉપમાથી યુક્ત છે. ભોગવ્યા પછી કડવા વિપાકને આપે છે. સદૈવ દુઃખોત્પત્તિનાં કારણ છે આ શરીર છે તે અનિત્ય અને કેવળ અશુચિમય છે. અશુચિથી ઉત્પન્ન થયું છે. જીવનો એ અશાશ્વત વાસ છે, અનંત દુઃખનો હેતુ છે. રોગ, જરા અને ક્લેશાદિકનું એ શરીર ભાજન છે. એ શરીરને વિષે હું કેમ રતિ કરું? બાલપણે એ શરીર છાંડવું છે કે વૃદ્ધપણે એવો જેનો નિયમ નથી. એ શરીર-પાણીના ફીણના બુદ્બુદા જેવું છે. એવા શરીરને વિષે સ્નેહ કેમ યોગ્ય હોય? મનુષ્યત્વમાં એ શરીર પામીને કોઢ, જ્વર વગેરે વ્યાધિને તેમજ જરા, મરણને વિષે ગ્રહાવું રહ્યું છે. તેમાં હું કેમ પ્રેમ બાંધું?"

"જન્મનું દુઃખ, જરાનું દુઃખ, રોગનું દુઃખ, મરણનું દુઃખ, એવાં કેવળ દુઃખના હેતુ સંસારને વિષે છે. ભૂમિ–ક્ષેત્ર, આવાસ, કંચન, કુટુંબ, પુત્ર, પ્રમદા બંધવ એ સકલને છાંડીને માત્ર ક્લેશ પામીને આ શરીરથી અવશ્યમેવ જવું છે. જેમ કિંપાક વૃક્ષના ફળનું પરિણામ સુખદાયક નથી, એમ ભોગનું પરિણામ પણ સુખદાયક નથી. જેમ કોઈ પુરુષ મહાપ્રવાસને વિષે અન્નજલ અંગીકાર ન કરે એટલે કે ન લે અને ક્ષુધા-તૃષાએ કરીને દુઃખી થાય તેમ ધર્મના અનાચરણથી પરભવને વિષે જતાં તે પુરુષ દુઃખી થાય; જન્મ, જરાદિકની પીડા પામે. મહાપ્રવાસમાં પરવરતાં જે પુરુષ અન્નજ-લાદિક લે તે પુરુષ ક્ષુધાતૃષાથી રહિત થઈ સુખને પામે; અલ્પ

કર્મરહિત હોય; અશાતા વેદનીય રહિત હોય. હે ! ગુરુજનો, જેમ કોઈ ગૃહસ્થનું ઘર પ્રજ્વલિત થાય છે, ત્યારે ઘરનો ધણી અમૂલ્ય વસ્ત્રાદિકને લઈ જઈ, જીર્ણ વસ્ત્રાદિકને છાંડી – રહેવા દે છે, તેમ લોક બળતો દેખીને જીર્ણ વસ્ત્રરૂપ જરા – મરણને છાંડીને અમૂલ્ય આત્માને તે બળતાથી (તમે આજ્ઞા આપો એટલે હું) તારીશ."

મૃગાપુત્રનાં વચન સાંભળીને શોકાર્ત થયેલાં એનાં માતાપિતા બોલ્યાં: "હે ! પુત્ર, આ તું શું કહે છે? ચારિત્ર પાળતાં બહુ દુર્લભ છે. ક્ષમાદિક ગુણને યતિએ ધરવા પડે છે, રાખવા પડે છે, યત્નથી સાચવવા પડે છે. સંયતિએ મિત્રમાં અને શત્રુમાં સમભાવ રાખવો પડે છે. સંયતિને પોતાના આત્મા ઉપર અને પર આત્મા ઉપર સમબુદ્ધિ રાખવી પડે છે. અથવા સર્વ જગત ઉપર સરખો ભાવ રાખવો પડે છે. એવું એ પ્રાણાતિપાત વિરતિ પ્રથમ વ્રત યાવત્ જીવતાં સુધી, પાળતાં દુર્લભ તે પાળવું પડે છે." એમ પાંચે મહાવ્રત, રાત્રિભોજન ત્યાગ, ક્ષુધા આદિ બાવીશ પરિષહ સહન કરવાં કેટલાં કઠણ છે તે દરેકના સ્વરૂપ સહિત મુશ્કેલીઓ દર્શાવી યૌવન વયને વિષે સંયમ તેને માટે દુષ્કર છે એમ માતાપિતા સાબિત કરે છે અને વૃદ્ધપણામાં ધર્મ આચરવા તેને ભલામણ કરે છે.

તેના ઉત્તરમાં તે જ્ઞાનવીર મૃગાપુત્ર કહે છે: "વિષયની વૃત્તિ ન હોય તેને સંયમ પાળવો કંઈએ દુષ્કર નથી. આ આત્માએ શારીરિક અને માનસિક વેદના અશાતારૂપે અનંતવાર સહી છે, ભોગવી છે મહાદુઃખથી ભરેલી ભયને ઉપજાવનારી અતિ રૌદ્ર વેદના આ આત્માએ ભોગવી છે. જન્મ, જરા, મરણ એ ભયનાં ધામ છે. ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર–અટવીમાં ભમતાં અતિ રૌદ્ર દુઃખો મેં ભોગવ્યાં છે."

એમ વિસ્તારથી પૂર્વ ભવે નરકમાં ભોગવેલાં દુઃખો ત્રાસ ઉપજાવે તેવી રીતે મૃગાપુત્રે કહી બતાવ્યાં ત્યારે તેનાં જનક – જનેતા એમ બોલ્યાં: "હે ! પુત્ર, જો તારી ઈચ્છા દીક્ષા લેવાની છે તો

દીક્ષા ગ્રહણ કર; પણ ચારિત્રમાં રોગોત્પત્તિ વેળા વૈદક કોણ કરશે? દુ:ખનિવૃત્તિ કોણ કરશે? એ વિના બહુ દોહ્યલું છે."

મૃગાપુત્રે કહ્યું: "એ ખરું, પણ તમે વિચારો કે અટવીમાં મૃગ તેમજ પંખી એકલું હોય છે; તેને રોગ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેનું વૈદું કોણ કરે છે? જેમ મૃગ વનમાં વિહાર કરે છે, તેમ હું ચારિત્રવનમાં વિહાર કરીશ, અને સપ્તદશ ભેદે સંયમનો અનુરાગી થઈશ દ્વાદશ પ્રકૃતિ તપ આચરીશ; તેમજ મૃગચર્યાથી વિચરીશ. મૃગને વનમાં રોગનો ઉપદ્રવ થાય છે. ત્યારે તેનું વૈદું કોણ કરે છે? જેમ તે મૃગ ઉપદ્રવ મુક્ત થયા પછી ગહનવને જ્યાં સરોવર હોય છે ત્યાં જાય છે, તૃણપાણી આદિનું સેવન કરીને પાછું જેમ તે મૃગ વિચરે છે તેમ હું વિચરીશ, એમ હું મૃગની પેઠે સંયમવંત હોઈશ. અનેક સ્થળે વિચરતો યતિ મૃગની પેઠે અપ્રતિબદ્ધ રહે, મૃગની પેઠે વિચરીને, મૃગચર્યા સેવીને, સાવદ્ય ટાળીને યતિ વિચરે. જેમ મૃગ તૃણ જલાદિકની ગોચરી કરે તેમ યતિ ગોચરી કરીને સંયમ ભાર નિર્વાહ કરે દુરાહાર માટે ગૃહસ્થને હીલે નહીં, નિંદા કરે નહીં, એવો સંયમ હું આચરીશ."

પછી માતાપિતાની આજ્ઞા લઈ પોતે કહી બતાવ્યું હતું તેથી પણ અત્યંત વિશુદ્ધ ચારિત્ર પાળી તે મોક્ષે ગયા; પ્રમાણ શિક્ષામાં ઉદ્દેશ દર્શાવતાં કહે છે: "આત્મ-ચારિત્રનું દુ:ખ દુ:ખ નહીં પણ પરમ સુખ છે, અને પરિણામે અનંત સુખતરંગ પ્રાપ્તિનું કારણ છે: તેમજ ભોગ વિલાસાદિકનું સુખ તે ક્ષણિક અને બહિર્દૃશ્ય સુખ તે કેવલ દુ:ખ જ છે પરિણામે અનંત દુ:ખનું કારણ છે, એમ સપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા મહાજ્ઞાની મૃગાપુત્રનો વૈરાગ્ય અહીં દર્શાવ્યો છે. સંસાર પરિભ્રમણ નિવૃત્તિ અને સાવદ્ય ઉપકરણ નિવૃત્તિનો પવિત્ર વિચાર તત્વજ્ઞાનીઓ નિરંતર કરે છે."

સાતમી ભાવનામાં સત્તાવન આશ્રવદ્વાર એટલે પાપને પ્રવેશ

કરવાનાં પ્રનાલ વર્ણવેલાં છે. કુંડરિક મુનિએ હજાર વર્ષ ચારિત્ર પાળી પરિણામ બગડી જતાં પોતાના ભાઈએ રાજ્ય પાછું આપ્યું તે ગ્રહણ કર્યું, સર્વ તેને પતિત માની ધિક્કારતા હતા. તેનું વેર લેવાના વિચારમાં તે મરણ પામી સાતમી નરકે ગયો.

આઠમી સંવર ભાવનામાં પાપ–પ્રનાલરૂપ આશ્રવદ્વારને રોકવા વિષે જણાવી કુંડરિકના ભાઈ પુંડરિકે ભાઈનો મુનિવેશ ગ્રહણ કરી એવો નિશ્ચય કર્યો કે મારે મહર્ષિ ગુરુ કને જવું અને ત્યાર પછી જ અન્નજલ ગ્રહણ કરવાં. અણુવાણે ચરણે પરવરતાં પગમાં કાંકરા કાંટા વાગવાથી લોહીની ધારાઓ ચાલી તોપણ તે ઉત્તમ ધ્યાને સમતા ભાવે રહ્યો એથી એ મહાનુભાવ મરીને સર્વાર્થસિદ્ધિ વિમાનમાં દેવરૂપે ઉપજ્યો.

એ જ ભાવનાનું બીજું શ્રી વજ્ર સ્વામીનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે. તેમાં તે કંચન–કામિનીથી ચળ્યા નહીં; તે જોઈને તેમને ચળાવવા પ્રયત્ન કરનાર યુવતી રૂકૂમિણીએ ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું; મન, વચન કાયાને અનેક પ્રકારે દમન કરી આત્માર્થ સાધ્યો.

નવમી નિર્જરા ભાવનામાં બાર પ્રકારનાં તપનું વર્ણન કરી દૃઢપ્રહારી–સાતે વ્યસન સેવનાર બ્રાહ્મણપુત્રનાં પાપ જણાવી તેનો પશ્ચાત્તાપ થતાં ઉત્તમ ભાવનાએ પંચમુષ્ટિ કેશલુંચન કરી, સાધુપણું ગ્રહણ કરી, લોકોના સંતાપ સમભાવથી સહન કરવાનો નિશ્ચય કરી, કેવી રીતે સર્વ દુઃખ ખમીને ક્ષમાધર બન્યા, તેનું ટૂંકામાં વર્ણન કર્યું છે.

દશમી લોકસ્વરૂપ ભાવનામાં લોકનો પુરુષ–આકાર વર્ણવી, ભુવનપતિ, વ્યંતર અને સાત નરકનો અધોલોક; મધ્ય લોકમાં અઢી દ્વીપ વગેરે અને ઊર્ધ્વ લોકમાં બાર દેવલોક, નવ ગ્રૈવેયક, પાંચ અનુત્તર વિમાન અને તે ઉપર સિદ્ધ શિલા છે એમ લોકાલોક

પ્રકાશક સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી અને નિરુપમ કેવલજ્ઞાનીઓએ ભાખ્યું છે એમ સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યું છે.

સોળ સત્તર વર્ષની વયમાં શ્રીમદ્‌ને વર્તતા અદ્દ્ભુત વૈરાગ્ય અને વિશાળ વાંચનના ફળરૂપ 'મોક્ષમાળા' અને 'ભાવના બોધ' ગ્રંથ લખાયા છે, તે દર્શાવવા તેમ જ સુજ્ઞ વાંચનારને તેની પ્રસાદી ચખાડવાના ઉદ્દેશથી વિસ્તારપૂર્વક લખાણ કર્યું છે. આથી જેને રુચિ ઉત્પન્ન થશે અને મૂળ ગ્રંથોના વાંચન, મનન તથા ધીરજથી પાચન થાય, સ્વીકાર થાય તેવા હિતકારી પુરુષાર્થમાં પ્રવર્તશે તેને તો અદ્‌ભુત વૈરાગ્ય, ઉત્તમ શ્રદ્ધા અને તે મહાપુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ આદિ આત્માને ઉજ્જવળ કરનાર ગુણો અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે,

૮

અવધાન

શ્રી વવાણિયા ગામ નાનું હોવાથી એમનું મન પ્રવાસ તરફ રહ્યા કરતું. સં. ૧૯૪૦ના અરસામાં તેમણે મોરબીમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

મોરબીમાં શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વર ભટ્ટ અષ્ટાવધાનના પ્રયોગો જાહેરમાં કરી બતાવતા; એટલે આઠ બાબતો તરફ એકી વખતે લક્ષ રાખી ભૂલ વગર આઠ ક્રિયાઓ કરી બતાવવી. એ જ અરસામાં મુંબઈમાં ગટુલાલજી મહારાજ અષ્ટાવધાન કરતા. આ વખતે જાણવા પ્રમાણે હિંદુસ્થાનમાં બે જ પુરુષો ચમત્કારી સ્મરણ શક્તિવાળા ગણાતા હતા.

શ્રીમદ્ મોરબીમાં પધાર્યા તે અરસામાં તત્ત્વશોધક જૈનના પવિત્ર ઉપાશ્રયમાં શાસ્ત્રી શંકરલાલનાં અષ્ટાવધાન થયાં; તે વખતે

વણિકભૂષણુ કવિ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામતા શ્રીમદ્‌ને પણુ અષ્ટાવધાનોનું નિરીક્ષણુ કરવા આમંત્રણુ હતું, શ્રીમદ્‌ની સ્મરણુશક્તિ તો અદ્‌ભુત હતી; તેમણે અવધાન જોયાં કે તે શીખી લીધાં. બીજે દિવસે વસંત નામે બગીચામાં પ્રથમ ખાનગીમાં મિત્રમંડળ સમક્ષ નવા નવા વિષયો લઈ અવધાન કરી બતાવ્યાં. બીજે દિવસે જાહેરમાં બે હજાર પ્રેક્ષકો સમક્ષ પવિત્ર ઉપાશ્રયમાં જ બાર અવધાન કરી બતાવ્યાં. સામાન્ય વિદ્વાન તરીકે લોકોમાં એ જાણીતા હતા, પણુ હવે તો આ ચમત્કારી સ્મરણુશક્તિથી લોકોમાં બહુ પ્રશંસા પામવા લાગ્યા.

મુંબઈના શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીભાઈ મોરબીમાં આવેલા તે વખતે હાઇસ્કૂલમાં મોટી સભા ભરીને બાર અવધાન તેમણે કરી બતાવ્યાં હતાં. તે વખતે શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીભાઈએ કહ્યું કે આ વખતે હિંદ ખાતે તો આ એક જ પુરુષ આટલી શક્તિવાળા છે. તે વખતે શ્રીમદ્‌ને રૂડું ઇનામ પણુ મળ્યું હતું.

ખાનગી પ્રસંગે શ્રીમદ્‌ને જામનગર જવાનું થયું હતું. ત્યાં તેઓએ ત્યાંના વિદ્વાનો આગળ બે સભાઓમાં બાર અને સોળ એમ બે વિધિથી અવધાનો કર્યાં હતાં. બધા પ્રેક્ષકો પ્રસન્ન થયા હતા. અહીં તેમને 'હિંદના હીરા' તરીકે ઉપનામ મળ્યું હતું. જામનગરમાં બે વિદ્વાનો આઠદશ વર્ષથી અવધાનો કરવા માટે મહેનત કરતા હતા; પરંતુ નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થતી હતી. તેથી ત્યાંના વિદ્વાનોને સોળ અવધાનો કરનાર પ્રત્યે બહુમાનપણું અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયાં હતાં.

વઢવાણુના પ્રદર્શનમાં એમણે કર્નલ એચ. એલનટ સાહેબ અને બીજા રાજા રજવાડા તથા મંત્રીમંડળ વગેરે મળી આશરે બે હજાર દ્રષ્ટાઓની સમક્ષ સોળ અવધાનો કરી બતાવ્યાં હતાં; તે જોઈ આખી

જંગી સભા આનંદ આનંદમય થઈ ગઈ હતી. સઘળા સભાજનોનાઃ મુખમાંથી શ્રીમદ્‌ની અજબ શક્તિની અનેક પ્રકારે પ્રશંસા પ્રગટતી હતી. ઉપરાઉપરી પ્રશંસાના ભાષણો થતાં જતાં હતાં. 'ગુજરાતી,' 'મુંબઈ સમાચાર,' 'લોકમિત્ર,' અને 'ન્યાયદર્શક,' પત્રોમાં પણ શ્રીમદ્‌નાં યશોગાન થવા લાગ્યાં.

બોટાદમાં એમણે એમના એક લક્ષાધિપતિ મિત્ર શેઠ હરિલાલ શિવલાલની સમક્ષ બાવન અવધાન કર્યાં હતાં. વચ્ચે કંઈ પણ પરિશ્રમથી પરિચય રાખ્યા વિના પગભારાં સોળ મૂકીને બાવન અવધાન કર્યાં એ ઉપરથી શ્રીમદ્‌ના પરાક્રમ, હિમ્મત, શક્તિ અને બુદ્ધિબળના ચમત્કારનું કંઈક ભાન થશે.

બાવન કામ : - ચોપાટે રમતા જવું, શેતરંજે રમતા જવું, ટકોરા ગણતા જવું, માળાના મણકા ગણતા જવું, સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકાર આપેલા ગણતા જવું, ગંજીફે રમતા જવું, સોળ ભાષાઓના શબ્દો યાદ રાખતા જવું, બે કોઠામાં આડાઅવળા અક્ષરથી કવિતાઓ માગેલા વિષયની કરાવતા જવું, આઠ ભિન્નભિન્ન માગેલી સમસ્યાઓ પૂર્ણ કરતા જવું, સોળ જુદાજુદા માગેલાં વૃત્તોમાં માગેલા વિષયો તૈયાર કરાવતા જવું, એમ બાવન કામની શરૂઆત એક વખતે કરવી. એક કામનો કંઈક ભાગ કરી બીજા કામનો કંઈક ભાગ કરવો. પછી ત્રીજા કામનો કંઈક કરવો, પછી ચોથા કામનો કંઈક ભાગ કરવો. પછી પાંચમાનો એમ બાવને કામનો થોડો થોડો ભાગ કરવો. ત્યારપછી વળી પહેલા કામ તરફ આવવું અને તેનો થોડો ભાગ કરવો. બીજાનો કરવો, ત્રીજાનો કરવો એમ સઘળાં કામ પૂર્ણ થતાં સુધી કર્યે જવું. એક સ્થળે ઊંચે આસને બેસીને એ બધાં કામમાં મન અને દૃષ્ટિ પ્રેરિત કરવી, લખવું નહિ કે બીજીવાર પૂછવું નહિ અને સઘળું સ્મરણમાં રાખી એ બાવને કામ પૂર્ણ કરવાં, કંઈક સમજાય તેવી સમજુતી નીચે આપી છે.

(૧)—ચોપાટે રમતા જવું—ત્રણ જણ ચોપાટે બીજા રમતા હતા તેમની સાથે ચોપાટે રમતાં જતાં અને વચ્ચે બીજાં એકાવન કામ કરતાં જતાં છેવટે લીલી, પીળી, લાલ અને કાળી એ ચાર રંગની સોગઠીઓ ધ્યાનમાં રાખીને કહી આપી હતી, ચોપાટ વચ્ચેથી ઉપાડી લેવામાં આવી હતી. પરંતુ જેના અંતઃકરણમાં બીજી ચોપાટ ગોઠવાયેલી હતી તેને એ ચોપાટની પછી શી જરૂર હતી?

(૨)—ગંજીફે રમતા જવું—ચોપાટનો પાસો નાખ્યા પછી બીજા ત્રણ જણની સાથે શ્રીમદ્ ગંજીફે રમતા જતા હતા. અને છેવટે પોતાનાં તેરે પત્તાં કહી આપ્યાં હતાં, એ પત્તાં માત્ર એકજવાર જોવા આપી લઈ લેવામાં આવ્યાં હતાં.

(૩)—શેતરંજે રમતા જવું—તે જ વખતે શેતરંજ રમવા બીજા એક જણની સાથે ચિત્ત પરોવ્યું હતું. અવધાનની સમાપ્તિએ વચ્ચેથી ઉપાડી લીધેલ શેતરંજના પાળા, ઊંટ, અશ્વ, હાથી, વજીર, બાદશાહ નંબરવાર કહી આપ્યાં હતાં.

(૪)—ટકોરા ગણવા—એ વખતે એક જણ બહાર ઊભો રહીને ઝાલરના ટકોરા વગાડતો હતો, તે યાદ રાખીને સઘળા છેવટે કહી દીધા હતા.

(૫)—પડતી ચણોઠી ગણવી— શ્રીમદ્‌ના વાંસા ઉપર વચ્ચે વચ્ચે તે કામની સાથે ચણોઠીઓ નાખવામાં આવતી હતી, તે કેટલી થઈ તે અવધાનની સમાપ્તિએ કહી દીધી હતી.

(૬, ૭, ૮, ૯)—બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર અને સરવાળા તે કામોની સાથે ગણવા આપ્યા હતા તે ગણીને મનમાં રાખી છેવટે તેના જવાબ કહી બતાવ્યા હતા.

(૧૦)—એક જણ હાથમાં માળાના મણકા ફેરવતો જતો હતો તેના તરફ શ્રીમદ્‌ની નજર હતી. તે માળા વચ્ચેથી અધૂરી મૂકવામાં આવી હતી, છેવટે તેમણે કેટલા મણકા ફર્યા હતા તે કહી આપ્યું હતું.

(૧૧ થી ૨૬)—જુદી જુદી ભાષાઓના શબ્દો (સોળ ભાષાના શબ્દો) સોળ જણાને વહેંચી આપવામાં આવ્યા હતા. બીજાં કામ કરતાં વચમાં અનુક્રમ વિના એકેકો અક્ષર શ્રીમદ્દને સંભળાવવામાં આવતો.-પ્રથમ ત્રીજો-અક્ષર અરબી વાક્યને કહેલો, પછી ૧૭મો લેટીનનો કહેવાતો, બીજો અક્ષર સંસ્કૃત વાક્યનો તો પછી ૪૧મો અક્ષર ઉર્દુ વાક્યને એમ આડાઅવળા શબ્દો કહેવામાં આવ્યા હતા. સઘળા કહેવાઈ રહ્યા પછી અવધાનની સમાપ્તિ વખતે ભાષાવાર કવિએ પૂર્ણ વાક્ય કે કાવ્ય ગોઠવીને ક્રમ પ્રમાણે કહી બતાવ્યાં હતાં. સંસ્કૃતનો એક અક્ષર ચોથો હોય અને એક પચાસમો હોય એ બનેને ક્યાંય પણ લખ્યા સિવાય અંતઃકરણથી ગોઠવી શ્લોક-બદ્ધ કરી દેવા એ સહેલી વાત નથી મરાઠી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત, હિંદી, અગ્રેજી, પંજાબી, કર્ણાટકી, બંગાળી, મારવાડી, ગ્રીક, ઉર્દુ, જાડેજી, આરબી, ફારસી, દ્રાવિડી અને સિંધી એમ સોળ ભાષાના અક્ષરો અપાયેલા હતા, એ ભાષાના શબ્દોના વિલોમ રૂપ એટલે અક્ષરો આપેલા તે ક્રમનું દૃષ્ટાંત નીચે પ્રમાણે છે:

સંસ્કૃતનું વિલોમ સ્વરૂપ

स्ति	को	ष्णा	स्व	स्व	र्ग	स्ति	क्तः	तु	क्ष	ब
हि	वि	यो	वि	वा	को	प	मु	र	रो	द्धो
षो	या	को	मु	प	गी	क	रा	वा	वि	प
म	क्ति	य॰	द	द्वो	ये	वि	न	ह	र	दे

શ્રીમદે કહી આપેલો શ્લોક

बद्धो हि को यो विपयानुरागी

को वा विमुक्तो विपये विरक्तः।

को वास्ति घोरो नरकः स्वदेहः

तृष्णाक्षयः स्वर्गपदं किमस्ति ॥

ગુજરાતી ભાષાના વાક્યનું વિલોમ સ્વરૂપ

ત	ત્નો	ષ્ટિ	ના	આ	જુ	આ	સુ	થા
શો	જે	પ	દ	એ	ય	જો	થી	છે
ર	સુ	ને	ભિ	ઈ	નં	હ	વાં	છે

ગુજરાતી વાક્ય કહી બતાવ્યું હતું તે

'આપના જેવાં રત્નોથી હજુ સૃષ્ટિ સુશોભિત છે, એ જોઇને આનંદ થાય છે.'

એવી રીતે બાકીની ચૌદ ભાષાઓના વિલોમ સ્વરૂપે સાંભળેલા અક્ષરો ઉપરથી ખરા સ્વરૂપે વાક્યો કે કાવ્યો કહી બતાવ્યાં હતાં.

(૨૭-૨૦)—બે જણ બે વિષયો, કોષ્ટકમાં આડાઅવળા અક્ષરો માગી પૂરા કરાવવા ઇચ્છે છે. શ્રીમદે તે કેવા રૂપથી પૂર્ણ કરાવ્યા તેનો એક નમૂનો અહીં આપ્યો છે. માગનાર જે નંબરનો અનુક્રમ વિના અક્ષર માગે છે તે આપી શ્રીમદ્ તે કાવ્યો પૂર્ણ કરે છે.

નીચેના કોષ્ટકમાં અક્ષરો ઉપર જે આડાઅવળા આંકડા મૂકયા છે તે પ્રમાણે અક્ષરો મગાયા હતા, તે કોષ્ટકમાં ગોઠવતાં ભુજંગી છંદનું કાવ્ય બન્યું હતું. જેમકે પહેલા અક્ષરની માંગણી એવી કરી કે ૪૬ મો અક્ષર આપો, એટલે શ્રીમદે 'ળ' આપ્યો પછી બીજા અક્ષર ૧૯ મો માગ્યો એટલે 'મ' આપ્યો. એમ અડતાળીસ વખત અક્ષરની માગણી કરી. અક્ષરો ઉપર આંકડાં મૂકેલા છે તે કેટલામી માગણી છે એમ સૂચવે છે.

'કવિતાને હિમ્મત' વિષે—ભુજંગી છંદ

૩૩ ભ	૧૬ લી	૩૨ ક્ષા	૪૫ નિ	૮ સા	૧૯ ચા	૩૬ ધ	૩૪ રે	૧૧ તું	૨૩ ક	૨૧ વિ	૨૦ તા,
૧૦ પ	૧૮ ડી	૩૧ શો	૭ ક	૪૪ માં	૨૭ કે	૨ મ,	૩૭ તું	૩૫ કા	૧૨ વ્યુ	૪૦ ગી	૩૮ તાં
૨૮ હ	૨૬ વે	૩૦ જો	૧૫ મ	૬ ને	૪૩ જો	૩ ડ	૪૨ તાં	૧૩ છ	૪૬ પં	૨૨ દે	૪૭ જે
૯ કે	૧૭ પા	૪૮ તું	૨૫ ક	૨૯ રી	૫ મુ	૪ જ	૪૧ સં	૧૪ ભા	૧ ળ	૩૯ લે	૨૪ જે

(૨૯ થી ૩૬)—આઠ જુદી જુદી સમસ્યાઓ આપી હતી તેને વચ્ચે એકેકી કડી લખાવીને પૂર્ણ કરી હતી, છેવટે આઠે સમસ્યાઓ શ્રીમદે બોલી દેખાડી હતી.

(૩૭ થી ૫૨)—સોળ જણાએ જુદા જુદા સોળ વિષયોની જુદા જુદા વૃત્તમાં કવિતા માગી હતી. તે કવિતાની એકેકી કડી એકેકુ કામ કરતાં જતાં શ્રીમદે પૂર્ણ કરાવી હતી અને છેવટે તે સોળે નવી કવિતાઓ શ્રીમદ્‌ને મોઢે થઈ ગઈ હતી તે પોતે ગાઇ બતાવી હતી. તેમાંના બેત્રણ નમૂના નીચે આપ્યા છે :

૧. ચંદ્રના રથને હરણિયાં શા માટે જોડયાં છે? તે માટે તર્ક દોડાવવો અને ઉપરની બે કડી પાછી વાણિયા ઉપર ઉતારવી, એ વિષય આપેલો.

(શાર્દૂલવિક્રીડિત)

" અંગે શૌર્ય દમામ નામ ન મળે, સત્તા ગઠી ના જરી!
પ્રેમી કાયરતા તણો અધિક છે, શાસ્ત્રે કથા એ ખરી;
ભાગી જાય જરૂર તે ભયભર્યો, રે! દેખતાં કેસરી,
તે માટે રથ ચંદ્રને હરણિયાં જોડી દીધાં શ્રી હરિ! "

૨. કજોડાં માટે હિંદુઓનો તિરસ્કાર—એ વિષય આપ્યો હતો :

(મનહર છંદ)

ફૂળ મૂળ પર મોહી, શ્રમ હાથે કરી રોપો,
ભૂલ થકી ધૂળ કેમ કરો નિજ બાળિકા?
કરો છો કસાઈ થકી, એ સવાઈ આર્ય ભાઈ,
નક્કી એ નવાઈની ભવાઈ સુખ ટાળિકા;
ચેતો ચેતો રે ચતુર નર ચેતો ચિત્ત,
બાળો નહીં હાથે કરી, બાળ અને બાળિકા.
અરે! રાયચંદ કહો, કેમ કરી માને એહ,
ચડી બેઠી જેની કાંધે, ક્રોધ કરી કાળિકા!

શીઘ્રતાથી કરેલાં કાવ્યોમાં પણ ઝમક અને કલ્પના કેટલાં મનોહર છે!

૩ કવિનું નામ પોતાના પિતાના નામ સહિત આવે તથા તે જ દોહરામાં મહાત્માને પ્રણામ થાય, એ વિષય આપ્યો હતો.

(દોહરો)

રાખે યશ ચંદ્રોદયે, રહે વધુ-છવો નામ,
તેવા નરને પ્રેમથી, નામ કરે પરમાણ.

પ્રોફેસર રવજીભાઈ દેવરાજે શ્રીમદ્‌ને સ્મરણ શક્તિ વિષે પ્રશ્ન પૂછેલો "એક કલાકમાં સો શ્લોક સ્મરણભૂત રહી શકે?" તથા કોલેજમાં ન્યાય શાસ્ત્ર (Logic) શિખવાય છે તેનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા કાશીક્ષેત્ર તરફ જવા વિષે સલાહ પૂછાવેલી તેનો ઉત્તર શ્રીમદે અઢાર વર્ષની ઉમ્મરે આપ્યો છે, તે અનેક રીતે વિચારવા યોગ્ય હોવાથી નીચે આપ્યો છે:—

રવાને શ્રી વવાણીઆ બંદર
મિ. ૨. ૬-૧-૮-૧૯૪૨

મુગટમણિ રવજીભાઈ દેવરાજની પવિત્ર જનાબે.

વવાણીઆ બંદરથી વિ. રાયચંદ વિ. રવજીભાઈ મહેતાના પ્રેમપૂર્વક પ્રણામ માન્ય કરશોજી. અત્રે હું ધર્મ-પ્રભાવવૃત્તિથી કુશળ છું. આપની કુશળતા ચાહું છું. આપનો દિવ્ય પ્રેમભાવભૂષિત પત્ર મને મળ્યો, વાંચીને અત્યાનંદાર્ણવતરંગ રેલાય છે; દિવ્ય પ્રેમ અવલોકન કરીને પરમ સ્મરણ આપનું ઊપજ્યું છે. આવા પ્રેમી પત્રો નિરંતર મળવા વિજ્ઞાપના છે અને તે સ્વીકૃત કરવી આપને હસ્તગત છે. એટલે ચિંતા જેવું નથી. આપે માગેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર અહીં આગળ આપી જવાની રજા લઉં છું.

પ્રવેશક:—આપનું લખવું ઉચિત છે. સ્વસ્વરૂપ ચીતરતાં મનુષ્ય ખચકાઇ જાય ખરો. પરંતુ સ્વસ્વરૂપમાં જ્યારે આત્મસ્તુતિનો કિંચિત્ ભાગ મળે ત્યારે, નહીં તો નહીં જ. આમ મારું મત છે. આત્મસ્તુતિનો સામાન્ય અર્થ પણ આમ થાય છે કે પોતાની જૂઠી આપવડાઈ ચીતરવી. અન્યથા આત્મસ્તુતિનું ઉપનામ પામે છે, પરંતુ ખરું લખાણ તેમ પામતું નથી. અને જ્યારે ખરું સ્વસ્વરૂપ આત્મસ્તુતિ ગણાય તો પછી મહાત્માઓ પ્રખ્યાતિમાં આવે જ કેમ? માટે સ્વસ્વરૂપની સત્યતા કિંચિત્ આપની માગણી ઉપરથી જણાવતાં અહીં આગળ મેં આંચકો ખાધો નથી, અને તે પ્રમાણે કરતાં ન્યાયપૂર્વક હું દોષિત પણ થયેલો નથી.

જ—પંડિત લાલાજી મુંબઇનિવાસીનાં અવધાનો સંબંધી આપે બહુએ વાંચ્યું હશે. એઓ પંડિતરાજ અષ્ટાવધાન કરે છે, તે હિંદ-પ્રસિદ્ધ છે

આ લખનાર બાવન અવધાન જાહેરમાં એક વખતે કરી ચૂકયો છે; અને તેમાં તે વિજયવંત ઊતરી શકયો છે. તે બાવન અવધાનઃ—

૧. ત્રણ જણ સાથે ચોપાટે રમ્યા જવું ૧

૨. ત્રણ જણ સાથે ગંજીફે રમ્યા જવું	... ...	૧
૩. એક જણ સાથે શેતરંજે રમ્યા જવું	... ...	૧
૪. ઝાલરના ટકોરા ગણતા જવું	... ...	૧
૫. સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકાર મનમાં ગણ્યા જવું	... ...	૪
૬. માળાના પારામાં લક્ષ આપી ગણતરી કરવી	...	૧
૭. આઠેક નવી સમસ્યાઓ પૂર્ણ કરવી	... ...	૮
૮. સોળ નવા વિષયો વિવાદકોએ માગેલા વૃત્તમાં અને વિષયો પણ માગેલા—રચતા જવું	... ...	૧૬
૯. ગ્રીક, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, આરબી, લેટીન, ઉર્દુ, ગુર્જર, મરેઠી, બંગાળી, મરુ, જાડેજી આદિ સોળ ભાષાના ચારસેં શબ્દો અનુક્રમવિહીનના કર્તાકર્મ સહિત પાછા અનુક્રમ સહિત કહી આપવા, વચ્ચે બીજાં કામ પણ કર્યે જવાં	... ...	૧૬
૧૦. વિદ્યાર્થીને સમજાવવો	... ...	૧
૧૧. કેટલાક અલંકારના વિચાર	... ...	૨
		૫૨

આમ આગળ કરેલાં બાવન અવધાનના લખાણ સંબંધે અહીં આગળ પૂર્ણાહુતિ થાય છે.

આ બાવન કામો એકી વખતે મનઃશક્તિમાં સાથે ધારણ કરવાં પડે છે. વગર જાણેલી ભાષાના વિકૃત અક્ષરો સુકૃત કરવા પડે છે. ટૂંકામાં આપને કહી દઉં છું કે આ સઘળું યાદ જ રહી જાય છે (હજુ સુધી કોઈવાર ગયું નથી). આમાં કેટલુંક માર્મિક સમજવું રહી જાય છે. પરંતુ દીલગીર છું કે તે સમજાવવું પ્રત્યક્ષને માટે છે. એટલે અહીં આગળ ચીતરવું વૃથા છે. આપ નિશ્ચય કરો કે આ એક કલાકનું કેટલું કૌશલ્ય છે? ટૂંકો હિસાબ ગણીએ તો પણ

બાવન શ્લોક તો એક કલાકમાં યાદ રહ્યા કે નહીં? સોળ નવા, આઠ સમસ્યા, સોળ જુદી જુદી ભાષાના અનુક્રમવિહીનના અને બાર બીજાં કામ મળી એક વિદ્વાને ગણતી કરતાં માન્યું હતું કે ૫૦૮ શ્લોકનું સ્મરણ એક કલાકમાં રહી શકે છે. આ વાત હવે અહીં આગળ એટલેથી જ પતાવી દઈએ છીએ.

બા—તેર મહિના થયાં દેહોપાધિ અને માનસિક વ્યાધિના પરિચયથી કેટનીક શક્તિ દાટી મૂકયા જેવીજ થઈ ગઈ છે. (બાવન જેવાં સો અવધાન તો હજુ પણ થઈ શકે છે) નહીં તો આપ ગમે તે ભાષાના સો શ્લોકો એક વખત બોલી જાઓ તો તે પાછા તેવી જ રીતે યાદીમાં રાખી બોલી દેખાડવાની સમર્થતા આ લખનારમાં હતી. અને તે માટે તથા અવધાનોને માટે 'સરસ્વતીનો અવતાર' એવું ઉપનામ આ મનુષ્યને મળેલું છે. અવધાન એ આત્મશક્તિનું કર્તવ્ય મને સ્વાનુભવથી જણાયું છે. આપનો પ્રશ્ન આવો છે કે "એક કલાકમાં સો શ્લોક સ્મરણભૂત રહી શકે?" ત્યારે તેનો માર્મિક ખુલાસો ઉપરના વિષયો કરશે એમ જાણી અહીં આગળ જગ્યા રોકી નથી. આશ્ચર્ય, આનંદ અને સંદેહમાંથી હવે જે આપને યોગ્ય લાગે તે ગ્રહણ કરો.

ટ—મારી શું શક્તિ છે? કંઈ જ નથી. આપની શક્તિ અદ્ભુત છે. આપ મારે માટે આશ્ચર્ય પામો છો, તેમ હું આપને માટે આનંદ પામું છું

આપ કાશીક્ષેત્ર તરફ સરસ્વતી સાધ્ય કરવા પધારનાર છો આમ વાંચીને અત્યાનંદમાં હું કુશળ થયો છું. વારુ! આપ ન્યાય શાસ્ત્ર કયું કહો છો? ગૌતમ મુનિનું કે મનુસ્મૃતિ, હિંદુધર્મ શાસ્ત્ર, મિતાક્ષરા, વ્યવહાર-મયૂખ આદિ પ્રાચીન ન્યાય-ગ્રંથો કે હમણાંનું બ્રિટિશ લો-પ્રકરણ? આનો ખુલાસો હું નથી સમજ્યો. મુનિનું ન્યાય-શાસ્ત્ર મુક્તિ-પ્રકરણમાં જાય તેમ છે. બીજા ગ્રંથો રાજ્ય

પ્રકરણમાં–બ્રિટિશમાં મોઠાં જાય છે; ત્રીજા ખાસ બ્રિટિશને જ માટે છે, પરંતુ તે અંગ્રેજી. ત્યારે હવે એમાંથી આપે કોને પસંદ કર્યું છે? તે મર્મ ખુલ્લો થવો જોઈએ. મુનિશાસ્ત્ર અને પ્રાચીન શાસ્ત્ર સિવાય જો ગણ્યું હોય તો એ અભ્યાસ કાશીનો નથી. પરંતુ મેટ્રીક્યુલેશન પસાર થયા પછી મુંબઈ–પૂનાનો છે, બીજાં શાસ્ત્રો સમયાનુકૂળ નથી. આ આપનો વિચાર જાણ્યા વિનાજ વેતર્યું છે. પરંતુ વેતરવામાં પણ એક કારણ છે. શું? તો આપે સાથે અંગ્રેજી વિદ્યાભ્યાસનું લખ્યું છે તે હું ધારું છું કે એમાં કંઈ આપ ભૂલ–થાપ ખાતા હશો. મુંબઈ કરતાં કાશી તરફ અંગ્રેજી અભ્યાસ કંઈ ઉત્કૃષ્ટ નથી, જ્યારે ઉત્કૃષ્ટ ન હોય ત્યારે આઘું પગલું ભરવાનો હેતુ બીજો હશે, આપ ચીતરો ત્યારે દર્શિત થાય, ત્યાં સુધી શંકાગ્રસ્ત છું.

૧ મને અભ્યાસ સંબંધી પૂછ્યું છે, તેમાં ખુલાસો જે દેવાનો છે, તે ઉપરની કલમની સમજણફેર સુધી દઈ શકતો નથી; અને જે ખુલાસો હું આપવાનો છું તે દલીલોથી આપીશ.

જ્ઞાનવર્ધક સભાના તંત્રીનો ઉપકાર માનું છું. એઓ આ અનુચરને માટે તસ્દી લે છે તે માટે.

આ સઘળા ખુલાસા ટૂંકામાં પતાવ્યા છે. વિશેષ જોઈએ તો માગો."

શ્રીમદ્‌ના બનેવી ચતુર્ભુજભાઈ લખે છે: "મુંબઈ જતા પહેલાં જેતપુર પધારેલા ત્યારે જે પુરુષ જે હાથથી પાઘડી બાંધતો હોય તે કયા હાથથી બાંધે છે એ તેના માથાની આકૃતિ જોઈ પારખવાનો અખતરો કરી બતાવ્યો હતો. પોતે દુકાનમાં બેઠા હતા તેમની સામે બહારથી માણસને ઉઘાડે માથે ઉભો રાખવામાં આવતાં તે જે વળની પાઘડી બાંધતો હોય તે પોતે કહી દેતા હતા. આશરે પંદર માણસની એમ પરીક્ષા કર્યા પછી એક પટેલને એવી રીતે ઉભો રાખતા પહેલાં શેઠ ઘેલા કાનજી તરફથી કહેવામાં

આવેલું કે તે કહે ત્યારે એમ કહેવું કે તે વાત ખરી નથી, તમે કહો છો તેમ હું બાંધતો નથી; બીજા હાથથી બાંધું છું; તે પ્રમાણે તેણે કહ્યું, એટલે કૃપાળુશ્રી(શ્રીમદ્‌)એ તે પ્રમાણે પાઘડી બાંધવા કહ્યું. પણ કૃત્રિમ રીતે તે બાંધવા લાગ્યો, તે બધાને સ્પષ્ટ લાગ્યું કે તે જૂઠું બોલ્યો છે. તે જોઈ પ્રેક્ષકોને બહુજ આશ્ચર્ય લાગ્યું. શી રીતે પરીક્ષા થઈ શકે છે? એમ કૃપાળુશ્રીને પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે તેની આકૃતિનો અંતઃકરણમાં ભાસ લેતાં ડાબા જમણા પડખા તરફ ચિહ્ન પડવાથી તેમ થઈ શકે છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિ સિવાય થઈ શકે નહીં, શીખડાવ્યું આવડે તેમ નથી. એમ ખુલાસો કર્યો હતો

સં. ૧૯૪૩માં શ્રીમદ્‌ની મુંબઈમાં સ્થિતિ હતી; અને ત્યાં પણ અનેક સ્થળે અવધાનના પ્રયોગો કરી બતાવેલા. મુંબઈમાં પોતાની શતાવધાન (સો અવધાન) કરવાની શક્તિ ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં અને અન્ય સ્થળોએ જાહેર પ્રજા સમક્ષ તેઓએ દર્શાવી હતી. આ આશ્ચર્યકારક સ્મરણશક્તિની ક્રિયાઓથી તેઓને પ્રજાએ એક સુવર્ણચંદ્રક (ચાંદ) આપ્યો. અને 'સાક્ષાત્‌ સરસ્વતીનું' બિરુદ આપવામાં આવ્યુ હતું ઈ. સ ૧૮૮૬–૮૭ માં 'મુંબઈ સમાચાર' 'જામે-જમશેદ' 'ટાઈમ્સ ઑફ ઇંડિયા' 'ગુજરાતી' 'ઇંડિયન સ્પેક્ટેટર' ઇત્યાદિ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી છાપાંમાં શ્રીમદ્‌ની અદ્‌ભુત શક્તિઓ વિષે લેખો આવતા હતા. તા. ૨૪–૧–૧૮૮૭ ના 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇંડિયા' પત્રમાં અંગ્રેજીમાં છપાયું છે, કે રાજચંદ્ર રવજીભાઈ નામના ઓગણીસ વર્ષની વયના એક યુવાન હિંદુની, અદ્‌ભુત માનસિક શક્તિઓનું પ્રદર્શન નિરીક્ષણ કરવા અર્થે ગયા શનિવારે સાંજે ફરામજી કાવસજી ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં દેશી ગૃહસ્થનો એક ભવ્ય મેળાવડો થયો હતા. આ પ્રસંગે ડૉ પિટરસને અધ્યક્ષપદ લીધું હતું. અવધાન ઉપરાંત અલૌકિક સ્પર્શેન્દ્રિયશક્તિ ધરાવતા તે જોવામાં આવ્યા હતા. તેઓને

પ્રથમ એક 'ડઝન' જેટલાં જુદા જુદા કદનાં પુસ્તકો બતાવવામાં આવ્યાં હતાં અને તેમને તેનાં નામ જણાવવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાર પછી તેઓની આંખો પાટા બાંધી બંધ કરવામાં આવી હતી; અને તેઓએ તેમના હાથમાં જેમ જેમ પુસ્તકો મૂકવામાં આવ્યાં, તેમ તેમ તે પુસ્તકોનાં નામ હસ્ત વડે સ્પર્શ કરી કહી દીધાં હતાં. એ જ તારીખના 'જામે જમશેદમાં'માં છપાયું છે કે ડૉ. પિટરસને પોતાને આ અખતરાથી બેહદ અચરતી પામેલા જણાવ્યા હતા.

"અમારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આગલે દિવસે પોતાને મળેલી એક મિજબાનીની વખતે કેટલીક વાનગીઓમાં મીઠું વધતું ઓછું હતું, તે કવિએ (શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે) ચાખ્યા કે હાથ લગાડયા વિના માત્ર નજરે જોઈ કહી આપ્યું હતું." – 'જામે જમશેદ.'

"આ પછી થોડાક વખતમાં મુંબઈની હાઈકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સર ચાર્લ્સ સારજન્ટ, ડૉ. પિટરસન, મિ. યાજ્ઞિક અને અન્ય પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોની પ્રેરણાથી શ્રીમદ્‌ના શતાવધાન જોવાને માટે એક મહાન લોકસભા બોલાવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. આ અસાધારણ શક્તિવાળા યુવકની શક્તિ અને કદર લોકોએ અને પત્રવાળાઓએ ઉત્તમ રીતે પ્રદર્શિત કરી. સર ચાર્લ્સે તેમને યુરોપમાં જઈ ત્યાં પોતાની શક્તિઓ દર્શાવવાની ભલામણ કરી. પણ તેઓ તેમ કરી શકયા નહીં, કારણકે તેમણે વિચાર્યું કે યુરોપમાં પોતે જૈન ધર્માનુસાર રહી શકે નહીં." – 'પાયોનિયર' (અલ્લાહાબાદ)

સ્મરણશક્તિના પ્રતાપરૂપ આ અવધાન પ્રવૃત્તિનો વધતો વિસ્તાર ચમત્કાર આત્મોન્નતિરક્ત પુરુષોને પ્રિય હોતો નથી. આત્મોન્નતિ અને આ વિસ્તાર બંને ભિન્ન ભાસવાથી – સન્માર્ગરોધક પ્રતીત થવાથી શ્રીમદ્‌ની અંતરંગ વૈરાગ્યમય, ઉદાસીન સતસુખ શોધકભાવના આ પ્રવૃત્તિને વિસ્તરવા ન દેતાં વિરામ પમાડે છે કે જે વીશ વર્ષની વય પછી પ્રાયે પ્રગટપણાને પામી નથી.

૯

વીશ વર્ષની વય સુધીની લેખનપ્રવૃત્તિ

'સાક્ષત્ સરસ્વતી' નામે એક નાનું પુસ્તક સં. ૧૯૪૩માં ભાઈ વિનયચંદ પોપટભાઈ દફતરીએ લખ્યું છે. તેમાં શ્રીમદ્‌નો ૧૯ વર્ષ સુધીનો ટૂંક વૃત્તાંત પ્રગટ કરી અવધાન વગેરે શક્તિઓ ઉપરાંત તે વખતનાં તેમનાં અપ્રગટ લખાણ વિષે થોડું લખ્યું છે :

"નીતિ, ભક્તિ, અહિંસા, શિયળ અને અધ્યાત્મ સંબંધી એઓ ગ્રંથો ગૂંથવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ કેટલાક ગૂથ્યા પણ છે. 'મોક્ષમાળા' નામે એક સુંદર ગ્રંથ હમણાં બહાર દેખાવ દેનાર છે; જેનું પૂર આશરે ૭ હજાર શ્લોક જેટલું થવા જાય છે. એ ગ્રંથ ગદ્યાત્મક છે. સૂત્રસિદ્ધાંતના માર્મિક ભેદો સમજાવવાની લાલિત્યયુક્ત પ્રેરણાઓ એમાં કરી છે. જે મોક્ષમાળા ઉપદેશ તરંગથી છલકાયા કરે છે; જે મોક્ષમાળામાં ખરેખર મોક્ષનો માર્ગ મતભેદ વિના બોધ્યો છે અને જે મોક્ષમાળા સૂત્રસિદ્ધાંતનો ટાડો છે; તે આપણું ધર્મપુસ્તક એક વખત દરેક શ્રાવકે વાંચવું, સમજવું, વાંચતાં ન આવડતું હોય તેમણે બીજાને મોઢેથી શ્રવણ કરવું અને તેનો રૂડો ઉપયોગ કરવો એવી મારી સલાહ છે.

"'નમિરાજ' નામે એક સંસ્કૃતના મહાકાવ્યના નિયમાનુસારે એમણે ગ્રંથ રચ્યો છે; જેમાં શાંતરસ પ્રધાન રાખીને નવરસની રેલમછેલા કરી મૂકી છે; જેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાતુર્વર્ગ સંબંધી ઉપદેશ કરી ફળમાં મોક્ષમાર્ગ મૂકી દીધો છે. એ પાંચ હજાર શ્લોકના પૂરનો ગ્રંથ એમણે ત્રણ દિવસમાં રચ્યો હતો. એ ગ્રંથ વાંચતાં દરેક મનુષ્યને એ દેવાંશી નરની કવિત્વશક્તિના લાલિત્યનું ભાન થાય છે.

"એ મહાત્માએ એક સાર્વજનિક સાહિત્યનો એક હજાર શ્લોકનો ગ્રંથ એક દિવસમાં રચ્યો છે; જે હમણાં ધાંગધ્રાના એક ડૉક્ટર પ્રસિદ્ધ કરનાર છે."

"એક ધર્માચાર્યે એક હજાર રૂપિયા આપવાનું કહ્યું હતું અને કહ્યું હતું કે મારા ધર્મના થોડાએક શ્લોકો કરી આપો, પરંતુ એથી એ દેવાંશી નરનું મન ચળ્યું નહોતું. ધન્ય છે એની જનેતાને!"

"'વૈરાગ્ય વિલાસ' નામે જૈનધર્મનું એક ચોપાનિયું હમણાં એઓ બહાર પાડે છે."

ઉપર જણાવેલા ગ્રંથોમાંથી 'મોક્ષમાળા' સિવાય કોઈ ગ્રંથો હાલ ઉપલબ્ધ નથી. છપાવાની તૈયારી થયેલા જણાવ્યા છે તે છપાયા હશે કે નહિ તેની પણ માહિતી મળી નથી. પરંતુ ઉપરના વર્ણન ઉપરથી તે લેખકે તે ગ્રંથો દીઠા હોય એમ લાગે છે.

હાલ જે લખાણ 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' ગ્રંથમાં છપાયું છે, તેમાં 'વચનામૃત'ના મથાળા નીચે ૧૨૦ બોલ 'પુષ્પમાલા'ની શૈલીમાં પણ ધાર્મિક વિષયની મુખ્યતા રાખી સૂત્રાત્મક ઉપદેશ રૂપે લખાયેલ છે. તેના સોળમા બોલમાં 'વચનસપ્તશતી પુનઃ પુનઃ સ્મરણમાં રાખો' એમ જણાવ્યું છે તે સૂચવે છે કે તેમણે સાતસો બોલ લખેલા છે. 'તત્ત્વજ્ઞાન' નામનો તેમનાં વચનોમાંથી તૈયાર કરેલો નાનો સંગ્રહ બહાર પડેલો છે. તેમાં 'મહાનીતિ'ના સાતસો બોલ આપેલા છે; તે પણ આ આરસામાં લખાયેલા લાગે છે*

સત્તર અઢાર વર્ષની ઉમ્મરે શ્રીમદે લખેલા દાર્ષ્ટાંતિક દોહરા એંશી પ્રાપ્ત થયા છે, તે અપ્રગટ છે.[1] તેમાં નીતિ–વ્યવહારની શિખા-

---

* સાતસો મહાનીતિ હમણાં........એક દિવસે તૈયાર કરી છે. છઠ્ઠી આવૃત્તિ. પાન. ૨૧ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર. લેખક.

૧. પાંચમી આવૃત્તિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રમાં છપાયા છે.

મણુ મુખ્ય છે. દરેક દોહરામાં ઘણું કરીને સિદ્ધાંતને પ્રથમ જણાવી તેને પુષ્ટ કરનાર દૃષ્ટાંત આપેલુ છે. ઉદાહરણુ :

"ફરી ફરી મળવો નથી, આ ઉત્તમ અવતાર;
કાળી ચૌદશ ને રવિ, આવે કોઈક વાર.
અતિજ્ઞાન ઊપજે તદા, પરમાત્મા પરખાય;
પડળ ઊતરે આંખનાં, તદા સર્વ દેખાય.
પ્રિય કાવ્ય પંડિતને, દૃષ્ટાંતિકનો દાવ;
જેમ મોદથી મોદકે, બ્રાહ્મણુ જનનો ભાવ.
બે બોલોથી બાંધીઓ, સર્વ શાસ્ત્રનો સાર;
પ્રભુ ભજો, નીતિ સજો, પરહો પરોપકાર.
દેશ-ઉદય-ઉપયોગનાં, વીર નરોનાં શિર;
પ્રસુતા પીડા ટાળવા, સોંપે સપુત શરીર.
વચને વલ્લભતા વધે, વચને વાધે વેર.
જળથી જીવે જગત આ, કદી કરે પણુ કેર
રોવીને રૂડું કહે, અમણો આણે રોષ;
તાતા તેલે જળ પડે, ભડકો થાય સદોષ.
શાંતિ મળે સદ્ધર્મથી, ભ્રાંતિ ટળે ભલી ભાત;
કાંતિ દીપે કનક સમી, વિમળ વધે મન વાત.
કાયા માયા ક્ષણિક તે, ઈન્દ્ર-ધનુષ્યનો રંગ;
આકાશી કિલ્લા અને, મૃગજળ તણા તરંગ
હોય સરસ પણુ ચીજ તે, યોગ્ય સ્થળે વપરાય;
કેમ કટારી કનકની, પેટ વિષે ઘોચાય?"

"બુદ્ધિપ્રકાશ'માં ઈ. સ, ૧૮૮૫માં 'શૂરવીર સ્મરણુ' વિષે શ્રીમદે લખેલા સવૈયા ચોવીશ છપાયા' છે. તેમાં રણુરંગનો અજબ ચિતાર બહુ જોશદાર અને પ્રબળ વેગવાળી છટાદાર ભાષામાં આપી ઊંવટના ત્રણુ સવૈયામાં એવા વીરોના હાલના વંશજ બાપનું નામ

ખોળે એવા થયાથી જે અકથ્ય ખેદ થાય છે તેનું ચિત્ર કરુણરસ રેલાવી આબેહૂબ વાંચનારના હૈયાં હલાવી મૂકે તેવું છે. લખેલી[1] નકલ ઉપરથી ઉદાહરણ રૂપે નીચે આપ્યા છે:

સવૈયા

'ઢાલ ઢળકતી ઝબક ઝળકતી, લઈ ચળકતી કર કરવાલ,
ખરેખરા ખૂંદે રણમાં ત્યાં, મૂછ મલકતી, ઝગતું ભાલ;
વૈરીને ઘેરી લેતા ઝટ, ભરત ભૂમિના જય ભડવીર,
અરે! અરેરે! આજ ગયા ક્યાં? રઢિયાળા એવા રણધીર.
મારે જ્યાં માથામાં મુષ્ટિ, કરી નાખે ત્યાં કકડા કોડ,
ફરી અરિ નહીં આવે પાસે, મનની મૂકે મમતા મોડ;
બંકા બહાદૂર બાણ કમાને, વજ્ર વપુના મજબૂત વીર,
અરે! અરેરે! આજ ગયા ક્યાં? રઢિયાળા એવા રણધીર.
કદિયે નહીં કાયાથી કંપે, જીતે ત્યારે ઝંપે વીર,
રણરંગી ને જબરા જંગી, ઊછળે જેને શૌર્ય શરીર;
કાયરતાના સાયર નહીં એ, સાચા એ સાયર શૂરવીર.
અરે! અરેરે! આજ ગયા ક્યાં? રઢિયાળા એવા રણધીર.
ટાળક સંકટ, બાળક, નારી, ગૌ બ્રાહ્મણ પ્રતિપાળક પૂર્ણ,
સંભાળક જે ધરા ધર્મના, દુશ્મન દળ કરનારા ચૂર્ણ;
ખરાખરીના ખેલ વિષે નહીં, પાછો પગ દેનારા વીર,
અરે! અરેરે! આજ ગયા ક્યાં? રઢિયાળા એવા રણધીર.
શત્રુની છાતીમાં સાલે, મુઆ પછી પણ માસ હજાર,
નામ પડે ત્યાં પડે મૂતરી, જેના શત્રુના સરદાર;
અને રિપુની રામા રડતી કદી રહે નહીં, લૂછે નીર,
અરે! અરેરે! આજ ગયા ક્યાં? રઢિયાળા એવા રણધીર.
ભીમ ભગીરથ ભારે ભડ જે, કેવળ રૂપે કાળ કરાળ,

---

૧. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પંચમ આવૃત્તિમાં છપાયા છે.

રણભૂમિમાં ભય ઉપજાવે, યમરાજાથી પણ વિકરાળ;
કુળદીપક એ કોહિનૂરો, ધન્ય માતનું ધાવ્યા ક્ષીર,
અરે ! અરેરે ! આજ ગયા ક્યાં ? રઢિયાળા એવા રણધીર.
બાણ–શય્યામાં પોઢયા બહાદૂર, ભીષ્મપિતા ભારે ભયકાર,
અવધિ આપી અહા ! કાળને, છ માસની જેણે તે વાર;
મહા–ભારતનું નામ પડયું તે એનું કારણ એવા વીર,
અરે ! અરેરે ! આજ ગયા ક્યાં ? રઢિયાળા એવા રણધીર.
પાણી પૂર્વજનું ખોનારા, જાગ્યા આવા એને વંશ,
બાપ–નામના બોળી બેઠા, ધિક્ક ! ધિક્ક ! એના આ અંશ !
મરો બૂડીને નરો બાયલા, ઢાંકણીમાં નાખીને નીર,
આર્યકીર્તિને ઝાંખપ દીધી, તમને એનો બટ્ટો શીર !
હા ! શિવ ! હા ! શિવ ! ગજબ થયો શો ? અજબ થઉં છું નીરખી આમ,
આર્ય પરાધીન દીન થયાથી, રે'તી નથી હૈયામાં હામ !
કાળજડું કંપે કરુણાથી, સ્થિતિ અવલોકીને આમ !
ઢળું ધરણીએ મૂર્ચ્છા પામી ભાખી હર ! હર ! હર ! હર ! રામ !
શું પ્રાચીન પૂર્વજ સંભારું, આંખે આંસુ આવે, વીર !
શી હિમ્મત એના હૈયાની, રે ! શાં એનાં નૌતમ નીર !
હાય ! હાય ! આ ગતિ થઈ શી ! હાય ! હાય ! શો કાળો કેર !
' રાય ' હૃદય ફાટે છે હર ! હર !...(નથી જોવાતી આવી પેર)

સર વોલ્ટર સ્કૉટના દૃઢમુદ્દો (Gombasts) શૌર્ય - પ્રેમ પ્રેરક (Romantic) કાવ્યો જેણે વાચ્યા હશે તેને આ સવૈયા વાંચી તે સ્મરણમાં આવ્યા વિના ન રહે ! પરંતુ એક નાના કાવ્યમાં શ્રીમદે કેટલા હૃદયના ભાવો જગાડયા છે તે તો પૂરું તે કાવ્ય વાંચવાથી જણાય અને શ્રીમદે સાહિત્યના જે જે ક્ષેત્રોમાં કલમ ચલાવી હોત તે તે સર્વ સ્થળે તે વિજયવંત નીવડયા વિના રહેત નહિ, એની વાંચનારને પ્રતીતિ થાય તેવું આ અદ્ભુત કાવ્ય છે.

શ્રી ચિદાનંદ મહારાજે લખેલા 'સ્વરોદય'ના રહસ્યને પ્રગટ કરતી ટીકા લખવાની સં. ૧૯૪૩ માં શ્રીમદે શરૂ કરેલી લાગે છે, તેની પ્રસ્તાવના પણ પોતે લખી છે તેમાં આત્મજ્ઞાની શ્રી ચિદાનંદ મહારાજના જીવનની ટૂંકી રૂપરેખા તથા તેમની દશાનું વર્ણન કરેલું છે તે અપૂર્ણ દશામાં પ્રાપ્ત થયેલ છપાયું છે. શ્રીમદે કેવું વિવેચન લખવા ધારેલું તે છપાયેલા બે દોહરાના મર્મપ્રકાશક વિસ્તાર ઉપરથી વિચારતા એમાં લાગે છે કે જો તે ગુહ્ય ગ્રંથનું વિવેચન પૂરું થવા પામ્યું હોત, તો આ જમાનામાં કાળજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનારને મોટી મદદરૂપ થઇ પડત.

'જીવતત્ત્વ સંબંધી વિચાર' અને 'જીવાજીવ વિભક્તિ' એ બે લેખ પણ અપૂર્ણ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસિદ્ધ થયા છે; તેમાં 'નવ તત્ત્વ' પ્રકરણને મળતો વિષય ચર્ચેલો છે.

એક વખતે વાતચીતમાં શ્રીમદે જણાવેલું કે 'મોક્ષમાળા' રચી તે વખતે અમારો વૈરાગ્ય 'યોગવાસિષ્ઠ'ના વૈરાગ્ય પ્રકરણમાં શ્રી રામચંદ્રજીનો વૈરાગ્ય વર્ણવેલો છે તેવો હતો અને તમામ જૈન આગમો સવા વર્ષની અંદર અમે અવલોકન કર્યાં હતાં. તે વખતે અદ્‌ભુત વૈરાગ્ય વર્તતો હતો, તે એટલા સુધી કે અમે ખાધું છે કે નહીં તેની અમને સ્મૃતિ રહેતી નહીં.

'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' ગ્રંથના વીસમા અંકમાં, સં. ૧૯૪૪ માં લખાયેલા એક લઘુ ગ્રંથનો આદિ અને અંતનો ભાગ છપાયેલો છે; તે અપૂર્ણ દશામાં છે છતાં તે ગ્રંથનો આશય 'છેવટની ભલામણ' માં સ્પષ્ટ જણાય છે, "કે જે મનુષ્યે એકવાર પ્રતિમાં પૂજનથી પ્રતિકૂળતા બતાવી હોય, તે જ મનુષ્ય જ્યાર તેની અનુકૂળતા બતાવે ત્યારે પ્રથમ પક્ષવાળાને તે માટે બહુ ખેદ અને કટાક્ષ આવે છે. આપ પણ હું ધારું છું કે મારા ભણી થોડા વખત પહેલાં એવી સ્થિતિમાં આવી ગયા હતા, તે વેળાં જો આ પુસ્તકને મેં પ્રસિદ્ધિ

આપી હોત, તો આપનાં અંતઃકરણો વધારે દુભાત અને દુભાવવાનું નિમિત્ત હું થાત; એટલા માટે મેં તેમ કર્યું નહીં કેટલેક વખત વીત્યા પછી મારા અંતઃકરણમાં એક એવા વિચારે જન્મ લીધો કે તારા માટે તે ભાઈઓને સંકલેશ વિચારો આવતા રહેશે; તેં જે પ્રમાણથી માન્યું છે તે પણ માત્ર એક તારા હૃદયમાં રહી જશે; માટે તેને સત્યતાપૂર્વક જરૂર પ્રસિદ્ધિ આપવી. એ વિચારને મેં ઝીલી લીધો; ત્યારે તેમાંથી ઘણા નિર્મળ વિચારની પ્રેરણા થઈ; તે સંક્ષેપમાં જણાવી દઉં છું. પ્રતિમા માનો એ આગ્રહ માટે આ પુસ્તક કરવાનો કંઈ હેતુ નથી. તેમજ તેઓ પ્રતિમા માને તેથી મને કંઈ ધનવાન થઈ જવાનું નથી. પ્રતિમા માટે મને જે જે પ્રમાણો જણાયાં હતાં તે ટૂંકામાં જણાવી દીધાં."

એ અપૂર્ણ ગ્રંથની શરૂઆત પણ બહુ મધ્યસ્થતાથી વિચારવા યોગ્ય છે; તેથી તેમાંથી થોડા ઉતારા લીધા છે :

"વિશાળ બુદ્ધિ, મધ્યસ્થતા, સરળતા અને જિતેંદ્રિયપણું આટલા ગુણો જે આત્મામાં હોય તે તત્ત્વ પામવાનું ઉત્તમ પાત્ર છે.

"અનાદિ કાળના મહા શત્રુરૂપ રાગ, દ્વેષ અને મોહના બંધનમાં તે (જિજ્ઞાસુ) પોતા સંબંધી વિચાર કરી શકયો નથી. મનુષ્યત્વ, આર્ય દેશ, ઉત્તમ કુળ, શારીરિક સંપત્તિ એ અપેક્ષિત સાધન છે; અને અંતરંગ સાધન માત્ર મુક્ત થવાની સાચી જિજ્ઞાસા છે.

"એમ સુલભબોધિપણાની યોગ્યતા આત્મામાં આવી હોય તો તે જે પુરુષો મુક્ત થયા છે અથવા વર્તમાનમાં મુક્તપણે કે આત્મજ્ઞાનદશાએ વિચરે છે તેમણે ઉપદેશેલા માર્ગમાં નિઃસંદેહપણે શ્રદ્ધાશીલવંત થાય.

"સર્વ દર્શનની શૈલીનો વિચાર કરતાં નિર્ગ્રંથ દર્શન એ રાગ, દ્વેષ અને મોહ રહિત પુરુષનું બોધેલું વિશેષ માનવા યોગ્ય છે.

"અત્યારે વીતરાગ દેવને નામે જૈનદર્શનમાં એટલાં બધા મત ચાલે છે કે તે મત તે મતરૂપ છે, પણ સતરૂપ, જ્યાંસુધી વીતરાગ દેવની આજ્ઞાનું અવલંબન કરી પ્રવર્તતા ન હોય ત્યાંસુધી, કહી શકાય નહીં.

"એ મત પ્રવર્તનનાં મુખ્ય કારણો મને આટલાં સંભવે છે:

(૧) પોતાની શિથિલતાને લીધે કેટલાક પુરુષોએ નિર્ગ્રંથ દશાની પ્રાધાન્યતા ઘટાડી હોય;
(૨) પરસ્પર બે આચાર્યોને વાદવિવાદ;
(૩) મોહનીય કર્મનો ઉદય અને તે રૂપે પ્રવર્તન થઈ જવું;
(૪) ગ્રહાયા પછી તે વાતનો માર્ગ મળતો હોય તોપણ તે દુર્લભબોધિતાને લીધે ન ગ્રહવો;
(૫) મતિની ન્યૂનતા;
(૬) જેના પર રાગ તેના છંદમાં પ્રવર્તન કરનારાં ઘણાં મનુષ્યો;
(૭) દુઃસમ કાળ; અને
(૮) શાસ્ત્રજ્ઞાનનું ઘટી જવું.

"સર્વને સરખી બુદ્ધિ આવી જઈ, સંશોધન થઈ, વીતરાગની આજ્ઞારૂપ માર્ગનું પ્રતિપાદન થાય એ સર્વથા જો કે બને તેવું નથી; તો પણ સુલભબોધિ આત્માઓ અવશ્ય તે માટે પ્રયત્ન કરતા રહે, તો પરિણામ શ્રેષ્ઠ આવે, એ વાત મને સંભવિત લાગે છે.

"દુઃસમ કાળના પ્રતાપે, જે લોકો વિદ્યાનો બોધ લઈ શક્યા છે તેમને ધર્મતત્ત્વ પર મૂળથી શ્રદ્ધા જણાતી નથી. જેને કંઈ (શ્રદ્ધા) સરળતાને લીધે હોય છે, તેને તે વિષયની કંઈ ગતાગમ જણાતી નથી; ગતાગમવાળો કોઈ નીકળે તો તેને વસ્તુની વૃદ્ધિમાં વિઘ્ન કરનારા નીકળે, પણ સહાયક ન થાય, એવી આજની કાળ-ચર્યા છે. એમ કેળવણી પામેલાને ધર્મની દુર્લભતા થઈ પડી છે.

"કેળવણી વગરના લોકોમાં સ્વાભાવિક એક આ ગુણ રહ્યો છે કે આપણા બાપદાદા જે ધર્મને સ્વીકારતા આવ્યા છે, તે ધર્મ માંજ આપણે પ્રવર્તવું જોઈએ, અને તેજ મત સત્ય હોવો જોઈએ; તેમજ આપણા ગુરુનાં વચન પરજ આપણે વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ;' પછી તે ગુરુ ગમે તો શાસ્ત્રોનાં નામ પણ જાણતા ન હોય, પણ તે જ મહાજ્ઞાની છે એમ માની પ્રવર્તવું જોઈએ. તેમજ આપણે જે માનીએ છીએ, તે જ વીતરાગનો બોધેલો ધર્મ છે, બાકી જૈન નામે પ્રવર્તે છે તે સઘળા અસત્ છે. આમ તેમની સમજણ હોવાથી તેઓ બિચારા તે જ મતમાં મચ્યા રહે છે એનો પણ અપેક્ષાથી જોતાં દોષ નથી."

"જે જે મત જૈનમાં પડેલા છે તેમાં જૈન સંબંધી જ ઘણે ભાગે ક્રિયાઓ હોય એ માન્ય વાત છે તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ જોઈ જે મતમાં પોતે દીક્ષિત થયા હોય, તે મતમાં જ દીક્ષિત પુરુષોનું મચ્યા રહેવું થાય છે દીક્ષિતમાં પણ ભદ્રિકતાને લીધે કાં તો દીક્ષા, કાં તો ભિક્ષા માગ્યા જેવી સ્થિતિથી મૂઝાઇને પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષા, કાં તો સ્મશાનવૈરાગ્યમાં લેવાઇ ગયેલી દીક્ષા હોય છે. શિક્ષાની સાપેક્ષ સ્ફુરણાથી પ્રાપ્ત થયેલી દીક્ષાવાળો પુરુષ તમે વિરલ જ દેખશો; અને દેખશો તો તે મતથી કંટાળી વીતરાગ દેવની આજ્ઞામાં રાચવા વધારે તત્પર હશે

'તેમજ ત્યાગી ગુરુઓ સિવાયના પરાણે થઈ પડેલા મહાવીર દેવના માર્ગરક્ષક તરીકે ગણાવતા યતિઓ, તેમની તો માર્ગ પ્રવર્તાવવાની શૈલી માટે કંઈ બોલવું રહેવુ નથી. કારણ ગૃહસ્થને અણુવ્રત પણ હોય છે, પણ આ તો તીર્થંકર દેવની પેઠે કલ્પાતીત પુરુષ થઈ બેઠા છે.

"સંશોધક પુરુષો બહુ ઓછા છે મુક્ત થવાની અંતઃકરણે જિજ્ઞાસા રાખનારા અને પુરુષાર્થ કરનાર બહુ ઓછા છે. તેમને

સાહિત્યો જેવાં કે સદ્દગુરુ, સત્સંગ કે સત્શાસ્ત્રો મળવાં દુર્લભ થઈ પડયાં છે. જ્યાં પૂછવા જાઓ ત્યાં સર્વ પોતપોતાની ગાય છે. પછી સાચી કે જૂઠી તેનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. ભાવ પૂછનાર આગળ મિથ્યા વિકલ્પો કરી પોતાની સંસારસ્થિતિ વધારે છે અને બીજાને તેવું નિમિત્ત કરે છે.

ઓછામાં પૂરું કોઈ સંશોધક આત્મા હશે તો તેને અપ્રયોજનભૂત પૃથ્વી ઈત્યાદિક વિષયોમાં શંકાએ કરી રોકાવું થઈ ગયું છે. અનુભવ ધર્મ પર આવવું તેમને પણ દુર્લભ થઈ પડયું છે.

"આ પરથી મારું એમ કહેવું નથી કે કોઈ પણ અત્યારે જૈન દર્શનના આરાધક નથી; છે, પણ બહુ જ અલ્પ, બહુ જ અલ્પ પણ તે આંગળીએ ગણી લઈએ તેટલા હશે. બાકી તો (જૈન) દર્શનની દશા જોઈ કરુણા ઊપજે તેવું છે; સ્થિર ચિત્તથી વિચાર કરી જોશો તો આ મારું કહેવું તમને સપ્રમાણ લાગશે.

"એ સઘળા મતોમાં કેટલાકને તો સહજ સહજ વિવાદ છે. મુખ્ય વિવાદ: એકનું કહેવું પ્રતિમાની સિદ્ધિ માટે છે. બીજા તેને કેવળ ઉત્થાપે છે (એ મુખ્ય વિવાદ છે).

"બીજા મતમાં હું પણ ગણાયો હતો. મારી જિજ્ઞાસા વીતરાગ દેવની આજ્ઞાના આરાધન ભણી છે, એમ સત્યતાને ખાતર કહી દઈ, દર્શાવું છું કે પ્રથમ પક્ષ સત્ય છે એટલે કે જિન પ્રતિમા અને તેનું પૂજન શાસ્ત્રોકત, પ્રમાણોકત, અનુભવોકત અને અનુભવમાં લેવા યોગ્ય છે. મને તે પદાર્થોનો જે રૂપે બોધ થયો અથવા તે સંબંધી જે અલ્પ શંકા હતી તે નીકળી ગઈ. તે વસ્તુનું કંઈ પણ પ્રતિપાદન થવાથી કોઈ પણ આત્મા તે સંબંધી વિચાર કરી શકશે; અને તે વસ્તુની સિદ્ધિ જણાય તો તે સંબંધી મતભેદ તેને ટળી જાય તે સુલભબોધિપણાનું કાર્ય થાય; એમ ગણી ટૂંકામાં કેટલાક વિચારો પ્રતિમાસિદ્ધિ માટે દર્શાવું છું.

"આટલું સ્મૃતિમાં રાખવાનું છે કે કેટલાંક પ્રમાણો આગમના સિદ્ધ થવા માટે પરંપરા, અનુભવ ઈત્યાદિકની અવશ્ય છે. કુતર્કથી જો તમે કહેતા હો તો આખા જૈનદર્શનનું પણ ખંડન કરી દર્શાવું; પણ તેમાં કલ્યાણ નથી. સત્ય વસ્તુ જ્યાં પ્રમાણથી અનુભવસિદ્ધ થઈ ત્યાં જિજ્ઞાસુ પુરુષો પોતાની ગમે તેવી હઠ પણ મૂકી દે છે."

"આ મોટા વિવાદ આ કાળમાં જો ન પડયા હોત તો ધર્મ પામવાનું લોકોને બહુ સુલભ થાત"

"પ્રથમ પ્રતિમા નહીં માનતો અને હવે માનું છું, તેમાં કંઈ પક્ષપાતી કારણ નથી. પણ મને તેની સિદ્ધિ જણાઈ તેથી માન્ય રાખું છું. અને સિદ્ધિ છતાં નહીં માનવાથી પ્રથમની માન્યતાની પણ સિદ્ધિ નથી અને તેમ થવાથી આરાધકતા નથી."

"મને આ મત કે તે મતની માન્યતા નથી, પણ રાગદ્વેષ રહિત થવાની પરમ જિજ્ઞાસા છે; અને તે માટે જે જે સાધન હોય, તે તે ઈચ્છયા કરવાં એમ માન્યતા છે. અને એ માટે મહાવીરનાં વચન પર મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે."

"અત્યારે એટલી પ્રસ્તાવના માત્ર કરી પ્રતિમા સંબંધી અનેક પ્રકારથી દર્શાવેલી મને જે સિદ્ધિ તે હવે કહું છું. તે સિદ્ધિને મનન કરતાં પહેલાં વાંચનારે નીચેના વિચારો કૃપા કરી લક્ષમાં લેવા."

"કોઈ ધર્મ માનનાર આખો સમુદાય કંઈ મોક્ષે જશે એવું શાસ્ત્રકારનું કહેવું નથી, પણ જેનો આત્મા ધર્મત્વ ધારણ કરશે, તે સિદ્ધિસંપ્રાપ્ત થશે; માટે સ્વાત્માને ધર્મબોધની પ્રથમ પ્રાપ્તિ કરાવવી જોઈએ. તેમાંનું એક આ સાધન પણ છે. તે પરોક્ષ પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યા વિના ખંડી નાખવા યોગ્ય નથી."

"જો તમે પ્રતિમા માનનારા હો તો તેનાથી જે હેતુ પાર પાડવા પરમાત્માની જે આજ્ઞા છે તે પાર પાડી લેજો; અને જો તમે પ્રતિમાના ઉત્થાપક હો તો આ પ્રમાણોને યોગ્ય રીતે વિચારી જોજો. બન્નેએ

મને શત્રુ કે મિત્ર કંઈ માનવો નહીં. ગમે તે કહેનાર છે, એમ ગણી ગ્રંથ વાંચી જવો.

"મને સંસ્કૃત, માગધી કે કોઈ ભાષાનો મારી યોગ્યતા પ્રમાણે પરિચય નથી, એમ ગણી મને અપ્રમાણિક ઠરાવશો તો ન્યાયની પ્રતિકૂળ જવું પડશે; માટે મારું કહેવું શાસ્ત્ર અને આત્મ-મધ્યસ્થતાથી તપાસશો."

"યોગ્ય લાગે નહીં, એવા કોઈ મારા વિચાર હોય તો સહર્ષ પૂછશો, પણ તે પહેલાં તે વિષે તમારી સમજણથી શંકારૂપ નિર્ણય કરી બેસશો નહીં."

"ટૂંકામાં કહેવાનું એ કે જેમ કલ્યાણ થાય તેમ પ્રવર્તવા સંબંધમાં મારું કહેવું અયોગ્ય લાગતું હોય, તો તે માટે યથાર્થ વિચાર કરી પછી જેમ હોય તેમ માન્ય કરવું."

આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ અવસ્થામાં મળ્યો હોત તો આજના શિક્ષિત મધ્યસ્થવર્ગને બહુ ઉપયોગી થઈ પડત. શ્રીમદ્‌ને જે પ્રમાણસિદ્ધ અને હિતકારી લાગ્યું તે ગ્રહણ કરવામાં તેમની તત્પરતા કેવી છે તે આ અપૂર્ણ લેખથી પણ સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે. જગત્‌કર્તા ઈશ્વરમાં પ્રથમ શ્રીમદ્‌ને શ્રદ્ધા હતી તે વિશેષ વિચારે પલટાઈ ત્યારે કેવી મક્કમતા પ્રમાણપૂર્વક પલટાયેલા વિચારો દર્શાવવામાં દેખાઈ આવે છે તે 'મોક્ષમાળા'ના વિવેચનમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ. શ્રી યશોવિજયજી આઠ દૃષ્ટિની સજઝાયમાં તારા દૃષ્ટિનું વર્ણન કરે છે તે આ પ્રસંગે વિચારવું ઉચિત છે:

"જિજ્ઞાસા ગુણ તત્ત્વની, મનમોહન મેરે;
પણ નહીં નિજ હઠ ટેક રે, મનમોહન મેરે;
એહ દૃષ્ટિ હોય વર્તતાં, મનમોહન મેરે;
યોગકથા બહુ પ્રેમ રે, મનમોહન મેરે;
અનુચિત તેહ ન આચરે; મનમોહન મેરે;
વાળ્યો વળે જેમ હેમ રે, મનમોહન મેરે."

૧૦

ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ

વીશમા વર્ષમાં એક સ્નેહી ઉપર શ્રીમદે મુંબઈથી પત્ર લખ્યો છે તે લગ્ન વિષે પોતાના વિચારો દર્શાવતો હોવાથી નીચે આપ્યો છે :

"લગ્ન સંબંધી તેઓએ જે મિતિ નિશ્ચિત રાખી છે, તે વિષે તેઓનો આગ્રહ છે તો ભલે તે મિતિ નિશ્ચયરૂપ રહી.

"લક્ષ્મી પર પ્રીતિ નહીં છતાં કોઈ પણ પરાર્થિક કામમાં તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડત એમ લાગવાથી મૌન ગ્રહી અહીં તે સંબંધી સગવડમાં હતો જે સગવડનું ધારેલુ પરિણામ આવવાને બહુ વખત નહોતો. પણ એઓ ભણીનું એક મમત્વપણું ત્વરા કરાવે છે જેથી તે સંપળુ પડતુ મૂકી વદ ૧૩ કે ૧૪ (પોષની)ને રોજ અહીંથી રવાના થાઉં છું

"પરાર્થ કરતાં વખતે લક્ષ્મી અધાપો, બહેરાપણું અને મૂગાપણું આપી દે છે, જેથી તેની દરકાર નથી.

"આપણો અન્યોન્ય સંબંધ છે તે કંઈ સગપણનો નથી; પરંતુ હૃદય-સગપણનો છે. પરસ્પર લોહચુંબકનો ગુણ પ્રાપ્ત થયો છે, એમ દર્શિત છે છતાં હુ વળી એથી ભિન્ન રૂપે આપને હૃદયરૂપ કરવા માગુ છુ. જે વિચારો સબળી સગપણના દૂર કરી, સંસારયોજના દૂર કરી, તત્ત્વવિજ્ઞાન રૂપે મારે દર્શાવવાના છે, અને આપે જાતે અનુકરણ કરવાના છે આટલી પત્રરી બહુ સુખપ્રદ છતાં માર્મિક રૂપે આત્મસ્વરૂપ-વિચારથી અહીં આગળ લખી જઉં છું.

"તેઓ શુભ પ્રસંગમાં સદ્વિવેકી નીવડી રૂઢિથી પ્રતિકૂળ રહી પરસ્પર કુટુંબ રૂપે સ્નેહ બંધાય એવી સુંદર યોજના તેઓના હૃદયમાં છે કે? આપ ઉતારશો કે? કોઈ ઉતારશે કે? એ ખ્યાલ પુનઃ પુનઃ

હૃદયમાં પર્યટન કરે છે. નિદાન, સાધારણ વિવેકીઓ જે વિચારને આકાશી ગણે તે વિચારો, જે વસ્તુ અને જે પદ આજ રાજ્યશ્રી ચક્રવર્તિની વિક્ટોરિયાને દુર્લભ, કેવળ અસંભવિત છે, તે વિચારો, જે વસ્તુ અને તે પદ ભણી કેવળ ઇચ્છા હોવાથી ઉપર જણાવ્યું તેથી કંઈ પણ લેશ પ્રતિકૂળ બને તો તે પદાભિલાષી પુરુષના ચરિત્રને પરમ ઝાંખપ લાગે એમ છે. આ સઘળા હવાઈ (અત્યારે લાગતા) વિચારો માત્ર આપને જ દર્શાવું છું.

"અંતઃકરણ શુક્લ, અદ્‌ભુત વિચારોથી ભરપૂર છે, પરંતુ આપ ત્યાં રહ્યા ને હું અહીં રહ્યો!" સં. ૧૯૪૪ પોષ વદ ૧૦ બુધવાર

સદ્‌ગત ઝવેરી રેવાશંકરભાઈ જગજીવનદાસ મહેતાના મોટાભાઈ પોપટલાલભાઈનાં મહાભાગ્યશાળી પુત્રી ઝબકબાઈ સાથે શ્રીમદ્‌નાં શુભ લગ્ન સં. ૧૯૪૪ના મહા સુદ ૧૨ને રોજ થયાં હતાં.

ત્યારપછી એકાદ વર્ષે લખેલા એક લેખમાં શ્રીમદ્‌ 'સ્ત્રીના સંબંધમાં મારા વિચાર' એવું મથાળું આપી જણાવે છે:

"અતિ અતિ સ્વસ્થ વિચારણાથી એમ સિદ્ધ થયું છે કે શુદ્ધ જ્ઞાનને આશ્રયે નિરાબાધ સુખ રહ્યું છે; તથા ત્યાં જ પરમ સમાધિ રહી છે. સ્ત્રી એ સંસારનું સર્વોત્તમ સુખ માત્ર આવરણિક દૃષ્ટિથી કલ્પાયું છે, પણ તે તેમ નથી જ. સ્ત્રીથી જે સંયોગસુખ ભોગવવાનું ચિહ્ન તે વિવેકથી દૃષ્ટિગોચર કરતાં વમન કરવાને યોગ્ય ભૂમિકાને પણ યોગ્ય રહેતું નથી. જે જે પદાર્થો પર જુગુપ્સા રહી છે તે તે પદાર્થો તો તેના શરીરમાં રહ્યા છે, અને તેની તે જન્મભૂમિકા છે. વળી એ સુખ ક્ષણિક, ખેદ અને ખસના દરદ રૂપ જ છે. તે વેળાનો દેખાવ હૃદયમાં ચિતરાઈ રહી હસાવે છે કે શી આ ભુલવણી? ટૂંકામાં કહેવાનું કે તેમાં કંઈ પણ સુખ નથી. અને સુખ હોય તો તેને અપરિચ્છેદ રૂપે વર્ણવી જુઓ, એટલે માત્ર મોહદશાને લીધે તેમ માન્યતા થઈ છે, એમ જ જણાશે. અહીં હું સ્ત્રીના અવય-

વાદિ ભાગનો વિવેક કરવા બેઠો નથી, પણ ત્યાં ફરી આત્મા ન જ બંધાય એ વિવેક થયો છે, તેનું સહજ સૂચવન કર્યું. સ્ત્રીમાં દોષ નથી, પણ આત્મામાં દોષ છે; અને એ દોષ જવાથી આત્મા જે જુએ છે તે અદ્ભુત આનંદમય જ છે; માટે એ દોષથી રહિત થવું એ જ પરમ જિજ્ઞાસા છે. શુદ્ધ ઉપયોગની જો પ્રાપ્તિ થઈ તો પછી તે સમયે સમયે પૂર્વોપાર્જિત મોહનીયને ભસ્મીભૂત કરી શકશે. આ અનુભવગમ્ય પ્રવચન છે.

"પણ પૂર્વોપાર્જિત હજુ સુધી મને પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધી મારી શી દશાથી શાંતિ થાય? એ વિચારતાં મને નીચે પ્રમાણે સમાધાન થયું...

"સ્ત્રીના સંબંધમાં કંઈ પણ રાગ દ્વેષ રાખવા મારી અંશ માત્ર ઇચ્છા નથી, પણ પૂર્વોપાર્જનથી ઇચ્છાના પ્રવર્તનમાં અટક્યો છું."

"સ્ત્રીના સંબંધમાં જિજ્ઞાસા ઓર છે અને વર્તના ઓર છે. એક પક્ષે તેનું કેટલાક કાળ સુધી સેવન કરવું સમ્મત કર્યું છે, તથાપિ ત્યાં સામાન્ય પ્રીતિ અપ્રીતિ છે; પણ દુઃખ એ છે કે જિજ્ઞાસા નથી છતાં પૂર્વ કર્મ કાં ઘેરે છે? એટલેથી પતતું નથી, પણ તેને લીધે નહીં ગમતા પદાર્થોને જોવા, સૂંઘવા, સ્પર્શવા પડે છે, એજ કારણથી પ્રાયે ઉપાધિમાં બેસવુ પડે છે."

પોતાના ગૃહાશ્રમ સંબંધી શ્રીમદ્ એક ભાઈને સં. ૧૯૪૬માં લખી જણાવે છે :

'આપના પહેલાં, આ જન્મમાં હું લગભગ બે વર્ષથી કંઈક વધારે કાળથી ગૃહાશ્રમી થયો છું; એ આપના જાણવામાં છે. ગૃહાશ્રમી જેને લઈને કહી શકાય છે, તે વસ્તુ અને મને તે વખતમાં કંઈ ઘણો પરિચય પડયો નથી; તો પણ તેનું બનતું કાયિક, વાચિક અને માનસિક વલણ મને તેણી ખાણુંખરું સમજાયું છે; અને તે પરથી તેનો અને મારો સંબંધ અસંતોષપાત્ર થયો નથી; એમ જણાવવાનો હેતુ એવો છે કે ગૃહાશ્રમનું વ્યાખ્યાન સહજ માત્ર પણ આપનાં તે

સંબંધી વધારે અનુભવ ઉપયોગી થાય છે; મને કંઈક સાંસ્કારિક અનુભવ ઊગી નીકળવાથી એમ કહી શકું છું કે મારો ગૃહાશ્રમ અત્યાર સુધી જેમ અસંતોષપાત્ર નથી તેમ ઉચિત સંતોષપાત્ર પણ નથી; તે માત્ર મધ્યમ છે; અને તે મધ્યમ હોવામાં પણ મારી કેટલીક ઉદાસીન વૃત્તિની સહાયતા છે.

"તત્ત્વજ્ઞાનની ગુપ્ત ગુફાનાં દર્શન લેતાં ગૃહાશ્રમથી વિરક્ત થવાનું અધિકતર સૂઝે છે, અને ખચીત તે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિવેક પણ આને ઊગ્યો હતો; કાળના બળવત્તર અનિષ્ટપણાને લીધે, તેને યથાયોગ્ય સમાધિસંગની અપ્રાપ્તિને લીધે તે વિવેકને મહા ખેદની સાથે ગૌણ કરવો પડયો; અને ખરે! જો તેમ ન થઈ શક્યું હોત તો તેના જીવનનો અંત આવત. (તેના એટલે આ પત્રલેખકના)"

"મોક્ષમાળા"ના પાઠ ૧૨મામાં ઉત્તમ ગૃહસ્થ વિષે તથા પાઠ ૪૪મામાં 'સામાન્ય મનોરથ' નામના કાવ્યમાં તેમજ પાઠ ૫૫ મામાં સામાન્ય નિત્ય નિયમમાં ગૃહસ્થાશ્રમ સંબંધી પોતાના વિચારો કંઈક પ્રદર્શિત કર્યા છે. પરંતુ પાઠ ૬૧ થી ૬૬ સુધીમાં 'સુખ વિષે વિચાર' લખી સંક્ષિપ્ત નવલકથાના રૂપમાં દ્વારિકાના મહા ધનાઢય ધર્મમૂર્તિ શ્રાવક ગૃહસ્થનું ચિત્ર આલેખ્યું છે. તેમાં આદર્શ ગૃહસ્થ પોતાની ચર્યા વર્ણવે છે. તેમાંથી થોડુ નીચે પ્રદર્શિત કર્યું છે, તે દરેક ગૃહસ્થે મનન કરવા યોગ્ય છે:

"જો કે હું બીજા કરતાં સુખી છુ તો પણ એ સાતા વેદનીય છે, સત્-સુખ નથી, જગતમાં બહુધા કરીને અસાતા વેદનીય છે. મેં ધર્મમાં મારો કાળ ગાળવાનો નિયમ રાખ્યો છે. સત્શાસ્ત્રોનું વાચન, મનન, સત્પુરુષોનો સમાગમ, યમ નિયમ, એક મહીનામાં બાર દિવસ બ્રહ્મચર્ય, બનતું ગુપ્તદાન, એ આદિ ધર્મરૂપે મારો કાળ ગાળું છું. સર્વ વ્યવહાર સંબંધીની ઉપાધિમાંથી કેટલોક ભાગ બહુ અંશે મેં ત્યાગ્યો છે. પુત્રોને વ્યવહારમાં યથાયોગ્ય કરીને હું

નિર્ગ્રંથ થવાની ઇચ્છા ગણું છું. હમણાં નિર્ગ્રંથ થઈ શકું તેમ નથી. એમાં સંસારમોહિની કે એવું કારણ નથી, પરંતુ તે પણ ધર્મ સંબંધી છે. ગૃહસ્થ ધર્મના આચરણ બહુ કનિષ્ટ થઈ ગયાં છે; અને મુનિઓ તે સુધારી શકતા નથી. ગૃહસ્થ ગૃહસ્થને વિશેષ બોધ કરી શકે, આચરણથી પણ અસર કરી શકે, એટલા માટે થઈને ધર્મ સંબધે ગૃહસ્થ વર્ગને હું ઘણે ભાગે બોધી યમનિયમમાં આણું છું. દર સપ્તાહે આપણે ત્યાં પાંચસે જેટલા સદ્ગૃહસ્થોની સભા ભરાય છે, આઠ દિવસનો નવો અનુભવ અને બાકીનો આગળનો ધર્માનુભવ એમને બે ત્રણ મુહૂર્ત બોધું છું. મારી સ્ત્રી ધર્મશાસ્ત્રનો કેટલોક બોધ પામેલી હોવાથી તે પણ સ્ત્રી વર્ગને ઉત્તમ યમ નિયમનો બોધ કરી સાપ્તાહિક સભા ભરે છે, પુત્રો પણ શાસ્ત્રનો બનતો પરિચય રાખે છે. વિદ્વાનોનુ સન્માન અતિથિનો વિનય, અને સામાન્ય સત્યતા, એકજ ભાવ એવા નિયમો બહુધા મારા અનુચરો પણ સેવે છે, એઓ બધા એથી સાતા ભોગવી શકે છે લક્ષ્મીની સાથે મારાં નીતિ, ધર્મ, સદ્‌ગુણ, વિનય એણે જનસમુદાયને બહુ સારી અસર કરી છે ગજા સહિત પણ મારી નીતિવાત અંગીકાર કરે તેવું થયુ છે. આ સઘળું આત્મપ્રશંસા માટે હુ કહેતો નથી, એ આપે સ્મૃતિમાં રાખવું; માત્ર આપના પૂછેલા ખુલાસા દાખલ આ સઘળુ સંક્ષેપમાં કહેતો જઉં છુ.

"આ સઘળાં ઉપરથી હું સુખી છું એમ આપને લાગી શકશે. અને સામાન્ય વિચારે મને બહુ સુખી માનો તો માની શકાય તેમ છે ધર્મ, શીલ અને નીતિ તેમજ શાસ્ત્રાવધાનથી મને જે આનંદ ઊપજે છે તે અવર્ણનીય છે. પણ તત્ત્વદૃષ્ટિથી હું સુખી ન મનાઉં. જ્યાં સુધી સર્વ પ્રકારે બાહ્ય અને અભ્યંતર પરિગ્રહ મેં ત્યાગ્યો નથી ત્યાંસુધી રાગદ્વેષનો ભાવ છે. જો કે તે બહુ અંશે નથી પણ છે; તો ત્યાં ઉપાધિ પણ છે સર્વસંગ પરિત્યાગ કર-

વાની મારી સંપૂર્ણ આકાંક્ષા છે; પણ જ્યાંસુધી તેમ થયું નથી ત્યાંસુધી કોઈ પ્રિય જનનો વિયોગ, વ્યવહારમાં હાનિ, કુટુંબનું દુઃખ એ થોડે અંશે પણ ઉપાધિ આપી શકે. માટે કેવળ નિર્ગ્રંથ, બાહ્યાભ્યંતર પરિગ્રહનો ત્યાગ, અલ્પારંભનો ત્યાગ એ સઘળું નથી થયું. ત્યાંસુધી હું મને કેવળ સુખી માનતો નથી. હવે આપને તત્ત્વની દૃષ્ટિએ વિચારતાં માલમ પડશે કે લક્ષ્મી, સ્ત્રી, પુત્ર કે કુટુંબ એ વડે સુખ નથી. અને એને સુખ ગણું તો જ્યારે મારી સ્થિતિ પતિત થઈ હતી ત્યારે એ સુખ ક્યાં ગયું હતું? જેનો વિયોગ છે, જે ક્ષણભંગુર છે, અને જ્યાં અવ્યાબાધપણું નથી તે સપૂર્ણ કે વાસ્તવિક સુખ નથી."

આ વિચારો શ્રીમદ્‌નું આદર્શ જીવન સમજવામાં આવી જેવા છે. મુખ્યત્વે એ જ લક્ષ રાખી નિર્ગ્રંથ દશા પ્રાપ્ત કરવી અને તેવા વિચારવાળાને સહાયક થવું એવી ભાવનાથી તેમનું પ્રવર્તન ગૃહસ્થ અવસ્થામાં થયેલું તેમના પત્રરૂપ લેખો ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ જણાય છે.

'પાયોનિયર' પત્રમાં તેમના અવસાન સમયે આવેલા લેખ ઉપરથી પણ તેમના ગૃહસ્થ જીવન વિષે ખ્યાલ આવે તેમ હોવાથી તેમાંથી થોડું ટાંકી જણાવું છું:

"વીસ વર્ષની વયે પ્રજાની દૃષ્ટિમાં પૂર્ણ રીતે તેઓ અદૃશ્ય થયા. પોતાની શક્તિ અને બુદ્ધિબળનો ઉપયોગ પોતાના સમુદાય વર્ગમાં અને વિસ્તારથી સમગ્ર લોકને શિક્ષા અને જ્ઞાનબોધ આપવામાં કરવા માટે તેમણે નિશ્ચય કર્યો. તેઓ ઘણી નાની ઉમરથી અતિશય પરિમાણમાં વાંચનાર હતા. તેમણે ષટ્ દર્શનની આલોચના કરી; અને તેની સાથે પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમની ફિલસુફી (તત્ત્વ વિચાર)નાં દર્શનો જોયાં. જો કે આશ્ચર્યકારક લાગશે, પરંતુ આ તો વાસ્તવિક સત્ય છે કે તેમને પુસ્તકને પૂર્ણ રીતે ગ્રહણ કરવાને

ફક્ત એકજ વખત વાંચવાની જરૂર રહેતી. અને સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃતના નિયમિત અભ્યાસ વગર, તે ભાષામાંના પુસ્તકો મોટા પંડિતોની પેઠે તેની રીતે (એકવાર વાંચવાથી) તેઓ યથાર્થ રીતે સમજી શકતા અને બીજાને સમજાવી શકતા.

"તેઓએ જોયું કે ધર્મગુરુઓ વર્તમાનમાં સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિથી સંકુચિત, ટૂંક મર્યાદાવાળા વિચારો ધરાવે છે અને કાળના પરિવર્તન અનુસાર કેવી રીતે વર્તન કરવુ જોઈએ તે સમજતા નથી.

"વિશેષ જેઓ આ સંસારનો ત્યાગ કરી ત્યાગવૃત્તિ સ્વીકારે છે તેઓમાં કેટલાક સાંસારિક સંપત્તિઓના અભાવ તથા સંસારથી એક વા બીજા કારણથી થયેલા અસંતોષને પરિણામે તેમ કરે છે. આવા પુરુષો પોતાના ચારિત્રની અસર તેઓના સમુદાય ઉપર પાડી શકતા નથી. શ્રીમદ્‌ની એવી માન્યતા હતી કે ધનવાન અને સાંસારિક સારી સ્થિતિવાળો પુરુષ સંસારનો ત્યાગ કરે તો પોતાના ચારિત્રથી સંગીન હિત કરી શકે. જનસમાજ તેના શુદ્ધ હૃદય અને નિઃસ્વાર્થના સદ્‌ગુણની ખાત્રી થવાથી તેના કહેવા પ્રમાણે દોરાવામાં ઘણોજ તત્પર રહે, અને તેના ઉપદેશથી લાભ મેળવતો થાય. આવા વિચાર શ્રીમદ્‌ના હતા. અને તેની સાથે જનસમાજ આગળ એક સાધુ (ધાર્મિક નાયક) તરીકે રજૂ થવા યોગ્ય સ્થિતિમાં એ મુકાયા નથી એમ તેઓ માનતા હતા; અને તેથી જ ગૃહસ્થ દશાએ જ જીવન ગાળવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. તો પણ તેમના આંતરિક વિચારો સંસાર પ્રત્યે તદ્દન ઉદાસીન વર્તતા હતા."

૧૧

મુંબઈ નિવાસ કાળના કેટલાક પ્રસંગો

શ્રીમદ્ શતાવધાની તરીકે શરૂઆતમાં પ્રખ્યાત થયા. અને મુંબઈમાં અનેક મોટા ગણાતા માણસો તેમના પ્રસંગમાં આવેલા. ઉદાર સખાવતો કરનાર તાતા નામના પારસી ગૃહસ્થે તેમને પોતાનો પ્રખ્યાત બંગલો બધે ફેરવીને બતાવ્યો; વિલાયતથી મંગાવેલ ફરનીચર આદિ સુખ-સામગ્રી વિગતવાર વર્ણવી જણાવી. બીજાની પાસેથી પોતાની મિલ્કત કે વૈભવનાં વખાણની આશા આવા પ્રસંગે જીવ રાખે એ સ્વાભાવિક છે અને સામાન્ય મનુષ્યો તેની ઈચ્છાને પોષે છે. પણ મહાપુરુષો તો ગમે તેવા તુચ્છ વિષયમાં પ્રવેશ છતાં વૈરાગ્યના વેગમાં ઝંપલાય છે. તેથીજ તેમનાં વચનો પણ સામા જીવનો જીવનપલટો પણ કરાવી દે છે. બધો બંગલો જોયા પછી 'આને કોણ ભોગવશે?' એટલાજ શબ્દો પોતે બોલ્યા. ત્યાં ઊભેલા ઘણાએ તે બોલો સાંભળ્યા હશે, પણ તાતાના હૃદયમાં તે ઘર કરી ગયા. તેમને કોઈ સંતાન નહોતું, પણ પોતાની કોમનાં બધાં માણસો પોતાનાં સંતાન છે, એમ માની મરતાં પહેલાં તેમણે પોતાની મિલ્કતનું ટ્રસ્ટ કર્યું અને પરોપકાર અર્થે સર્વ સંપત્તિ ટ્રસ્ટીઓને સોંપી ગયા.

× × × × ×

ઝવેરાત સાથે મોતીનો વેપાર પણ શ્રીમદે શરૂ કર્યો હતો અને તેમાં સર્વ વેપારીઓમાં વિશેષ વિશ્વાસપાત્ર ગણાતા. એક આરબ પોતાના ભાઈ સાથે મુંબઈમાં મોતીની આડતનો ધંધો કરતો હતો. નાના ભાઈને એક દિવસ વિચાર આવ્યો કે આજે આપણે મોટા ભાઈની પેઠે મોતીનો મોટો વેપાર કરવો. તેથી જે માલ બહાર

દેશથી આવેલો તે લઈને એક દલાલને કહ્યું કે કોઈ સારા પ્રમાણિક શેઠ બતાવ. તેણે શ્રીમદ્‌નો ભેટો કરાવ્યો, તેમણે કસીને માલ ખરીદ્યો. નાણાં લઈને આરબ પોતાને ઘેર ગયો. એવામાં તેના મોટાભાઈ મળ્યા તેમને વાત કરી. તેમણે જેનો માલ હતો તેનો કાગળ બતાવી કહ્યું કે આટલી કિંમત વગર માલ વેચવો નહીં એમ શરત કરી છે અને આ તેં શું કર્યું ? તેથી તે ગભરાયો અને શ્રીમદ્ પાસે જઈને કરગરી પડયો અને કહ્યું કે આવી આફતમાં હું આવી પડયો છું શ્રીમદે તેને કહ્યું કે આ તમારો માલ, એમને એમ પડયો છે. એમ કહી માલ પાછો સોંપી દીધો અને નાણાં ગણી લીધાં. જાણે કંઈ સોદો કર્યોજ નથી એમ ગણી, ઘણો નફો થવાનો હતો પણ તે જતો કર્યો. એ આરબ તેમને ખુદ-ખુદા સમાન માનતો

× × × × ×

ગાંધીજી 'રાયચંદભાઈના કેટલાંક સ્મરણો' તરીકે 'આત્મ–કથા'માં લખે છે: 'તેમની સાથેનો એક સંવાદ મને યાદ છે. એક વેળા હું મિસિસ ગ્લેડસ્ટનની ગ્લેડસ્ટન પ્રત્યેના પ્રેમની સ્તુતિ કરતો હતો. આમની સભામાં પણ મિસિસ ગ્લેડસ્ટન પોતાના પતિને ચા બનાવીને પાતાં, આ વસ્તુનુ પાલન આ નિયમબદ્ધ દંપતીના જીવનનો એક નિયમ થઈ પડયો હતો. એ મે કયાંક વાંચેલુ, તે મેં કવિને વાંચી સંભળાવ્યું, ને તેને અંગે મેં દંપતીપ્રેમની સ્તુતિ કરી રાયચંદભાઈ બોલ્યા, એમાં તમને મહત્ત્વનું શું લાગે છે ? મિસિસ ગ્લેડસ્ટનનુ પત્નીપણુ કે તેનો સેવાભાવ ? જો તે બાઈ ગ્લેડસ્ટનનાં બેન હોત તો ? અથવા તેની વફાદાર નોકર હોત ને તેટલાજ પ્રેમથી ચા આપત તો ? એવી બેનો, એવી નોકરોના દષ્ટાંતો આપણને આજે નહિ મળે ? અને નારી જાતિને બદલે એવો પ્રેમ નરજાતિમાં જોયો હોત તો તમને સાનંદાશ્ચર્ય ન થાત ? હું કહું છું તે વિચારજો.

'રાયચંદભાઈ પોતે વિવાહિત હતા. એ વેળા તો મને એમનું વચન કઠોર લાગેલું, એનું સ્મરણ છે; પણ તે વચને મને લોહચુંબકની જેમ પકડયો. પુરુષ ચાકરની એવી વફાદારીની કિંમત પત્નીની વફાદારી કરતાં તો હજાર ગણી ચડે ! પતિ પત્ની વચ્ચે ઐક્ય હોય એટલે તેમની વચ્ચે પ્રેમ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. નોકર શેઠ વચ્ચે તેવો પ્રેમ કેળવવો પડે. મારે પત્ની સાથે કેવો સંબંધ રાખવો ? પત્નીને વિષયભોગનું વાહન બનાવવી એમાં પત્ની પ્રત્યે કયાં વફાદારી આવે છે ? હું જયાં લગી વિષય–વાસનાને આધીન રહું ત્યાં લગી મારી વફાદારીની પ્રાકૃત કિંમત જ ગણાય' આ પ્રકારે ગાંધીજી બ્રહ્મચર્યની દિશાએ દોરાયા.

·

વળી ગાંધીજી ૧૫-૧૧-૧૯૨૧ ના રોજ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જયંતિ પ્રસંગે અમદાવાદમાં પ્રમુખસ્થાનેથી બોલે છે: "રાયચંદભાઇ સાથેનો મારો પ્રસંગ એકજ દિવસનો ન હતો. ઇ. સ. ૧૮૯૧ ના જૂનની આખરે મુંબઇમાં ઊતરીને હું પહેલવહેલો જે ઘરમાં ગયેલો તે મને બરાબર યાદ છે. ડૉ. મહેતાએ ને ભાઈ રેવાશંકર જગજીવને મારી તેમની સાથે ઓળખાણ કરાવી. ત્યારથી એમના મરણાંત સુધી અમારો સંબંધ નિકટમાં નિકટ રહ્યો હતો. ઘણી વાર કહીને લખી ગયો છું કે મેં ઘણાના જીવનમાંથી ઘણું લીધું છે. પણ સૌથી વધારે કોઇના જીવનમાંથી મેં ગ્રહણ કર્યું હોય તો તે કવિશ્રીના જીવનમાંથી છે. દયાધર્મ પણ હું તેમના જીવનમાંથી શીખ્યો છું...ખૂન કરનાર ઉપર પણ પ્રેમ કરવો એ દયાધર્મ મને કવિશ્રીએ શીખવ્યો છે. એ ધર્મનું તેમની પાસેથી મેં કૂંડાં ભરીને પાન કર્યું છે.. તેઓ ઘણી વાર કહેતા કે ચોપાસથી કોઈ બરછીઓ ભોંકે તે સહી શકું, પણ જગતમાં જે જૂઠ, પાખંડ, અત્યાચાર ચાલી રહ્યાં છે, ધર્મને નામે જે અધર્મ વર્તી રહ્યો છે તેની બરછી સહન થઈ શકતી નથી. અત્યાચારોથી ઊકળી રહેલા

તેમને ઊકળી જતાં મેં ઘણીવાર જોયા છે. તેમને આખું જગત પોતાના સગા જેવું હતું. આપણા ભાઈ કે બહેનને મરતાં જોઇને જે ક્લેશ આપણને થાય છે, તેટલો ક્લેશ તેમને જગતમાં દુઃખને, મરણને જોઈ ને થતો.

કવિશ્રી કહેતા કે "જૈન ધર્મ જો શ્રાવકોના હાથમાં ન ગયો હોત તો એનાં તત્ત્વો જોઈને જગત ચકિત થાત. વાણિયાઓ તો જૈન ધર્મતત્ત્વોને વગોવી રહ્યા છે."

પોતાના બે વર્ષના (મુંબઈના) ગાઢ પરિચયમાં ગાંધીજીએ શ્રીમદ્‌ને જે વૈરાગ્ય અને વીતરાગતાયુક્ત જોયેલા તેનું શબ્દચિત્ર એક કુશળ ચિત્રકારને છાજે તેવું આપે છે :—

૧. "અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?
ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો!
સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,
વિચરશું કવ મહત્ પુરુષને પંથજો. અપૂર્વ.

૨. સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી,
માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો;
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહીં,
દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્ચ્છા નવ જોય જો. અપૂર્વ."

જે વૈરાગ્ય એ કડીઓમાં ઝળહળી રહ્યો છે તે મેં તેમના બે વર્ષના ગાઢ પરિચયમાં ક્ષણે ક્ષણે તેમનામાં જોયેલો. તેમનાં લખાણોની એક અસાધારણતા એ છે કે પોતે જે અનુભવ્યું તે જ લખ્યું છે. તેમાં ક્યાંયે કૃત્રિમતા નથી. બીજાની ઉપર છાપ પાડવા સારુ એક લીટી સરખી લખી હોય એમ મેં નથી જોયું. તેમની પાસે હમેશાં કંઈક ધર્મપુસ્તક અને એક કોરી ચોપડી પડેલાં હોય. એ ચોપડીમાં પોતાના મનમાં જે વિચારો આવે તે લખી નાંખે. કોઈ વેળા ગદ્ય ને કોઈ વેળા પદ્ય......

ખાતાં, બેસતાં, સૂતાં, પ્રત્યેક ક્રિયા કરતાં તેમનામાં વૈરાગ્ય તો હોય જ. કોઈ વખત આ જગતના કોઈ પણ વૈભવને વિષે તેમને મોહ થયો હોય એમ મેં નથી જોયું.

તેમની રહેણીકરણી હું આદરપૂર્વક પણ સૂક્ષ્મતાથી તપાસતો. ભોજનમાં જે મળે તેથી સંતુષ્ટ રહેતા. પહેરવેશ સાદો પહેરણ, અંગરખું, ખેસ, ગરભસૂતરનો ફેંટો ને ધોતી. એ કંઈ બહુ સાફ કે ઇસ્ત્રીબંધ રહેતાં એમ મને સ્મરણ નથી. ભોંયે બેસવું, ખુરશીએ બેસવું બંને સરખાં હતાં. સામાન્ય રીતે પોતાની દુકાનમાં ગાદીએ બેસતા.

તેમની ચાલ ધીમી હતી, અને જોનાર સમજી શકે કે ચાલતાં પણ પોતે વિચારમાં ગ્રસ્ત છે. આંખમાં ચમત્કાર હતો, અત્યંત તેજસ્વી; વિહ્વળતા જરાયે ન હતી. આંખમાં એકાગ્રતા સમેલી હતી. ચહેરો ગોળાકાર, હોઠ પાતળા, નાક અણીદાર નહિ, ચપટું પણ નહિ. શરીર એકવડું, કદ મધ્યમ, વર્ણ શ્યામ, દેખાવ શાંત મૂર્તિનો હતો. તેમના કંઠમાં એટલું બધું માધુર્ય હતું કે તેમને સાંભળતાં માણસ થાકે નહિ. ચહેરો હસમુખો ને પ્રફુલ્લિત હતો, જેની ઉપર અંતરાનંદની છાયા હતી. ભાષા એટલી પરિપૂર્ણ હતી કે તેમને પોતાના વિચારો બતાવતાં કોઈ દિવસ શબ્દ ગોતવો પડ્યો છે, એમ મને યાદ નથી. કાગળ લખવા બેસે ત્યારે ભાગ્યે જ શબ્દ બદલતાં મેં તેમને જોયા હશે; છતાં વાંચનારને એમ નહિ લાગે કે ક્યાંયે વિચાર અપૂર્ણ છે કે વાક્યરચના તૂટેલી છે, અથવા શબ્દની પસંદગીમાં ખોટ છે.

આ વર્ણન સંયમીને વિષે સંભવે. બાહ્યાડંબરથી મનુષ્ય વીતરાગી નથી થઈ શકતો. વીતરાગતા એ આત્માની પ્રસાદી છે. અનેક જન્મના પ્રયત્ને મળી શકે છે એમ હરકોઈ માણસ અનુભવી શકે છે. રાગોને કાઢવાનો પ્રયત્ન કરનાર જાણે છે કે રાગરહિત થવું કેવું

કઠિન છે. એ રાગરહિત દશા કવિને સ્વાભાવિક હતી, એમ મારી ઉપર છાપ પડી હતી.

મોક્ષનું પ્રથમ પગથિયું વીતરાગતા છે. જ્યાંસુધી જગતની એક પણ વસ્તુમાં મન ખૂચેલું છે, ત્યાંસુધી મોક્ષની વાત કેમ ગમે? અથવા ગમે તો કેવળ કાનને જ—એટલે જેમ આપણને અર્થ જાણ્યા, સમજ્યા વિના કોઈ સંગીતનો સૂર જ ગમી જાય તેમ એવી માત્ર કર્ણપ્રિય ગમ્મતમાંથી મોક્ષને અનુસરનારું વર્તન આવતાં તો ઘણો કાળ વહી જાય આંતર વૈરાગ્ય વિના મોક્ષની લગની ન થાય. એવી વૈરાગ્ય લગની કવિની હતી"

× × × × ×

એક વખત શ્રીમદ્ ફરવા ગયા હતા. સ્મશાનની જગા આવી ત્યારે તેમણે તેમની સાથે હતા તે ભાઈ ને પૂછ્યું: 'આ શું છે?' તે ભાઈએ જવાબ આપ્યો: 'સ્મશાન'

શ્રીમદે કહ્યું: "અમે તો આખી મુંબઈને સ્મશાન સમાન જોઈએ છીએ."

× × × × ×

શ્રીમદ્‌ના એક પાડોશીએ તેમના અતિશયો તથા સ્વાધ્યાયનો રંગ દેખીને પૂછ્યું કે તમે આખો દિવસ ધર્મની ધૂનમાં રહો છો તો બધી ચીજોનો શું ભાવ થશે તે જાણતા હોવા જોઈએ. શ્રીમદે કહ્યું: 'અમારો દી ઊઠયો નથી કે સ્વાધ્યાય ભાવ જાણવા કરીએ'

× × × × ×

પદમશીભાઈ નામના એક કચ્છના વતનીએ શ્રીમદ્‌ને મુંબઈમાં પૂછેલું: 'સાહેબજી, મને ભય સંજ્ઞા વધારે રહે છે, તેનો શો ઉપાય?'

શ્રીમદે પૂછ્યું: 'મુખ્ય ભય શાનો વર્તે છે?'

પદમશીભાઈ: 'મરણનો.'

શ્રીમદે કહ્યું: 'તે તો આયુષ્યબંધ પ્રમાણે થાય છે. જ્યારે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં સુધી મરણ તો નથી, ત્યારે તેથી નાના પ્રકારના ભય રાખ્યાથી શું થવાનું હતું? એવું દૃઢ મન રાખવું.'

× × × × ×

મોરબીનો વતની લલ્લુ નામનો નોકર ઘણાં વર્ષ તેમને ત્યાં રહેલો. મુંબઈમાં તેને ગાંઠ નીકળી હતી. શ્રીમદ્ તેની જાતે સારવાર કરતા. પોતાના ખોળામાં તેનું માથું મૂકી અંત વખત સુધી તેની સંભાળ લીધી હતી.

× × × × ×

એક વખત વાતચીતમાં શ્રીમદે કહેલું: 'જ્યારે શેઠ નોકર તરીકે પગારથી રાખે છે, ત્યારે તે શેઠ નોકરના પગાર કરતાં વધારે કામ લેવાની બુદ્ધિ રાખે છે. નોકર રહેનાર માણસ ગરીબ સ્થિતિમાં હોવાથી તે બિચારો વેપાર આદિ કરી શકતો નથી. જો કે તે માણસ વેપાર આદિ કરી શકે તેમ છે, પરંતુ પૈસાનું સાધન નહિ હોવાથી નોકરી કરે છે. શેઠ નોકર પાસેથી પગાર કરતાં વિશેષ લાભ મેળવવા બુદ્ધિ રાખે, તો તે શેઠ તે નોકર કરતાં પણ ભીખ માગનાર એવા પામર ગણાય. શેઠ જો નોકર પ્રત્યે એવી ભાવના રાખે કે આ પણ મારા જેવો થાય, તેને શેઠ ઘટતી સહાય આપે, તેના પર કામનો ઘણો બોજો હોય તો તે વખતે કામમાં મદદ આપે વગેરે દયાની લાગણી હોય તે શેઠ શ્રેષ્ઠ ગણાય."

× × × × ×

એક જિજ્ઞાસુએ શ્રીમદ્‌ને પ્રશ્ન કર્યો: 'પૃથ્વીને શાસ્ત્રમાં સપાટ કહી છે. અને હાલના શોધકો ગોળ કહે છે. તેમાં ખરું શું?'

શ્રીમદે પૂછ્યું: 'તમને સપાટ હોય તો ફાયદો કે ગોળ હોય તો ફાયદો?'

જિજ્ઞાસુએ કહ્યું: 'હું તો જાણવા માગું છું.'

શ્રીમદે પૂછ્યું : "તમે તીર્થંકર ભગવાનમાં શક્તિ વધારે માનો છો કે હાલના શોધકોમાં?"

જિજ્ઞાસુએ જણાવ્યું : "તીર્થંકર ભગવાનમાં."

શ્રીમદે કહ્યું : "ત્યારે તમે તીર્થંકર ભગવાન પર શ્રદ્ધા રાખો અને શંકા કાઢી નાંખો. આત્માનું કલ્યાણ કરશો તો તમને પૃથ્વી સપાટ કે ગોળ જેવી હશે તેની કાંઈ હરકત કરશે નહીં."

× × × × ×

પ્રો. રવજીભાઈ દેવરાજજીએ શ્રીમદ્‌ને પ્રશ્ન કર્યો: "સ્વર્ગ, નરકની ખાત્રી શી?"

શ્રીમદે ઉત્તરમાં જણાવ્યું: "નરક હોય અને તમે ન માનતા હો, તો નરકે જવાય તેવાં કામ કરવાથી કેટલું સાહસ ખેડ્યું કહેવાય?"

× × × × ×

શા. દેવચંદ પીતાંબરદાસ મહેતા પોતાના ભાઈ ટોકરશી મહેતા ગુજરી ગયા હતા તેમના લૌકિકે આવેલા કચ્છના પદમશીભાઈને ઉલટની પોતાના ભાઈની માંદગી સંબંધી કહે છે : 'ભાઈ ટોકરશી મોઢે અને સન્નિપાતના દરદને લઈને દુકાનના આંકડા સંબંધી અને બીજા સાંસારિક બકવાદ કરતા અને હરઘડીએ ઊઠીને નાસી જતા હતા; તેથી અમે ચાર જણ ઝાલી રાખતા હતા.

'મઈ કાસે બપોરના બે વાગ્યાને સુમારે કવિરાજ (શ્રીમદ્‌જી) પધાર્યા અને કીધું કે ટોકરશી મહેતાને કેમ છે? અમે કીધું કે સખત મંદવાડ છે. કવિરાજે કીધું કે તમે બધા દૂર ખસી જાઓ. અમે કીધું કે ટોકરશીભાઈ હરઘડીએ ઊઠીને નાસભાગ કરે છે, તેમ કરશે. કવિરાજે કીધું કે નહિ ભાગે. તેથી અમે બધા ત્યાંથી દૂર ખસી ગયા અને કવિરાજ તેમની પાસે બેઠા અને પાંચેક મિનિટમાં ભાઈ ટોકરશી સાવચેત થઈ ગયા. અને કવિરાજને વિનય પૂર્વક કીધું

કે આપ ક્યારે પધાર્યા? પોતે પ્રશ્ન કર્યો: તમને કેમ છે? એટલે ટોકરશીભાઈ બોલ્યા ઠીક છે. પણ ગાંઠની પીડા છે......પછી અર્ધો કલાક ટોકરશીભાઈ શાંત રહ્યા અને કવિરાજ વિકટોરિયા ગાડીમાં બેસીને પોતાની દુકાને પધાર્યા. કવિરાજ પધાર્યા પછી પાંચેક મિનિટે ભાઈ ટોકરશી પ્રથમ પ્રમાણે સન્નિપાત વશ જણાયા.

અમે કવિરાજને તેડવા સારુ માણસ મોકલ્યું; તેણે દુકાન પર જઈ કવિરાજને પધારવા આમંત્રણ દીધું. કવિરાજે જણાવ્યું: "જેમ બનવાનું હોય તેમ બને છે." અને તે વખતે આવવાની ના પાડી. પછી સાંજના સાત વાગે કવિરાજ પધાર્યા. ટોકરશીભાઈની શરીરપ્રકૃતિ પૂછી. અમે કહ્યું કે માંદગી વૃદ્ધિ પામે છે. કવિરાજે અમને બધાને દૂર કર્યા. અમે બધા દીવાનખાનાની ભીંતો સુધી હઠીને ઊભા, કવિરાજ ટોકરશીભાઈ પાસે બેસી કાંઈક આંખના, હાથના અને હોઠના ઈસારા કરતા હતા. પાંચેક મિનિટમાં ટોકરશી-ભાઈએ શુદ્ધિમાં આવી કવિરાજને બોલાવ્યા. કવિરાજે પૂછ્યું: "કેમ છે?" ટોકરશીભાઈએ કીધું કે, "ઠીક છે. હવે ગાંઠની પીડા નથી." ત્યારપછી થોડીવાર રહી ટોકરશીભાઈ સંસ્કૃત ભાષામાં એક શ્લોક બોલ્યા. કવિરાજે પૂછ્યું જે "આ શ્લોક ક્યાં સાંભળેલ છે, તે યાદ છે?" ટોકરશીભાઈ બોલ્યા: "હાજી, દસેક વર્ષ ઉપર આપ તથા ડોકટર (પ્રાણજીવનદાસ જગજીવનદાસ મહેતા) તથા હું શ્રી ઈડરના જંગલમાં ગયા હતા ત્યાં." કવિરાજ બોલ્યા કે "આ શ્લોક ઘણો સારો છે. લખી રાખવા જેવો છે." થોડીવાર પછી કવિરાજે ટોકરશીભાઈને પૂછ્યું કે "હવે કેમ છે!" ટોકરશીભાઈ બોલ્યા કે "આનંદ, આનંદ છે. આવી સ્થિતિ મેં કોઈ પણ દિવસે અનુભવી નથી." એટલામાં જ કવિરાજે એક વખત હાથનો ઈસારો ભાઈ ટોકરશીભાઈના મોઢા તરફ ચડતો કર્યો ને તરતજ કવિરાજ દૂર બેઠા. અને અમને જણાવ્યું કે "ટોકરશી મહેતાનો દેહ છૂટી ગયો છે. પણ તમે લગભગ પોણા

કલાક સુધી તેમની પાસે ના જશો. આ વખતે રાત્રિના પોણાઆઠ વાગ્યાનો સુમાર હતો." કવિરાજ સ્મશાને પધાર્યા હતા.

આ વાત સાંભળીને તત્કાળ સાહેબજી(શ્રીમદ્જી)ની પાસે રેવાશંકર જગજીવનની દુકાને પદમશીભાઇ ગયા અને ત્યાં સાહેબજીનાં દર્શન કર્યાં અને કીધું કે "ટોકરશી મહેતાના સંબંધમાં આપે કાંઈ અજાયબી–આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવું કર્યું છે, તે સમજાવશો ? તે સમજવાની ઘણી આકાંક્ષા રહે છે.' તેઓ બોલ્યા: "હા. એમ બની શકે છે. પ્રાણવાયુ સમાનવાયુના સંબંધથી રહેલ છે. દરેક વખતે શ્વાસને સમાનવાયુ ખેંચે છે. તેને શ્વાસ કહે છે. એ વાયુનો સંબંધ છૂટો પડયેથી પ્રાણ ચાલ્યો ગયો, એમ કહેવાય છે. તે વખતે જીવને જેવી લેશ્યા હોય એવી ગતિ થાય છે. અને શક્તિબળે જીવોની લેશ્યા ફેરવી શકાય છે."

× × × × ×

એક વખત રાત્રે અગીઆર વાગ્યે શ્રીમદ્ ધર્મવાર્તા પૂરી થતાં જવા માટે ઊઠયા. સાથે બીજા ભાઇઓ પણ ઊઠયા. એટલામાં પૂનાવાળા નાનચંદભાઈએ શ્રીમદ્જીને કહ્યું: "સાહેબજી, આ પેટી ઉઘાડી છે અને તેમાં જોખમ છે." એ પેટીમાં હીરા, માણેક, મોતી વગેરે વેપારનો માલ જથાબંધ રહેતો હતો.

શ્રીમદે કહ્યું: "ત્યારે બેસો." સર્વે બેઠા પછી નાનચંદભાઇને પૂછ્યું: "જોખમ શી રીતે!" નાનચંદભાઈએ કહ્યું: "સાહેબજી, હું કિંમતી ચીજોને જોખમની ઉપમા આપું છું. તેમાંથી ચોરાઈ જાય તો જોખમ લાગે."

શ્રીમદે કહ્યું: "જોખમ તો જ્ઞાની પણ માને; પણ તે એવી રીતે કે જ્યાં સુધી એ છે ત્યાંસુધી એ જોખમ છે. માણસોને રોગ (જખમ) થાય ત્યારે પરુ, પાચ વગેરે થાય, તેમ એ ચીજો પૃથ્વીનો રોગ છે. તેમાં જ્ઞાનીઓ કદી મોહ રાખે નહીં." એમ કહી

તુરતજ તે પેટી અને દીવાનખાનું સાવ ખુલ્લાં મૂકી, પોતે ગિરગામ ચાલ્યા ગયા. અને બધા ભાઈઓ પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.

પદમશીભાઈને પછી ઘણા વિચારો થયા કે કેમ થયું હશે? તેથી બીજે દિવસે દિવસના અગીઆર વાગે રેવાશંકર જગજીવનની કંપનીની દુકાને તે ગયા અને પૂછ્યું: "સાહેબજી, કેમ કોઈ ચીજ ચોરાઈ તો નથી ને?" શ્રીમદે ઉત્તર દીધો; "ભાઈ વનમાળીએ આપણા ગયા પછી પેટી બંધ કરી હતી."

× × × × ×

પદમશીભાઈએ શ્રીમદ્‌ને પૂછ્યું: "શ્રીકૃષ્ણ મહારાજના સંબંધમાં જૈન ધર્મના ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે તેઓ નરકે ગયા છે અને વૈષ્ણવ ગ્રંથોમાં શ્રીકૃષ્ણ મોક્ષે ગયા છે એમ કીધું છે, આ બન્ને વાતો કેમ મળતી નથી આવતી?"

શ્રીમદે ઉત્તરમાં જણાવ્યું: "જે પ્રમાણે જૈન શાસ્ત્રમાં નરકે ગયાનું કહ્યું છે, તેમ કોઈ જીવ વર્તે તો તે નરકે જાય અને જે પ્રમાણે વૈષ્ણવ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે તેમ વર્તે તેનો મોક્ષ થાય; માટે બન્ને શાસ્ત્રોમાં દૃષ્ટાંતરૂપે લખેલું છે. અને તે બન્ને બરોબર છે."

× × × × ×

સં. ૧૯૫૬માં ડો. હોફકીને પ્લેગ અટકાવવા રસી આપવાનું શરૂ કર્યું. કેટલાક આર્યો જાહેર મેળાવડો કરી રસી નખાવવાને તૈયાર થયા. તે (ઇનોક્યુલેશન) સંબંધી શ્રીમદ્‌નો આવો અભિપ્રાય હતો. મરકીની રસીના નામે દાક્તરોએ આ ધતીંગ ઊભું કર્યું છે. બિચારાં અશ્વ આદિને રસીના બહાને રિબાવી મારી નાખે છે. હિંસા કરી પાપને પોષે છે, પાપ ઉપાર્જે છે. પૂર્વે પાપાનુબંધી પુણ્ય ઉપાર્જ્યું છે, તે યોગે વર્તમાનમાં તે પુણ્ય ભોગવે છે, પરિણામે પાપ વહોરે છે, તે બિચારા દાક્તરોને ખબર નથી. રસીથી

દરદ દૂર થાય ત્યારની વાત ત્યારે; પણ અત્યારે હિંસા પ્રગટ છે. રસીથી એક કાઢતાં બીજું દરદ પણ ઊભું થાય." તે વિષે દાખલા, દૃષ્ટાંત સહિત નક્કી કરી આપવા દરિયાકિનારે એક જાહેર મેળાવડો કરવાના આમંત્રણપત્ર (હેન્ડબીલો) માં સભા બોલાવનાર તરીકે બીજાં નામ સાથે પદમશીભાઈનું નામ લખવું એમ શ્રીમદે સૂચવ્યું.

પદમશીભાઈ એ કહ્યું : "સાહેબજી, રસી નખાવનાર એક જાહેર વ્યક્તિએ મારા શેઠિયાઓ ઉપર લૌકિક મોટો ઉપકાર કર્યો છે. જેની અંદર હું પણ આવી જાઉં છું. તેની વિરુદ્ધ મારે સભા બોલાવવી એ યોગ્ય નથી ધારતો. કદી તેમ થશે તો ઊલટો તે ચિડાઈ અમને નુકશાનમાં ઉતારશે, માટે મારું નામ નહીં હોય તો સારું."

શ્રીમદે કહ્યું : "તેણે લૌકિક ઉપકાર કર્યો છે, તેનો બદલો લૌકિક હોય. વળી આ કૃત્ય તો હિંસાના ઉત્તેજનને અટકાવનાર છે. માટે તે લાભનું કારણ છે. છતાં તે વિરુદ્ધ થાય તો કંઈ ડરવા જેવું નથી. જ્યાં ધર્મનું કાર્ય હોય ત્યાં મરણસુધી પાછા હઠવુ નહિ." એમ કહી શ્રી યશોવિજયજી કૃત યોગદૃષ્ટિની સજ્ઝાયમાંથી ગાથા કહી સંભળાવી :

"ધર્મ અર્થે ઈહાં પ્રાણનેજી, છંડે પણ નહિ ધર્મ,
પ્રાણ અર્થે સંકટ પડચેજી, જુઓ એ દૃષ્ટિનો મર્મ,
મનમોહન જિનજી મીઠી તાહરી વાણ."

તે સાંભળી પદમશીભાઈને હિંમત આવી અને સહી કરી આપી. એ મેળાવડો થયો. પ્રમુખપદે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર બિરાજ્યા. ડૉ. સુખીઆ, નવલખી વગેરે પુરુષોએ રસી નુકશાનકર્તા છે, માટે નખાવવી નહિ તે વિષય ઉપર લંબાણથી ભાષણ કર્યાં.

શ્રીમદે ઉપસંહારમાં જણાવેલું કે કદાચ થોડું સાંભળવું કે થોડું જાણવું થાય પણ જે કંઈ શુભ કે શુદ્ધ આચરવું યોગ્ય લાગે તે જ આચરવું યોગ્ય છે.

દરેક વ્યાખ્યાનમાં વચ્ચે વચ્ચે શ્રોતાઓને પૂછતા કે તમને સમજાયું? જેને ન સમજાયું હોય અને પૂછે તેને ફરીથી સમજાવતા; તેમ છતાં ન સમજાય તો કહેતા કે અમે કહીએ છીએ તે બરાબર છે અને છેવટે એ પ્રકારે સમજાયે છૂટકો છે.

× × × × ×

ખંભાતવાળા ભાઈ ત્રિભોવનદાસ મુંબઈ જતા ત્યારે શ્રીમદ્‌નો સમાગમ કરવા તેમને ઘેર જતા. એક વખત શ્રીમદ્ પોતાની પુત્રી કાશીબેન અમુક વર્ષની હતી, તેની સાથે ગમ્મત કરતાં પૂછે છે: "તું કોણ છે?" કાશીબેન બોલી: "હું કાશી છું." શ્રીમદે કહ્યું: "ના તું આત્મા છે."

કાશીબેને કહ્યું: "ના, હું તો કાશી છું." એવામાં ત્રિભોવનદાસ આવ્યા. તેમને શ્રીમદે કહ્યું કે "આને હજી ત્રણ વર્ષ પણ પૂરાં થયાં નથી. પોતાનું નામ "કાશી" પાડ્યું છે એવી સમજણના સંસ્કારો તો થોડી મુદતના છે; છતાં એને કહીએ છીએ કે તું આત્મા છે. ત્યારે કહે છે ના, હું તો કાશી છું. આવી બાળદશા છે."

× × × × ×

દિગંબર પંડિત શ્રી ગોપાળદાસજી બરૈયાએ શ્રીમદ્ દિગંબર મંદિરમાં સ્વાધ્યાય કરતા હતા ત્યારે, વિનંતી કરેલ કે "ગોમટ્ટસાર"ના અનુવાદમાં જે ત્રુટિઓ જણાય છે, તે પૂરી કરી દેશો?"

શ્રીમદે ઉત્તર આપ્યો: "અમે તો શાસ્ત્ર માત્ર આત્માને અર્થે વાંચીએ છીએ."

× × × × ×

માંડવી દેરાસરમાંથી "લોકપ્રકાશ" અને "ષોડશક" મગાવી ચારેક દિવસમાં હસ્તલિખિત તે મોટા ગ્રંથો વાંચી તેની પાનવાર વિગત કહી બતાવતા.

× × × × ×

એક દિવસ મુંબઈ તારદેવને રસ્તે ફરવા ગયેલા; રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં ગ્રંથનું નામ, તેના કર્તાનું નામ, તે ગ્રંથનો પ્રથમ શ્લોક અને છેલ્લો શ્લોક; પછી બીજા ગ્રંથનું નામ આદિ એમ એક કલાક ફર્યા ત્યાં સુધી બોલતા જ ગયા.

+ × × × ×

શ્રીમદ્ મુંબઈ વ્યાપારમાં જોડાયા ત્યારથી ભાગીદારો સાથે કેમ પ્રવર્તવું તેનો નિર્ણય તેમણે કરી રાખેલો. તે તેમની રોજનીશી (સં. ૧૯૪૬ની)માં છે, તે સર્વ સમાજને આદર્શ રૂપ છે, તેમજ નિવૃત્તિપરાયણ જીવનનો લક્ષ સાચવી રાખીને કેવી રીતે વ્યાપારમાં ઝંપલાવેલું અને આદર્શને અખંડિત રાખેલો તે દર્શાવે છે:—

૧ "કોઈના પણ દોષ જો નહીં. તારા પોતાના દોષથી જે થાય છે તે થાય છે એમ માન.

૨ તારી (આત્મ) પ્રશંસા કરીશ નહીં; અને કરીશ તો તું જ હલકો છે એમ હું માનું છું.

૩ જેમ બીજાને પ્રિય લાગે તેવી તારી વર્તણૂંક કરવાનું પ્રયત્ન કરજે. એકદમ તેમાં તને સિદ્ધિ નહિ મળે, વા વિઘ્ન નડશે, તથાપિ દૃઢ આગ્રહથી હળવે હળવે તે ક્રમપર તારી નિષ્ઠા લાવી મૂકજે.

૪ તું વ્યવહારમાં જેનાથી જોડાયો હો તેનાથી અમુક પ્રકારે વર્તવાનો નિર્ણય કરી તેને જણાવ. તેને અનુકૂળ આવે તો તેમ; નહીં તો તે જણાવે તેમ પ્રવર્તજે. સાથે જણાવજે કે તમારા કાર્યમાં (જે મને સોંપો તેમાં) કોઈ રીતે મારી નિષ્ઠાથી કરીને હાનિ નહીં પહોંચાડું. તમે માન સંબંધમાં બીજી કંઈ કલ્પના કરશો નહીં. મને વ્યવહાર સંબંધી અન્યથા લાગણી નથી તેમ હું તમારાથી અન્યથા વર્તવા ઇચ્છતો નથી, એટલું જ નહીં, પણ કંઈ મારું વિપરીતાચરણ મન વચન કાયાએ થયું, તો તે માટે પશ્ચાત્તાપી થઈશ. એમ નહીં

કરવા આગળથી બહુ સાવચેતી રાખીશ. તમે સોંપેલું કામ કરતાં હું નિરભિમાની રહીશ મારી ભૂલને માટે મને ઠપકો આપશો તે સહન કરીશ. મારું ચાલશે ત્યાંસુધી સ્વપ્ને પણ તમારો દ્વેષ વા તમારા સંબંધી કોઇ પણ જાતની અન્યથા કલ્પના કરીશ નહીં. તમને કોઈ જાતની શંકા થાય તો મને જણાવશો, તો તમારો ઉપકાર માનીશ અને તેનો ખરો ખુલાસો કરીશ. ખુલાસો નહીં હોય તો મૌન રહીશ, પરંતુ અસત્ય બોલીશ નહીં. માત્ર તમારી પાસેથી એટલું જ ઇચ્છું છું કે કોઈપણ પ્રકારે તમે મને નિમિત્ત રાખી અશુભ યોગમાં પ્રવૃત્તિ કરશો નહીં; તમારી ઇચ્છાનુસાર તમે વર્તજો, તેમાં મારે કંઈ પણ અધિક કહેવાની જરૂર નથી. માત્ર મને મારી નિવૃત્તિ–શ્રેણીમાં વર્તવા દેતાં, કોઈ રીતે તમારું અંતઃકરણ ટૂંકું કરશો નહીં; અને ટૂંકું કરવા જો તમારી ઇચ્છા હોય તો ખચીત કરીને મને આગળથી જણાવી દેજો. તે શ્રેણીને સાચવવા મારી ઇચ્છા છે અને તે માટે એથી હું યોગ્ય કરી લઇશ. મારું ચાલતાં સુધી તમને દૂભવીશ નહીં અને છેવટે એ જ નિવૃત્તિશ્રેણી તમને અપ્રિય હશે તોપણ હું જેમ બનશે તેમ જાળવણીથી, તમારી સમીપથી, તમને કોઈ પણ જાતની હાનિ કર્યા વગર બનતો લાભ કરીને, હવે પછીના ગમે તે કાળ માટે પણ તેવી ઇચ્છા રાખીને ખસી જઈશ."

શ્રીયુત માણેકલાલ ઘેલાભાઈ શ્રીમદ્ વિષે લખે છે કે અમારી ભાગીદારીનાં કેટલાંક વર્ષ તો સાહસિક વ્યાપારના ખેડાણમાં ગયેલાં; અને તે સમયે તેઓની વ્યાપાર અને વ્યવહાર કુશળતા એવી ઉત્તમ હતી કે અમે વિલાયતના કેટલાક વ્યાપારીઓ સાથે કામ પાડતા હતા; તેઓ અમારી કામ લેવાની પદ્ધતિથી દેશીઓની કાબેલિયત માટે પ્રશંસા કરતા હતા. અમારા આ વ્યાપારની કૂંચીરૂપ ખરું કહીએ તો શ્રીમાન્ રાજચંદ્ર હતા.

૧૨

અમદાવાદના ઓળખીતાઓમાંથી યથાર્થ ઓળખનાર

મુંબઈથી વવાણિયા જતાં શ્રીમદ્ સં. ૧૯૪૩માં શેઠ પાનાચંદ ઝવેરચંદવાળાને ત્યાં અમદાવાદ ઊતર્યા હતા. તે શેઠના એક માણસને સાથે લઈ મલ્લીચંદ જેચંદની પેઢીએ તેઓ ગયા હતા તે માણસે શ્રીમદ્ની ઓળખાણ શેઠ જેસંગભાઈ ઉજમશીભાઈ તથા તેમના વડીલ લહેરાભાઈ તથા ગંગજીભાઈ વગેરેને આપી કે આ મહેમાન આપણા સ્વધર્મી છે અને વિદ્વાન કવિ છે. તે વખતે વળાના કારભારી લીલાધરભાઈ વકીલ ત્યાં બેઠા હતા. તેમણે શ્રીમદ્ની પાસે એક કાવ્ય રચવાની માગણી કરી; એટલે શ્રીમદે મનમાં એક કાવ્ય રચી સામા માણસને ખાનાં પાડેલો કાગળ આપી તેમાં આડાઅવળા ખાનામાં અક્ષરો લખાવ્યા અને બધાં ખાનાં પુરાઈ જતાં અનુક્રમે વાંચતાં એક સુંદર કાવ્ય થયું. તે વાંચી સર્વને આનંદ થયો હતો.

'મોક્ષમાળા' છપાવવા માટે શ્રીમદ્ સં. ૧૯૪૪માં ફરી અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે પણ પ્રથમ શેઠ પાનાચંદ ઝવેરચંદને ત્યાં ઊતર્યા હતા, પછી ટંકશાળમાં શેઠ ઉમાભાઈને ઘેર રહ્યા હતા. શેઠ જેસંગભાઈ ઉજમશીભાઈના સ્નેહી મોરબીવાળા વિનયચંદ પોપટલાલ દફતરીનો કાગળ લઇ શ્રીમદ્ શેઠ જેસંગભાઈ પાસે આવ્યા હતા. તે ભલામણપત્ર-અનુસાર 'મોક્ષમાળા' છપાયા પછી તેની અમુક પ્રતો લેવા વગેરેની મદદ તેમણે યથાશક્તિ કરી હતી. તેમના ઉતારે શેઠ જેસંગભાઈ ઘણી વખત રાત્રે જતા. શ્રીમદ્ તેમના મનની વાતો જાણીને પ્રગટ કહેતા તેથી તેમને તથા સમાગમમાં આવનારને આશ્ચર્ય લાગતું અને વિદ્વાન મોટા માણસ છે એમ જાણી શકેલા પણ આત્મકલ્યાણની ભૂખ તે વખતે લાગેલી નહિ તેથી યથાર્થ ઓળખાણ થયેલું નહિ. બહારની આડત સાથે વિશેષ સંબંધ

હોવાથી પ્રસંગોપાત શેઠ જેસંગભાઇને પરગામ જવું પડતું. અને નિવૃત્તિ ઓછી મળતી તેથી તેમના નાના ભાઈ શ્રી જૂઠાભાઇને તેમના સ્વાગતમાં સુપરત કર્યા હતા. શ્રી જૂઠાભાઇ શ્રીમદ્‌ની બરદાસ રાખતા. તેથી તેમને શ્રીમદ્‌નો વિશેષ પરિચય થયો અને પૂર્વના સંસ્કારને લઈને ગાઢ ઓળખાણ થયું; અને શ્રીમદ્ પ્રત્યે તેમનો પૂજ્યભાવ વધતો ગયો, આ વખતે શ્રી જૂઠાભાઈ સાથે શ્રીમદ્ તેમની દુકાને ઘણી વખત જતા, બેસતા અને બીજાના મનની વાતો જાણી કહેતા તેથી તેમને વિનોદ ઊપજતો.

શેઠ દલપતભાઈ ભગુભાઈને વંડે શ્રીમદે એ અરસામાં અવધાન કરી બતાવ્યાં હતાં. તે જોઇને તથા દરરોજના પરિચયથી આત્મ-પ્રભાવની છાપ પડવાથી શ્રી જૂઠાભાઈને શ્રીમદ્‌ના સમ્યગ્દર્શનાદિ અંતરગુણોની યથાર્થ ઓળખાણ થયેલી; તેથી તે શ્રીમદ્‌ના બહુ બહુ ગુણગ્રામ કરતા.

એક વખત શેઠ દલપતભાઇનો પુસ્તક ભંડાર જોવા શ્રીમદ્ શ્રી જૂઠાભાઈ સાથે પધારેલા તે વિષે શ્રી જૂઠાભાઈએ શેઠ જેસંગ-ભાઇને વાત કરેલ કે શ્રીમદ્ પુસ્તકોનાં પાનાં માત્ર ફેરવી જતા અને તે પુસ્તકોનું રહસ્ય સમજી જતા.

વવાણિયા જઈ આવી ફરી સં. ૧૯૪૫માં કાર્તિક શુદ ૧૫ લગભગ શ્રીમદ્ અમદાવાદમાં પધાર્યા હતા. તે વખતે ઘણા જિજ્ઞાસુઓ તેમની પાસે જ્ઞાનવાર્તા કરવા આવતા. તે વખતે સાધ્વી દિવાળીબાઈ ત્યાં હતાં; તેમની સાથે શ્રી જૂઠાભાઈ અને તેમના કાકા કર્મચંદભાઈ સમક્ષ જ્ઞાન અર્થે પ્રશ્નોત્તર થતા. શ્રી જૂઠાભાઈના ગાઢ પરિચયમાં આવ્યા પછી શ્રીમદ્ અમદાવાદ આવતા ત્યારે તેમને ત્યાં જ ઊતરતા. શ્રી જૂઠાભાઈ શ્રીમદ્ સાથે મોરબીમાં દોઢએ માસ રહેલા; એક વખત શ્રીમદ્‌ની સાથે ભરૂચ પણ ગયેલા. પત્રવ્યવહાર પણ ધર્મનિમિત્તે તેમને પરસ્પર થતો. શ્રી જૂઠાભાઈની શરીરપ્રકૃતિ આ અરસામાં

માંદગીને લીધે બહુ નરમ રહેતી, અને વૈરાગ્યવૃત્તિ પણ વર્ધમાન થતી જતી હતી.

ખંભાતથી ભાઇ અંબાલાલ લાલચંદ અને એકબે ભાઈઓ કોઈ લગ્ન પ્રસંગે અમદાવાદ આવેલા, તે સરખી ઉમ્મરના હોવાથી શ્રી જૂઠાભાઈને ત્યાં જતા. વરઘોડો નીકળવાનો હતો ત્યારે ભાઈ અંબાલાલ વગેરે શ્રી જૂઠાભાઈને બોલાવવા આવ્યા કે ચાલો વરઘોડામાં જઈએ. તે સાંભળી યુવાન વય છતાં સ્વાભાવિક વૈરાગ્યવંત શ્રી જૂઠાભાઈને તે ગમ્યું નહિ અને શ્રીમદ્ વિષે કંઈ વાત તેમને કહેવાની ઊર્મિ થઈ આવી પણ પાછું મન ખેંચી લઈ એટલું બોલ્યા કે ક્યાં પ્રતિબંધ કરું? તે સાંભળી તે ભાઈઓએ પૂછ્યું કે શું કહો છો? અમને સમજાયું નહિ. તેમના વૈરાગ્યની છાપ તે ભાઈઓ ઉપર પણ પડી તેથી તે તેમની પાસે તેમને કહેવાનું હોય તે સાંભળવા બેઠા. શ્રીમદ્ સંબંધી ગુણગ્રામ તેમણે કર્યા અને તેમના આવેલા પત્રો તેમને વંચાવ્યા. તે વાંચી તે સંસ્કારી ભાઈઓને પણ શ્રીમદ્‌નાં દર્શન-સમાગમની અભિલાષા થઈ. તેથી તે પત્રોની નકલો તેમણે ઉતારી લીધી અને શ્રીમદ્‌ને ખંભાત પધારવા વિનંતિ પત્રથી કરી. લગ્નનિમિત્તે અમદાવાદ આવેલા છતાં શ્રી જૂઠાભાઈના સમાગમે તેમને ધર્મની લગની લાગી ગઈ.

શ્રી જૂઠાભાઈનું શરીર સં. ૧૯૪૫-૪૬ એ છેલ્લાં બે વર્ષ રોગગ્રસ્ત રહેતું. તે પ્રસંગે શ્રીમદે લખેલા અનેક પત્રો ધર્મધ્યાન પ્રેરનારા તેમને બહુ લાભદાયક નીવડ્યા હતા અને પરિણામે "મોક્ષમાર્ગને દે એવું સમ્યક્ત્વ" તેમના અંતરમાં પ્રકાશ્યું હતું.

શ્રી જૂઠાભાઈના અવસાન સંબંધી સં. ૧૯૪૬ ના વૈશાખ વદ ૭ ના રોજ શ્રીમદ્ લખે છે: "આ ઉપાધિમાં પડ્યા પછી જો મારું લિંગદેહજન્યજ્ઞાનદર્શન તેવું જ રહ્યું હોય, યથાર્થ જ રહ્યું હોય તો જૂઠાભાઈ અસાડ સુદી ૯ ગુરુની રાત્રે સમાધિશીન થઈ આ ક્ષણિક જીવનનો ત્યાગ કરી જશે, એમ તે જ્ઞાન સૂચવે છે."

અવસાન સંબંધી શ્રી જૂઠાભાઈને કહેવા ભાઈ છગનલાલ બેચરલાલને શ્રીમદ્દે અગાઉથી લખેલું હતું. શ્રી જૂઠાભાઈની વૈરાગ્ય દશા અને ઉદાસીનતા પ્રગટ છતાં તેમના કુટુંબીઓ તેમને સમ્યગ્જ્ઞાન થયું છે એમ જાણી શકેલાં નહીં.

શ્રીમદ્દે અષાડ સુદ ૧૦ સં. ૧૯૪૬ માં લખ્યું છે: "લિંગદેહ-જન્ય જ્ઞાનમાં ઉપાધિને લીધે યત્કિંચિત્ ફેર થયો જણાયો. પવિત્રાત્મા જૂઠાભાઇ ઉપરની તિથિએ પણ દિવસે સ્વર્ગવાસી થયાના આજે ખબર મળ્યા."

શ્રીમદ્દે આશ્વાસન પત્રમાં શ્રી જૂઠાભાઈની અંતરંગ દશા વર્ણવી છે તે સર્વને મનન કરવા યોગ્ય છે:

"એનું લૌકિક નામ જ દેહધારી દાખલ સત્ય હતું.—એ આત્મદશારૂપે ખરો વૈરાગ્ય હતો.

"મિથ્યાવાસના જેની બહુ ક્ષીણ થઇ હતી, વીતરાગનો પરમરાગી હતો, સંસારનો પરમ જુગુપ્સિત હતો, ભક્તિનું પ્રાધાન્ય જેના અંતરમાં સદાય પ્રકાશિત હતું, સમ્યક્ભાવથી વેદનીય કર્મ વેદવાની જેની અદ્ભુત સમતા હતી, મોહનીય કર્મનું પ્રબળ જેના અંતરમાં બહુ શૂન્ય થયું હતું, મુમુક્ષુતા જેનામાં ઉત્તમ પ્રકારે દીપી નીકળી હતી, એવો એ જૂઠાભાઈનો પવિત્રાત્મા આજે જગતનો, આ ભાગનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો. આ સહચારીઓથી મુક્ત થયો. ધર્મના પૂર્ણાહ્લાદમાં આયુષ્ય અચિંતું પૂર્ણ કર્યું.

"અરેરે! એવા ધર્માત્માનું ટૂંકું જીવન આ કાળમાં હોય એ કંઈ વધારે આશ્ચર્યકારક નથી. એવા પવિત્રાત્માની આ કાળમાં ક્યાંથી સ્થિતિ હોય? બીજા સંગીઓનાં એવાં ભાગ્ય ક્યાંથી હોય કે આવા પવિત્રાત્માના દર્શનનો લાભ અધિક કાળ તેમને થાય? મોક્ષમાર્ગને

દે એવું સમ્યક્‌પણું જેના અંતરમાં પ્રકાશ્યું હતું, એવા પવિત્રાત્મા જૂ.ભાઈને નમસ્કાર હો ! નમસ્કાર હો !"

"ચિ. સત્યપરાયણના સ્વર્ગવાસ-સૂચક શબ્દો ભયંકર છે. એવા રત્નોનું લાંબું જીવન પરંતુ કાળને પોષાતું નથી. ધર્મેચ્છકનો એવો અનન્ય સહાયક માયાદેવીને રહેવા દેવો યોગ્ય ન લાગ્યો. આ આત્માનો આ જીવનનો રાહસ્યિક વિશ્રામ કાળની પ્રબળ દૃષ્ટિએ ખેંચી લીધો; જ્ઞાનદૃષ્ટિથી શોકનો અવકાશ નથી મનાતો; તથાપિ તેના ઉત્તમોત્તમ ગુણો તેમ કરવાની આજ્ઞા કરે છે, બહુ સ્મરણ થાય છે; વધારે નથી લખી શકતો.

સત્યપરાયણના સ્મરણાર્થે બને તો એક શિક્ષાગ્રંથ લખવા વિચારું છું.........

ધર્મમાં પ્રસક્ત રહો એજ ફરીફરી ભલામણ. સત્યપરાયણના માર્ગનું સેવન કરીશું તો જરૂર સુખી થઈશું, પાર પામીશું, એમ હું ધારું છું."

૧૩

ભગતના ગામના ભક્તશિરોમણિ શ્રી સોભાગ્યભાઈ

અવધાનથી શ્રીમદ્‌ની કીર્તિ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને અંગ્રેજી પત્રો દ્વારા હિંદુસ્થાનમાં પ્રસરી હતી. તે વખતે કાઠિયાવાડનું સાયલા ગામ જે 'ભગતના ગામ' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે ત્યાં લલ્લુભાઈ નામે એક નામાંકિત શેઠ રહેતા હતા. તેમની લક્ષ્મી સંબંધી પ્રથમ સ્થિતિ બહુ સારી હતી, પણ પુણ્યનો ઉદય પૂરો થતાં ચંચળ લક્ષ્મી ચાલી ગઈ; ત્યારે તેમણે વિચાર કર્યો કે મારવાડના સાધુઓ મંત્રવિદ્યા વગેરેમાં કુશળ કહેવાય છે, તેમાંના કોઈની કૃપાથી લક્ષ્મી ફરી પ્રાપ્ત થાય તેવી તજવીજ કરવી. એમ વિચારી તે મારવાડમાં ગયા અને કોઈ પ્રખ્યાત સાધુનો પરિચય કરી તેમને પ્રસન્ન કર્યા. એકાંતમાં

પોતાની સ્થિતિ જણાવી કંઇ સ્થિતિ સુધરે તેવો ઉપાય બતાવવા વિનંતિ કરી. પરંતુ તે અધ્યાત્મપ્રેમી સાધુએ શેઠ લલ્લુભાઈને ઘણો ઠપકો આપ્યો અને આવા વિચક્ષણ થઈ તમે ત્યાગી પાસેથી આત્માની વાત પામવાનું પડી મૂકી માયાની વાત કરો છો એ તમને ઘટે નહીં. તે સાધુના અભિપ્રાયને સમજી જવાથી લલ્લુભાઈએ કહ્યું : "બાપજી, મારી ભૂલ થઈ. મારા આત્માનું કલ્યાણ થાય તેવું મને કંઈ બતાવો." તેમના ઉપર કૃપા કરીને તે સાધુએ 'બીજજ્ઞાન' બતાવ્યું; સાથે જણાવ્યું કે તમારી યોગ્યતા નથી પણ કોઈ યોગ્ય પુરુષને તમે આપશો તો તેને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થશે.

એ સાધનનું તે આરાધન કરવા લાગ્યા અને સામાયિક આદિ ક્રિયા માટે અપાસરે જવાનું તેમણે છોડી દીધું; અને હરતાં ફરતાં અમારે સામાયિક છે એમ કહેતા. એટલે સ્થાનકવાસી સાધુઓને લાગ્યું કે તે કંઈ મારવાડથી શીખી લાવ્યા છે તે આપણે શીખવું. એક સાધુએ તેમને ઘણો આગ્રહ કર્યો અને કહ્યું : "તમે કહેશો તે હું કરીશ, પણ તમે જે સાધના કરો છો તે મને બતાવો."

લલ્લુભાઈ કહે : "હું કહીશ તેમ નહીં બને."

સાધુએ કહ્યું : "બનશે."

પછી લલ્લુભાઈએ કહ્યું : સાધુનો વેશ ઉતારી, મુમતી છોડી નાખી અપાસરે જાઓ."

સાધુ કહે : "એ તો કેમ બને?"

લલ્લુભાઈએ કહ્યું : "તો આવ્યા હતા તેમ પાછા પધારો."

પોતાના પુત્ર સોભાગ્યભાઈને લલ્લુભાઈએ 'બીજજ્ઞાન' બતાવ્યું હતું. અને કોઈ યોગ્ય જીવ હોય તો તેને પણ જણાવવું એમ કહેલું. તેથી શ્રીમદ્ જ્યારે મોરબીમાં હતા ત્યારે સોભાગ્યભાઈને પણ કામ પ્રસંગે મોરબી જવાનું હતું; એટલે લલ્લુભાઈને તેમણે પૂછ્યું : "કવિ

રાયચંદભાઈ બહુ લાયક માણસ છે એમ આખા કાઠિયાવાડમાં કહેવાય છે. તે હાલ મોરબી છે અને મારે મોરબી જવાનું છે તો આપની આજ્ઞા હોય તો તેમને હું 'બીજજ્ઞાન' બતાવું." લલ્લુભાઈએ હા પાડી એટલે તે મોરબી ગયા ત્યારે શ્રીમદ્‌ને મળવા ગયા. તે વખતે શ્રીમદ્ દુકાને બેઠેલા હતા. સોભાગ્યભાઇના આવના પહેલાં તેમણે પોતાના નિર્મળ જ્ઞાનથી જાણ્યું કે સોભાગ્યભાઈ નામના માણસ 'બીજજ્ઞાન'ની વાત બતાવવા આવે છે. તેથી એક કાગળની કાપલી ઉપર તે જે કહેવા ધારતા હતા તે લખી રાખી ગાદી પાસેના ગલ્લામાં કાપલી મૂકી. સોભાગ્યભાઈ આવ્યા એટલે શ્રીમદ્ બોલ્યા : 'આવો, સોભાગ્યભાઈ.' સોભાગ્યભાઈને નવાઈ લાગી કે મને એ ઓળખતા નથી, અને નામ દઈને ક્યાંથી બોલાવ્યો? પરંતુ તે કંઈ પૂછે તે પહેલાં શ્રીમદે કહ્યું : "આ ગલ્લામાં એક કાપલી છે તે કાઢીને વાંચો."

સોભાગ્યભાઇએ કાપલી કાઢી વાંચી જોઈ તો તેમના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેમને જે વાત કરવી હતી તે બધાનું લખાણ જોઇ તેમને એમ થયું કે આ કોઈ અલૌકિક જ્ઞાન પામેલા મહાપુરુષ છે. એમને મારે શું બતાવવાનું હોય? મારે ઊલટું તેમની પાસેથી વિશેષ જ્ઞાન મેળવવું. પરંતુ તેમના જ્ઞાનની વિશેષ પરીક્ષા કરવા તેમણે શ્રીમદ્‌ને પૂછ્યું : "સાયલામાં અમારા ઘરનું બારણું કયી દિશામાં છે?" શ્રીમદે અંતર જ્ઞાનથી જાણી યથાર્થ ઉત્તર દીધો એટલે સોભાગ્યભાઇએ કહ્યું કે આપનું જ્ઞાન સાચું છે.

આ પ્રથમ પ્રસંગથી સોભાગ્યભાઈને શ્રીમદ્ પ્રત્યે પૂજ્યબુદ્ધિ થઈ હતી. પણ ડુંગરશી ગોસળીઆ કરીને એક યોગના અભ્યાસીની તેમને સોબત હતી અને તેમના કેટલાક ચમત્કાર તથા વાતચીતથી તેમના ઉપર ચોટ થયેલી હતી. પરંતુ શ્રીમદ્ સાથે તેમને પત્રવ્યવહાર ઘણો રહ્યો અને પૂજ્યબુદ્ધિ વર્ધમાન થઇ. પવિત્રતા જેટલી તેમની

પરમભક્તિ થતાં ગોસળીઆ પ્રત્યેની માન્યતા દૂર થઈ એક સત્ય શરણુ તે પામ્યા હતા.

છેલ્લી વખતે શ્રીમદ્ સાયલે પધાર્યા હતા ત્યારે તેમને વળાવવા જતાં નદી રસ્તામાં આવી. તે વખતે સૂર્યોદય વેળાએ શ્રી સોભાગ્યભાઈએ જણાવ્યું: "ઊગતા સૂર્યની સાખે, નદીની સાખે, સત્પુરુષની સાખે આ સોભાગ્યને આપના સિવાય બીજું રટણ ન હો!"

એક પત્રમાં શ્રી સોભાગ્યભાઈ સં. ૧૯૫૩ જેઠ સુદ ૧૪ ને રવીવારે શ્રીમદ્‌ને લખી જણાવે છે:

"આ કાગળ છેલ્લો લખી જણાવું છું...હવે આ પામર સેવક ઉપર બધી રીતે આપ કૃપાદૃષ્ટિ રાખશો...દેહ ને આત્મા જુદા છે. દેહ જડ છે, આત્મા ચૈતન્ય છે. તે ચેતનનો ભાગ પ્રત્યક્ષ જુદો સમજમાં આવતો નહોતો. પણ દિન આઠ થયાં આપની કૃપાથી અનુભવગોચરથી બેફાટ જુદા દેખાય છે. અને રાત દિવસ આ ચૈતન્ય અને આ દેહ જુદા એમ આપની કૃપાદૃષ્ટિથી સહજ થઈ ગયું છે; એ આપને સહજ જણાવવા લખ્યું છે.

"ગોસળીઆ વિષે જે કંઈ આસ્થા હતી તે બિલકુલ નીકળી ગઈ છે. તો હવે વખતોવખત બોધ આપવાના પત્રો આપ આપની ઇચ્છા પ્રમાણે લખી મને મોટી પાયરીએ ચઢાવશો.

"વગર ભણ્યે, વગર શાસ્ત્ર વાંચ્યે થોડા વખતમાં આપના બોધથી અર્થ વગેરેનો ઘણો ખુલાસો થઈ ગયો છે. જે ખુલાસો પચીસ વર્ષે થાય એવો નહોતો તે થોડા વખતમાં આપની કૃપાથી થયો છે."

શ્રીમદે છેવટે ત્રણ પત્ર શ્રી સોભાગ્યભાઈ ઉપર લખેલા, 'શ્રીમદ્-રાજચંદ્ર' ગ્રંથમાં આંક ૭૭૯, ૭૮૦, ૭૮૧ રૂપે છપાઈ ગયા છે. તે સમાધિમરણને ઇચ્છનાર દરેક મુમુક્ષુએ વિચારવા યોગ્ય છે.

આર્ય શ્રી સોભાગ્યભાઈનો દેહ સં. ૧૯૫૩ના જેઠ વદ ૧૦ને દિવસે છૂટયો હતો. તે વિષે જણાવતાં શ્રીમદ્ લખે છે:

"જીવને દેહનો સંબંધ એ જ રીતે છે. તેમ છતાં પણ અનાદિથી તે દેહને ત્યાગતાં જીવ ખેદ પામ્યા કરે છે, અને તેમાં દૃઢ મોહથી એકપણાની પેઠે વર્તે છે. જન્મમરણાદિ સંસારનું મુખ્ય બીજ એ જ છે. શ્રી સોભાગે તેના દેહને ત્યાગતાં મોટા મુનિઓને દુર્લભ એવી નિશ્ચળ અસંગતાથી નિજ ઉપયોગમય દશા રાખીને અપૂર્વ હિત કર્યું છે, એમાં સંશય નથી.

"આ ક્ષેત્રે આ કાળે શ્રી સોભાગ જેવા વિરલા પુરુષ મળે એમ અમને વારંવાર ભાસે છે. શ્રી સોભાગ્યની સરળતા, પરમાર્થ સંબંધી નિશ્ચય, મુમુક્ષુ પ્રત્યે પરમ ઉપકારતા આદિ ગુણો વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે."

શ્રીમદ્‌ને સમ્યક્‌જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ હતી છતાં મુમુક્ષુ જીવોના સત્સંગની ભાવના વિશેષ રહ્યા કરતી. ધાર્મિક પ્રશ્નોની ચર્ચામાં શ્રી સોભાગ્યભાઈ યથાશક્તિ ભાગ આપી શ્રીમદ્ પાસે બહુ સારા ખુલાસા કરાવતા. બીજા મુમુક્ષુઓને કંઈ શ્રીમદ્‌ને કહેવું હોય તો વયોવૃદ્ધ શ્રી સોભાગ્યભાઈ દ્વારા વિનંતી કરાવતા; અને દયાળુ દિલના હોવાથી તે સરળભાવે દરેકની વાત રજૂ કરતા. શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર લખવાની પ્રેરણા પણ શ્રી સોભાગ્યભાઈએ કરેલી કે '૭ પદનો પત્ર' ગદ્ય હોવાથી મુખપાઠ થતો નથી, તો તે ભાવાર્થનું પદ્ય હોય તો સર્વ મુમુક્ષુઓના ઉપર મહા ઉપકાર થાય.

એક પત્રમાં શ્રી સોભાગ્યભાઈ શ્રી આત્મસિદ્ધિ વિષે લખે છે:

' ગોસળીઆ આત્મસિદ્ધિ ગ્રંથ વાંચે છે અને વિચારે છે, તેમજ હું પણ તે વાંચું છું. દુહા ૧૩૪ મુખપાઠે કર્યા છે અને વિચારતાં ઘણો આનંદ આવે છે. વળી પાંચ મહિના, થયાં તાવ આવે છે. તે જો આત્મસિદ્ધિ ગ્રંથ આપે મોકલ્યો ન હોય તો આજ સુધી દેહ રહેવો મુશ્કેલ હતો. ગ્રંથ વાંચી આનંદ આવે છે તેથી જીવું છું. પણ

હવે આપે કૃપા કરી ટીકા અર્થ મોકલવા લખ્યું તે જો હવે તરતમાં આવે તો આનંદ લેવાય, નીકર પછી આંખે સૂઝે નહીં ત્યારે વાંચી શકાય નહીં; અને જ્યારે પોતાથી વંચાય નહીં ત્યારે બીજાના વાંચવાથી તેવો આનંદ આવે નહીં માટે કૃપા કરી મોકલાવશો. વણુ શું લખું?"

શ્રીમદ્ પોતાની હાથનોંધમાં ઉપકાર દર્શાવતાં લખે છે:

"હે! જિન વીતરાગ, તમને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું. તમે આ પામર પ્રત્યે અનંત અનંત ઉપકાર કર્યો છે.

"હે! કુંદકુંદાદિ આચાર્યો, તમારાં વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને વિષે આ પામરને પરમ ઉપકારભૂત થયાં છે. તે માટે હું તમને અતિશય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.

"હે! શ્રી સોભાગ, તારા સત્સમાગમના અનુગ્રહથી આત્મદશાનું સ્મરણ થયું તે અર્થે તને નમસ્કાર કરું છું."

વળી શ્રીમદ્ લખે છે: "આપને વિજ્ઞાપન છે કે વૃદ્ધમાંથી યુવાન થવું અને આ અલખ વાર્તાના અગ્રેસર આગળ અગ્રેસર થવું."

"લૌકિક દૃષ્ટિએ તમે અમે પ્રવર્તશું, તો પછી અલૌકિક દૃષ્ટિએ કોણ પ્રવર્તશે? 'માગી ખાઈને ગુજરાન ચલાવીશું પણ ખેદ નહીં પામીએ. જ્ઞાનના અનંત આનંદ આગળ તે દુઃખ તૃણવત્ છે.' આ ભાવાર્થનું જે વચન લખ્યું છે, તે વચનને અમારો નમસ્કાર હો! એવું જે વચન તે ખરી યોગ્યતા વિના નીકળવું સંભવિત નથી."

જેના યોગે અને બોધે અન્ય જીવોને અંતરંગ વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થતાં સમાધિ મરણની અને સમ્યક્ દર્શનની પ્રાપ્તિ સુલભપણે થતી તે શ્રીમદ્‌ની અદ્‌ભુત અલૌકિક આત્મિક દશાનું વર્ણન કરવાને આ લેખિની સમર્થ નથી. જ્યાં મતિની ગતિ પહોંચતી નથી ત્યાં વચનની ગતિ ક્યાંથી હોય? તેથી જ કાર્ય ઉપરથી કારણની સમર્થતા સમજાય એવા પરિચયી જનોના પ્રસંગની કથા વડે શ્રીમદ્‌ની કથા સમજવી સુલભ જાણી, તેમનો પ્રભાવ સસ્કારી જીવો ઉપર કેવો પડતો તે જણાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

૧૪

ખંભાતના મુમુક્ષુજનો

શ્રી જૂઠાભાઈના સમાગમથી ભાઈશ્રી અંબાલાલ લાલચંદ આદિ ખંભાતના જે ભાઈઓ અમદાવાદ ગયેલા તેમને શ્રીમદ્‌ના સમાગમની તીવ્ર પિપાસા જાગી હતી તેથી તેમણે શ્રીમદ્ ઉપર ખંભાત પધારવાની વિનંતી રૂપે પંદરવીસ પત્રો ઉપરાઉપરી લખ્યા અને ખંભાત પોતે ન પધારી શકે તો વવાણિયા આવવાની તેમણે આતુરતા જણાવી આજ્ઞા મંગાવી. છેવટે ખંભાત અનુકૂળતાએ આવવાનું બનશે એવો પત્ર આવવાથી તે ભાઈઓને સંતોષ થયો.

સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના આ ભાઈઓ હતા તેથી દરરોજ અપાસરે જતા પણ શ્રી જૂઠાભાઈનો સમાગમ થયા પછી તે એકાંતમાં આપસરામાં બેસીને શ્રીમદ્‌ના પત્રો ઉતારી આણેલા તે વાંચતા વિચારતા. પણ વ્યાખ્યાનમાં જતા નહિ.

એક દિવસ તે પત્રો વાંચતા હતા, ત્યારે તે ખંભાત સંઘાડાના મુખ્ય આચાર્ય શ્રી હરખચંદજી મહારાજ મેડે વ્યાખ્યાનમાં શ્રી ભગવતી સૂત્ર વાંચતા હતા; અને નીચે તે મહારાજના સાધુઓમાં પ્રભાવશાળી અને વિનયસંપન્ન ગણાતા શ્રી લલ્લુજી મહારાજ એક શાસ્ત્ર ભણેલા પાટીદાર ભાઈ દામોદરભાઈ સાથે ઉપરથી વંચેલાં શ્રી ભગવતી સૂત્રનાં પાનાં આવતાં તે વાંચતા હતા તેમાં ભવસ્થિતિ પાકે ત્યારે મોક્ષ થાય છે, એ વાત વાંચતાં શ્રી લલ્લુજીને શંકા થઈ કે જો ભવસ્થિતિ પાકશે ત્યારે મોક્ષે જવાશે એમ જ હોય તો આ સાધુપણું લઈ પરિશ્રમ ઉઠાવવાની શી જરૂર ! એ વાત ચાલતી હતી તેવામાં ભાઈશ્રી અંબાલાલ લાલચંદ આદિ ભાઈઓ વાતો કરતા હતા ત્યાં શ્રી લલ્લુજી મહારાજની દૃષ્ટિ પડતાં તેમને ધર્મસ્નેહથી ઠપકો દીધો કે ત્યાં શું કરો છો? ઉપર વ્યા-

ખ્યાનમાં કેમ જતા નથી? ઉપર જાઓ કે અહીં આવો. એટલે તે તેમની પાસે જઈને બેઠા અને 'ભવસ્થિતિ' નો પ્રશ્ન ચર્ચાતો હતો તેનો ખુલાસો યથાર્થ ન થયો એટલે શ્રી અંબાલાલે તેમને શ્રીમદ્‌ની વાત કહી સંભળાવી કે તે સર્વ આગમના જ્ઞાતા છે, ઉત્તમ પુરુષ છે અને અહીં ખંભાતમાં પધારવાના છે તે ઉપરથી શ્રી લલ્લુજીએ પૂછ્યું: "અમને તે પુરુષનો મેળાપ કરાવશો?" તેમણે હા પાડી.

શ્રી હરખચંદજી મહારાજને 'ભવસ્થિતિ' સંબંધી શ્રી લલ્લુજીએ પ્રશ્ન પૂછેલો પણ સંતોષકારક ઉત્તર નહીં મળેલો. શ્રીમદ્‌ની આવવાની વાત સાંભળવાથી તેમનું ચિત્ત તેમને મળવા તલસી રહ્યું હતું. તેવામાં સં. ૧૯૪૬ માં શ્રીમદ્‌નું ખંભાતમાં પ્રથમ પધારવું થયું. શ્રી અંબાલાલભાઈને ત્યાં જ તે ઊતર્યા હતા. શ્રી અંબાલાલભાઈ પોતાના પિતા લાલચંદભાઈની સાથે શ્રીમદ્‌ને અપાસરે તેડી ગયા. શ્રીમદે અવધાન કરવાં છોડી દીધાં હતાં. પરંતુ લાલચંદભાઈ તેમજ શ્રી હરખચંદજી મહારાજના આગ્રહથી અપાસરામાં તે દિવસે શ્રીમદે અષ્ટાવધાન કરી બતાવ્યાં. સર્વ સાધુવર્ગ વગેરે શ્રીમદ્‌ની વિદ્વતા અને અદ્ભુત શક્તિ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા.

બીજે દિવસે શ્રીમદ્ ઉપાશ્રયમાં આવ્યા અને શ્રી હરખચંદજી મહારાજને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે આ કાળમાં ક્ષાયક સમકિત હોય કે નહીં? ત્યારે મહારાજેજ ના પાડી. તેથી શ્રીમદે ફરી પૂછ્યું: "કોઈ શાસ્ત્રમાં છે?" શ્રી હરખચંદજી મહારાજે કહ્યું: "દશમા ઠાણાંગમાં ક્ષાયક સમકિત ન હોવા વિષે છે." શ્રી લલ્લુજીએ ઠાણાંગ સૂત્ર આણ્યું. તે તપાસતાં તેમાંથી એ વાત મળી નહીં; શ્રીમદે દશમા ઠાણાંગનો ભાવ વાંચી સંભળાવ્યો. તે સાંભળતાં સર્વેને શાંતિ ઉપજી અને તેમની વિદ્વતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. શ્રીમદ્‌ને શ્રી લલ્લુજીએ ઉપર મેડે પધારવા વિનંતિ કરી અને શ્રી હરખચંદજી મહારાજને પૂછ્યું: "હું તેમની પાસેથી કંઈ અવધારું?" શ્રી હરખચંદજી મહારાજની આજ્ઞા

મળી એટલે શ્રી લલ્લુજીએ ઉપર જઈ શ્રીમદ્‌ને નમસ્કાર કર્યા, શ્રીમદે નમસ્કાર નિવારણ કરવા છતાં તેમણે, ઉમંગથી ઉત્તમ પુરુષ જાણી અટકયા વગર નમસ્કાર કર્યા.

આ સામાન્ય લાગતો પ્રસંગ, અનેક જીવોનાં જીવન પલટાવનાર, અસત્યમાંથી સત્યમાં લાવનાર, અનેક પ્રકારના આગ્રહ રૂપી ખાડાટેકરા ઓળંગાવી વિદ્યાધરના વિમાનમાં પ્રવેશ કરાવી તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી આકાશમાં વિહાર કરાવનાર, ચમત્કારી ક્રાંતિકારક હતો.

ઉમ્મરમાં શ્રીમદ્‌થી ચૌદ વર્ષે મોટા, ધનાઢ્ય કુટુંબમાં એકના એક પુત્ર છતાં સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી, બીજા ત્રણ ઓળખીતા કુટુંબીઓ સાથે દીક્ષિત, તે વખતે ખંભાતના સંઘાડામાં માત્ર ચાર જ સાધુ રહ્યા હતા તેની સંખ્યા બમણી કરનાર અને વિનયાદિ ગુણોથી આચાર્યને પ્રસન્ન કરી સર્વ સાધુઓમાં પાંચ છ વર્ષમાં પ્રધાન પદ પામનાર, તેમજ તેમના દીક્ષિત થયા પછી તે સંઘાડામાં ચૌદ સાધુઓ થઈ જવાથી સારાં પગલાંના ગણાતા મંગલકારી તથા ભદ્રિક આ આગેવાન સાધુ, માત્ર બાવીસ વર્ષની યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરનાર જૈનધર્મમાં વિદ્વાન કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થને નમસ્કાર કરે એવો આશ્ચર્યકારક વિરલ પ્રસંગ અચાનક એકાંતમાં વિધિવશ બની આવ્યો; તે કોઈ કુશળ કૃષિકાર ખેતરના ખૂણામાં એકાંત નાના ક્યારામાં ઈલાયચીનાં બીજ વાવે તેવો આ પ્રસંગ, હાલ મોટા વિસ્તારવાળા શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર-આશ્રમના સ્થાપક તરીકે પ્રસિદ્ધ શ્રીમદ્ લઘુરાજ સ્વામીનો સત્ય માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવનાર સાચી જન્મગાંઠનો દિવસ ગણાવા યોગ્ય પ્રથમ માંગલિક પ્રસંગ બની આવ્યો.

શ્રીમદે શ્રી લલ્લુજી સ્વામીને પૂછયું : "તમારી શી ઇચ્છા છે?"

સ્વામીજીએ વિનયસહિત હાથ જોડીને યાચનાપૂર્વક કહ્યું : "સમકિત (આત્માની ઓળખાણ) અને બ્રહ્મચર્યની દઢતાની મારી માગણી છે."

શ્રીમદ્ થોડીવાર મૌન રહ્યા અને કહ્યું, "ઠીક છે." પછી સ્વામીજીના જમણા પગનો અંગૂઠો તાણી શ્રીમદે તપાસી જોયો; અને ઊઠીને બધા નીચે ગયા. શ્રી અંબાલાલને ઘેર જતાં શ્રીમદે જણાવ્યું: "આ પુરુષ સંસ્કારી છે. આ રેખા લક્ષણો ધરાવનાર પુરુષ સંસારે ઉત્તમ પદ પામે; ધર્મે આત્મજ્ઞાની મુનિ થાય."

બીજે દિવસે શ્રી અંબાલાલને ઘેર શ્રી લલ્લુજી સ્વામી શ્રીમદ્‌ના સમાગમ માટે ગયા, ત્યાં શ્રીમદે એકાંતમાં તેમને પૂછ્યું: "તમે અમને માન કેમ આપો છો?"

સ્વામીજીએ કહ્યું: "આપને દેખીને અતિ હર્ષ પ્રેમ આવે છે; અને જાણે અમારા પૂર્વભવના પિતા હો એટલો બધો ભાવ આવે છે, કોઈ પ્રકારનો ભય રહેતો નથી; આપને જોતાં એવી નિર્ભયતા આત્મામાં આવે છે."

શ્રીમદે ફરી પૂછ્યું: "તમે અમને શાથી ઓળખ્યા?" સ્વામીજીએ કહ્યું: "અંબાલાલભાઈના કહેવાથી આપના સંબંધી જાણવામાં આવ્યું. અમે અનાદિ કાળથી રખડીએ છીએ, માટે અમારી સંભાળ લો."

શ્રીમદે 'સૂયગડાંગ' સૂત્રમાંથી થોડું વિવેચન કર્યું અને સત્ય ભાષા વગેરે વિષે બોધ કર્યો. સાત દિવસ સુધી શ્રીમદ્ ખંભાત રહ્યા ત્યાં સુધી શ્રી લલ્લુજી સ્વામી રોજ શ્રીમદ્‌ના સમાગમ અર્થે શ્રી અંબાલાલને ઘેર જતા.

એક દિવસે શ્રી હરખચંદજી મહારાજે શ્રી લલ્લુજીને પૂછ્યું કે તમારે શી વાત થાય છે? શ્રી લલ્લુજીએ ટૂંકામાં એટલું જ કહ્યું: "જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્ને કરવાનું કહે છે." શ્રી હરખચંદજી બોલ્યા: "પહલે સબ બાત કહતા થા, અબ કુછ નહીં કહના."

શ્રી લલ્લુજી સ્વામીએ શ્રીમદને જણાવ્યું: "મેં સાધનસંપન્ન કુટુંબ, વૈભવ, વૃદ્ધ માતા, બે બૈરી, એક પુત્ર આદિનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લીધી છે."

તે ત્યાગનો ગર્વ ગાળી નાખવા શ્રીમદ્જી તડૂકીને બોલ્યા: "શું ત્યાગ્યું છે? એક ઘર છોડી કેટલાં ઘર (શ્રાવકોનાં) ગળે નાખ્યાં છે? એ બે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરી કેટલી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે દૃષ્ટિ ફરે છે? એક પુત્ર ત્યાગી કેટલાં છોકરાં પ્રત્યે પ્રીતિ થાય છે?"

આ સાંભળી શ્રી લલ્લુજીને પોતાના દોષો પ્રગટ દેખાયાથી એટલી બધી શરમ આવી ગઈ કે જાણે જમીન માગ આપે તો જમીનમાં સમાઈ જાઉં, એવી નમ્રતા પ્રગટતાં તેમણે કહ્યું: "હું ત્યાગી નથી." ત્યાં તો શ્રીમદ્જી બોલ્યા: "મુનિ, હવે તમે ત્યાગી છો."

એક દિવસે શ્રી લલ્લુજી સ્વામીએ શ્રીમદને કહ્યું: "હું બ્રહ્મચર્ય માટે પાંચ વર્ષથી એકાંતરા ઉપવાસ (એક દિવસ ઉપવાસ ને એક દિવસ ખાવું એમ) કરું છું અને કાયોત્સર્ગ (ધ્યાન) કરું છું. છતાં માનસિક પાલન બરાબર થઈ શકતું નથી."

શ્રીમદે કહ્યું: "લોકદૃષ્ટિએ કરવું નહીં; લોકદેખામણ તપશ્ચર્યા કરવી નહીં. પણ સ્વાદનો ત્યાગ થાય, તેમજ ઊણોદરી તપ (પેટ ઊણું રહે તેવું, ખૂબ ધરાઈને ખાવું નહીં) થાય તેમ આહાર કરવો; સ્વાદિષ્ટ ભોજન હોય તે બીજાને આપી દેવું.

સ્વામીજીએ ફરી પૂછ્યું: "હું જે જે જોઉં છું તે ભ્રમ છે, જૂઠું છે, એમ અભ્યાસ કરું છું."

શ્રીમદે કહ્યું: "આત્મા છે એમ જોયા કરો."

શ્રી અંબાલાલભાઈ, ભાઈ ત્રિભોવનભાઈ આદિ અનેક ભાઈઓને ખંભાતમાં શ્રીમદનો સમાગમ થયેલો અને ધર્મજિજ્ઞાસા જાગ્રત થયેલી. તેથી શ્રીમદને મુંબઈ જવું થયું તોપણ પત્રવ્યવહારથી તે ધર્મજિજ્ઞાસા પોષતા રહેતા હતા.

૧૫

‘સમકિત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે’

“ અંતરંગ ગુણ ગોઠડી રે, જનરંજનો રે લાલ;
નિશ્ચય સમકિત તેહ રે, દુઃખભંજનો રે લાલ.
વિરલા કોઈક જાણશે રે, જનરંજનો રે લાલ;
તે તો અગમ અપેહ રે, દુઃખભંજનો રે લાલ.”

શ્રી યશોવિજયજી.

‘પાયોનિયર’ પત્રમાં શ્રીમદના જીવનની રૂપરેખા છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:

“જ્યારે શ્રીમદ ૨૧ વર્ષના હતા ત્યારે તેમણે ધંધામાં પ્રયાણ કર્યું, અને ઘણા ટૂંક વખતમાં એક બાહોશ ઝવેરી તરીકેની નામના મેળવી. વધતા જતા વ્યાપારની ઉપાધિઓમાં પણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પોતાના પ્રિય અભ્યાસમાં તેઓએ ખલેલ આવવા દીધી નહિ. પોતાના ઉદ્યોગરત જીવનમાં ચૂપકીદીથી જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરતા હતા. તેમ જ હંમેશાં પુસ્તકોમાં ગૂંથાયેલા રહેતા હતા. વળી વર્ષમાં કેટલાક મહિનાઓ તો પોતે મુંબઈ છોડી ચાલ્યા જતા અને પોતાની પેઢીએ કહી જતા કે જ્યાંસુધી પોતે લખે નહિ, ત્યાંસુધી કોઈએ તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ચલાવવો નહિ. ગુજરાતનાં વનોમાં તેઓ એકાંતવાસ ગાળતા અને ત્યાં રહી ચિંતવન અને યોગમાં દહાડા અને અઠવાડિયાં વ્યતીત કરતા. તેઓ રખેને પોતે ઓળખાઈ જાય અથવા પોતાના સ્થળની ખબર પડી જાય તેવી ધાસ્તીથી ઘણા ગુપ્ત રહેવાનો હંમેશાં પ્રયાસ કરતા. છતાં તેઓ વારંવાર ઓળખાઈ જતા અને લોકોની મોટી સંખ્યા તેમના ઉપદેશ અને શિક્ષાવચનો શ્રવણ કરવાની જિજ્ઞાસાપૂર્વક તેમની પાછળ આવતી.”

'પાતંજલ યોગદર્શન,' 'આત્મપુરાણ' આદિ વેદાંત અને યોગદર્શનના શાસ્ત્રોમાં અને ભાષ્યોમાં પણ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ શબ્દોથી ભ્રાંતિ રહિત આત્મસાક્ષાત્કારદશાનાં વર્ણન તથા માહાત્મ્ય દર્શાવેલાં છે.

જૈન દર્શનમાં તો સમ્યગ્દર્શનથી જ ધર્મ કે ધર્મક્રિયાની યથાર્થ શરૂઆત અંકાઈ છે. જન્મ મરણરૂપ પરિભ્રમણ સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ વિના ટળે નહિ એમ શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે. અને તેનું માહાત્મ્ય 'સમયસાર' આદિ ગ્રંથોમાં અપૂર્વ દર્શાવવામાં આવ્યું છે શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજે પણ ગાયું છે:

" સમકિત નવિ લહ્યું રે, એ તો રુલ્યો ચતુર્ગતિ માહે."

શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય પણ લખે છે:

" જહાં લગે આતમદ્રવ્યનું, લક્ષણ નવિ જાણ્યું;
તિહાં લગે ગુણઠાણું ભલું, કેમ આવે તાણ્યું—
આતમ તત્ત્વ વિચારીયે."

ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા પણ પ્રભાતિયામાં કહે છે:

" જ્યાં લગી આતમાતત્ત્વ ચિન્યો નહીં, ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂઠી."

કોઈક વિરલા મહા ભાગ્યશાળી પુરુષો આ સમ્યક્દર્શન કે આત્મજ્ઞાનની દશા પામી શકે છે. શાસ્ત્રો પોકારી પોકારીને કહે છે કે સમ્યગ્દર્શન સહિત નરકાવાસ સારો, પણ સમ્યગ્દર્શન વિના સ્વર્ગનાં ઉત્તમ સુખ પણ ગજસ્નાન જેવાં નિરર્થક છે. એક ક્ષણ પણ જેને સમ્યગ્દર્શનનો અનુભવ થયો હોય તે અવશ્ય મોક્ષે જાય છે એવો સિદ્ધાંત છે. સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થવાથી આત્માના સર્વે ગુણો સદ્‌ગુણરૂપે પ્રકાશે છે એટલે કે સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રની એકતારૂપ મોક્ષમાર્ગ ખુલ્લો થાય છે; અને ભલે તેટલું જ્ઞાન, ચારિત્ર કે શ્રદ્ધા હોવા છતાં સમ્યગ્દર્શનના

અભાવે તે મિથ્યા દર્શન મિથ્યા જ્ઞાન અને મિથ્યા ચારિત્રરૂપે કહેવાય છે અને સંસાર-પરિભ્રમણનો તેથી પાર આવતો નથી.

"આચારાંગ" નામના જૈન સૂત્રમાં કહ્યું છે: "जं समंति पासह तं मोणंति पासह"—જ્યાં સમકિત એટલે આત્મજ્ઞાન છે ત્યાં મુનિપણું જાણો.

શ્રીમદે સં. ૧૯૪૬ ના પોષ માસમાં અંગત નોંધપોથીમાં લખ્યું છે:

"આવા પ્રકારે તારો સમાગમ મને શા માટે થયો? ક્યાં તારું ગુપ્ત રહેવું થયું હતું? સર્વગુણાંશ તે સમ્યક્ત્વ."

તેવીજ રીતે સં. ૧૯૪૭ ના કાર્તિક સુદ ૧૪ ના એક પત્રમાં શ્રીમદ્ લખે છે:

"આત્મા જ્ઞાન પામ્યો એ તો નિઃસંશય છે; ગ્રંથિભેદ થયો એ ત્રણે કાળમાં સત્ય વાત છે, સર્વ જ્ઞાનીઓએ પણ એ વાત સ્વીકારી છે."

વળી તેઓ હાથનોંધમાં લખે છે:

"હે! સર્વોત્કૃષ્ટ સુખના હેતુભૂત સમ્યગ્દર્શન, તને અત્યંત ભક્તિથી નમસ્કાર હો!"

"આ અનાદિ અનંત સંસારમાં અનંત અનંત જીવો તારા આશ્રય વિના અનંત અનંત દુઃખને અનુભવે છે."

"તારા પરમાનુગ્રહથી સ્વસ્વરૂપમાં રુચિ થઈ, પરમ વીતરાગ સ્વભાવ પ્રત્યે પરમ નિશ્ચય આવ્યો, કૃતકૃત્ય થવાનો માર્ગ ગ્રહણ થયો."

પોતાના જીવનવૃત્તાંત રૂપ કાવ્યમાં શ્રીમદ્ લખે છે:

"ધન્ય રે દિવસ આ અહો,
જાગી રે શાંતિ અપૂર્વ રે;

દશ વર્ષે રે ધારા ઉલસી,
મટ્યો ઉદયકર્મનો ગર્વ રે. ધન્ય૦

*

ઓગણીસસેં ને સુડતાલીસે,
સમકીત શુદ્ધ પ્રકાશ્યું રે;
શ્રુત અનુભવ વધતી દશા,
નિજ સ્વરૂપ અવભાસ્યું રે ધન્ય રે૦"

એકજ વાકયમાં સમ્યગ્દર્શનનું માહાત્મ્ય શ્રીમદ્ પ્રગટ કરે છે ::

"અનંત કાળથી જે જ્ઞાન ભવહેતુરૂપ થતું હતું તે જ્ઞાનને એક-સમય માત્રમાં જાત્યંતર કરી જેણે ભવનિવૃત્તિરૂપ કર્યું તે કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શનને નમસ્કાર."

આત્મદર્શન કે સમ્યગ્દર્શનની નિર્મળતા શ્રીમદને સં. ૧૯૪૭માં થઈ એમ ઉપર પોતે કાવ્યમાં જણાવે છે, એ જ વર્ષમાં

"બિના નયન પાવે નહીં, બિના નયનકી બાત;
સેવે સદ્ગુરુકે ચરણ, સો પાવે સાક્ષાત્"

તથા

"યમ નિયમ સંયમ આપ કિયો,
પુનિ ત્યાગ વિરાગ અથાગ લહ્યો"

એ બે કાવ્યો હિંદીમાં પોતે રચ્યાં છે તે મુમુક્ષુ જીવે બહુ ઊંડા ઊતરીને વિચારવા યોગ્ય છે. તથા ત્રણ કાવ્યો ગુજરાતીમાં રચ્યાં છે તે પણ બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે, તેમાંની એક પ્રાર્થના:

"હે! પ્રભુ, હે! પ્રભુ, શું કહું, દીનાનાથ દયાળ;
હું તો દોષ અનંતનું, ભાજન છું કરુણાળ."

અપૂર્વ અર્થ પ્રેરે તેવી મુખપાઠે કરી રોજ સવાર સાંજ ભણવા યોગ્ય છે. ભકતાત્માએ કેવા કેવા ગુણો પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય

છે અને અત્યારે આ જીવમાં જે ગુણો નથી તે પ્રાપ્ત કરવા પ્રભુ આગળ ભાવનારૂપે દીનતાથી પ્રાર્થના કરેલી છે; હજારો મુમુક્ષુઓ મુખપાઠે કરી આજે નિયમિત રીતે દિવસમાં અમુકવાર એ પ્રાર્થના રૂપ 'સદ્‌ગુરુભક્તિરહસ્ય' ગાય છે.

જેમ જેમ સમ્યગ્દર્શનની વિશુદ્ધિ વર્ધમાનપણાને પામે છે તેમ તેમ વીતરાગતા પણ વધે છે અને વીતરાગ ભગવંતનું ઓળખાણ પણ યથાર્થ પ્રેમપૂર્વક થાય છે. શ્રીમદ્ સં. ૧૯૪૮ના મહા માસમાં લખે છે:

"બંધ મોક્ષની યથાર્થ વ્યવસ્થા જે દર્શનને વિષે યથાર્થપણે કહેવામાં આવી છે તે દર્શન નિકટ મુક્તપણાનું કારણ છે. અને એ યથાર્થ વ્યવસ્થા કહેવાને યોગ્ય જો કોઈ અમે વિશેષપણે માનતા હોઈએ તો તે શ્રી તીર્થંકર દેવ છે. અને એ જે શ્રી તીર્થંકર દેવનો અંતર આશય તે પ્રાયે મુખ્યપણે અત્યારે કોઈને વિષે આ ક્ષેત્રે હોય તો તે અમે હોઈશું એમ અમને દૃઢ કરીને ભાસે છે. કારણ કે અમારું અનુભવજ્ઞાન તેનું ફળ વીતરાગપણું છે, અને વીતરાગનું કહેલું જે શ્રુતજ્ઞાન તે પણ તે જ પરિણામનું કારણ લાગે છે; માટે અમે તેના અનુયાયી ખરેખરા છીએ, સાચા છીએ.

"સમ્યગ્દર્શનનું મુખ્ય લક્ષણ વીતરાગતા જાણીએ છીએ; અને તેવો અનુભવ છે."

એ જ વર્ષના એક પત્રમાં શ્રીમદ્ સમ્યગ્દર્શનનાં બે સ્વરૂપ કહે છે:

"આત્મા" જે પદાર્થને તીર્થંકરે કહ્યો છે, તે જ પદાર્થની તેજ સ્વરૂપે પ્રતીતિ થાય, તે જ પરિણામે આત્મા સાક્ષાત્ ભાસે ત્યારે તેને પરમાર્થ સમ્યક્ત્વ છે, એવો શ્રી તીર્થંકરનો અભિપ્રાય છે.

"એવું સ્વરૂપ જેને ભાસ્યું છે તેવા પુરુષને વિષે નિષ્કામ શ્રદ્ધા છે જેને તે પુરુષને બીજરુચિ સમ્યક્‌ત્વ છે."

. . . .

સમ્યગ્‌દર્શન પ્રાપ્ત થવાનુ મુખ્ય કારણ જણાવતાં શ્રીમદ્ એ જ વર્ષમાં લખે છે :

"જગતના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોઈને જીવ પદાર્થનો બોધ પામ્યો છે. જ્ઞાનીના અભિપ્રાય પ્રત્યે જોઈને પામ્યો નથી. જે જીવ જ્ઞાનીનાં અભિપ્રાયથી બોધ પામ્યો છે, તે જીવને સમ્યગ્‌દર્શન થાય છે.

"અનંતકાળે જે પ્રાપ્ત થયું નથી, તે પ્રાપ્તપણાને વિષે અમુક કાળ વ્યતીત થાય તો હાનિ નથી માત્ર અનંતકાળે જે પ્રાપ્ત થયું નથી, તેને વિષે ભ્રાંતિ થાય, ભૂલ થાય તે હાનિ છે. જો પરમ એવું જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ ભાસ્યમાન થયું છે, તો પછી તેના માર્ગને વિષે અનુક્રમે જીવનું પ્રવેશપણું થાય એ સરળ પ્રકારે સમજાય એવી વાર્તા છે"

શ્રીમદની પ્રણિપાત સ્તુતિ :

"હે ! પરમકૃપાળુ દેવ ! જન્મ, જરા, મરણાદિ સર્વદુઃખોનો અત્યંત ક્ષય કરનારો એવો વીતરાગ પુરુષનો મૂળમાર્ગ આપ શ્રીમદે અનંત કૃપા કરી મને આપ્યો, તે અનંત ઉપકારનો પ્રતિ ઉપકાર વાળવા હું સર્વથા અસમર્થ છું; વળી આપ શ્રીમદ્ કંઈ પણ લેવાને સર્વથા નિસ્પૃહ છો; જેથી હું મન, વચન, કાયાની એકાગ્રતાથી આપના ચરણારવિંદમાં નમસ્કાર કરું છું. આપની પરમ ભક્તિ અને વીતરાગ પુરુષના મૂળધર્મની ઉપાસના મારા હૃદયને વિષે ભવપર્યંત અખંડ જાગૃત રહો એટલું માગું છું તે સફળ થાઓ. ૐ શાન્તિઃ

૧૬

મુંબઈમાં મુનિસમાગમ

શ્રી લલ્લુજી સ્વામી વિહાર કરતા કરતા સુરત ગયેલા. તેમની સાથે શ્રી દેવકરણજી નામે તેમના શિષ્ય ગણાતા સાધુ હતા, તે વ્યાખ્યાનમાં બહુ કુશળ હતા. શ્રોતાઓ ઉપર તેમના વ્યાખ્યાનથી વૈરાગ્યપ્રેરક સચોટ અસર થતી. મુંબઈનિવાસી કેટલાક વ્યાપારી સુરતમાં આવેલા તેમણે શ્રી દેવકરણજીનું વ્યાખ્યાન સાંભળી મુંબઈ પધારવા તેમને વિનંતિ કરી. સુરતના ભાઈઓને સુરતમાં તેમને ચોમાસુ રાખવા વિચાર હોવા છતાં મુંબઈના ભાઈઓના વિશેષ આગ્રહથી મુંબઈમાં ચોમાસુ નક્કી કરવા મહારાજશ્રી લલ્લુજીને વિનંતિ કરી. ખંભાતથી તે વિષે આજ્ઞા મંગાવી મુંબઈનું ચોમાસુ નક્કી કરવામાં આવ્યું.

મુંબઈમાં શ્રી લલ્લુજી ગયા, ત્યારે શ્રીમદના સમાગમ માટે તેમને ત્યાં ગયા. તે વખતે શ્રીમદે પ્રશ્ન કર્યો : "તમારે અહીં અનાર્ય જેવા દેશમાં ચાતુર્માસ કેમ કરવું થયું ? મુનિને અનાર્ય જેવા દેશમાં વિચરવાની આજ્ઞા થોડી જ હોય છે ?"

શ્રી લલ્લુજી સ્વામીએ કહ્યું : "આપનાં દર્શન સમાગમની ભાવનાને લીધે અહીં ચાતુર્માસ કર્યું છે."

શ્રીમદે પૂછ્યું : "અહીં આવતાં તમને કોઈ આડખીલ કરે છે ?"

સ્વામીજીએ કહ્યું : "ના; હમેશાં અહીં આવું તો કલાકનો સમાગમ મળશે ?"

શ્રીમદે કહ્યું : "મળશે."

અવસરે અવસરે શ્રી લલ્લુજી શ્રીમદના સમાગમાર્થે પેઢી ઉપર જતા. તેમને દેખીને તે દુકાન ઉપરથી ઊઠી એક જુદી પાસેની

ઓરડીમાં જઈ સૂયગડાંગ સૂત્ર વગેરેમાંથી તેમને વાંચી સંભળાવતા, સમજાવતા.

એક દિવસે ખંભાતથી સુંદરલાલ કરીને એક યુવાન વાણિયા મુંબઈ આવેલા; તે શ્રીમદ્‌ના પરિચયી હતા. તેમને શ્રી દેવકરણજીએ કહ્યું: "મેં શ્રીમદ્‌ને દીઠા નથી, તો તે અત્રે પધારે તો જોઉં તો ખરો કે તે કેવા પુરુષ છે?"

સુંદરલાલ કહે: "હું તેમને અહીં તેડી લાવીશ."

સુંદરલાલ સાથે શ્રીમદ્ ચીંચપોકલીના ઉપાશ્રયે પધાર્યા એટલે ચારે મુનિઓ પાટ ઉપરથી નીચે બેઠા. અને સૂત્રકૃતાંગની લખેલી પ્રતમાં સુંદરના અક્ષરની લિપિ હોવાથી કેટલાક અક્ષરો મૂળ પાઠમાંના ઉડી ગયા હતા. તેથી અર્થ સમજાતો નહોતો તે બતાવી શ્રી દેવકરણજી મુનિએ પૂછ્યું: "અહીં કયા કયા અક્ષરો જોઈએ? અને તેનો શો અર્થ થાય છે?"

શ્રીમદે તે મૂળપાઠના અક્ષરો તથા તેનો અર્થ કહી બતાવ્યો.

પછી શ્રી દેવકરણજીએ નીચેની બીજી બે ગાથાઓ સૂત્રકૃતાંગની બતાવી અને કહ્યું: "જ્યાં સફળ છે ત્યાં અફળ હોય અને જ્યાં અફળ છે ત્યાં સફળ હોય તો અર્થ ઠીક બેસે છે. તો આ ગાથાઓમાં લેખનદોષ છે કે બરાબર છે?"

"जे याबुद्धा महाभागा, वीरा असंमत्तदंसिणो।
असुद्धं तेसि परक्कंतं सफलं होइ सव्वसो॥
जेय बुद्धा महाभागा वीरा सम्मत्तदंसिणो।
सुद्धं तेसि परक्कंतं अफलं होई सव्वसो॥"

(સૂયગડાંગ સૂત્ર વીર્યાધ્યયન ૨૨-૨૩).

એ ગાથાઓ જોઈને શ્રીમદે કહ્યું: "લેખનદોષ નથી, બરાબર છે. તેનો પરમાર્થ એવો છે કે મિથ્યાદૃષ્ટિની ક્રિયા સફળ છે, કહે

કરીને સહિત છે; અર્થાત્ તેને પુણ્ય પાપ ફળનું બેસવાપણું છે. સમ્યગ્દષ્ટિની ક્રિયા અફળ છે, ફળ રહિત છે; તેને ફળ બેસવાપણું નથી અર્થાત્ નિર્જરા થાય છે. એકની (મિથ્યાદષ્ટિની) ક્રિયાનું સંસારહેતુક સફળપણું; અને બીજાની (સમ્યક્દષ્ટિની) ક્રિયાનું સંસારહેતુક અફળપણું; એમ પરમાર્થ સમજવા યોગ્ય છે." બન્નેને તે અર્થ પસંદ પડ્યો. ઘણા વખતથી સંશય રહ્યા કરતો તેનું સમાધાન થયું. તે ઉપરથી દેવકરણજી મુનિને લાગ્યું કે આ કોઈ મહાબુદ્ધિશાળી પુરુષ છે અને શ્રી લલ્લુજી મહારાજ કહેતા હતા તે સાચું છે. અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિના પણ નિંદા કરવામાં મહાપાપ છે એમ શ્રી દેવકરણજીની માન્યતા હોવાથી તે શ્રીમદની પહેલાં પણ કદી નિંદા કરતા નહિ.

શ્રી લલ્લુજી જ્યારે શ્રીમદના સમાગમાર્થે તેમના મુકામે જતા ત્યારે તેમને કહેતા કે "દેવકરણજી બોધ પામે તો ઘણા જીવોને લાભ થાય, અને સૌને જવાબ આપે;" ત્યારે શ્રીમદ્ કહેતા: "એ વાત જવા દો." તથાપિ વારંવાર તે વાત શ્રી લલ્લુજી સંભારતા એટલે શ્રી દેવકરણજી સાથે તેડી લાવવા રજા આપી.

એક દિવસ તે બે મુનિઓ શ્રીમદની પાસે આવ્યા ત્યારે શ્રીમદે શ્રી દેવકરણજી મુનિને પૂછ્યું: વ્યાખ્યાન કોણ આપે છે? પર્ષદા કેટલી ભરાય છે?"

શ્રી દેવકરણજીએ કહ્યું: "હજારેક માણસોની પર્ષદા ભરાય છે."

શ્રીમદે પૂછ્યું: "સ્ત્રીઓની પર્ષદા જોઈ વિકાર થાય છે?"

શ્રી દેવકરણજી બોલ્યા: "કાયાથી થતો નથી; મનથી થાય છે."

શ્રીમદે કહ્યું: "મુનિએ મન, વચન, કાયા ત્રણે યોગથી સાચવવું જોઈએ."

શ્રી દેવકરણજીએ આક્ષેપ કરતાં કહ્યું: "તમે ગાદીતકિયે બેસો

છો અને હીરામાણેક તમારી પાસે પડેલા હોય છે, ત્યારે તમારી વૃત્તિ નહિ ડહોળાતી હોય ?"

શ્રીમદે કહ્યું: "મુનિ, અમે તો કાળકૂટ વિષ દેખીએ છીએ. તમને એમ થાય છે?"

આ સાંભળી શ્રી દેવકરણજી સજ્જડ થઈ ગયા.

શ્રીમદે પૂછ્યું: "તમે કોણ છો ?"

શ્રી દેવકરણજીએ કહ્યું: "જેટલો વખત વૃત્તિ સ્થિર રહે તેટલો વખત સાધુ છીએ."

શ્રીમદે ફરી પૂછ્યું: "તેવી રીતે તો સંસારીને પણ સાધુ કહેવાય ખરા કે ?"

શ્રી દેવકરણજી મૌન રહ્યા.

પછી શ્રીમદે કહ્યું: "હે! મુનિ, નાળિયેરનો ગોળો જેમ જુદો રહે છે તેમ અમે રહીએ છીએ. વીતરાગ માર્ગમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિનું સ્વરૂપ શું છે? નાળિયેરમાં રહેલો ગોળો નાળિયેરથી ભિન્ન છે, તેમ સમ્યક્-દૃષ્ટિ સર્વથી જુદો રહે. તે સમજાયુ નથી અને જીવ સમ્યક્ સમ્યક્ સાંપ્રદાયિક બુદ્ધિએ કહે છે તેને સમ્યક્ જાણો છો ?"

શ્રી દેવકરણજીએ ઉત્તર આપ્યો: "તે સમ્યક્ ન કહેવાય."

શ્રીમદે કહ્યું: "સમકિતનું સ્વરૂપ કોઈ બીજું હોવું જોઈએ, એ વિષે તમે વિચારજો."

એક દિવસે શ્રી લલ્લુજી એકલા ગયા હતા ત્યારે એક જણને દીક્ષા આપવા વિષે વાત થઈ ત્યારે શ્રીમદે જણાવ્યું: "તમે દીક્ષા ન આપશો; શ્રી દેવકરણજીને ચેલા કરવા હોય તો ભલે કરે." શ્રી દેવકરણજીએ દીક્ષા આપી હતી, પણ થોડા વખત પછી તે શિષ્ય સત્પુરુષની નિંદામાં પડી ગાંડો થઈ સંઘાડો છોડી જતો રહ્યો હતો.

શ્રી લલ્લુજીએ શ્રીમદને તેમનો ચિત્રપટ આપવા આગ્રહ કર્યો

પણ તેમણે કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. પછી બહુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે નીચેની ગાથા સ્વહસ્તે લખી આપી :

"संबुज्झहा जंतवो माणुसत्तं, दट्ठुमयं बालिसेणं अलंभो ।
एगंत दुक्खे जरिएव लोए, सकम्मणा विपरियासुवेइ ॥"

સૂયગડાંગ—અધ્યયન ૭ મું.

અર્થ—હે ! જીવો, તમે બોધ પામો, બોધ પામો, મનુષ્યપણું મળવું ઘણુંજ દુર્લભ છે, એમ સમજો; અજ્ઞાનથી સદ્વિવેક પામવો દુર્લભ છે, એમ સમજો; આખો લોક કેવળ દુઃખથી બળ્યા કરે છે, એમ જાણો અને પોતપોતાનાં ઉપાર્જિત કર્મો વડે ઇચ્છા નથી છતાં પણ જન્મ—મરણાદિ દુઃખોનો અનુભવ કર્યા કરે છે, તેનો વિચાર કરો."

થોડા દિવસ પછી 'સમાધિશતક' માંથી સત્તર ગાથા શ્રી લલ્લુજીને શ્રીમદે વાંચી સંભળાવી અને તે પુસ્તક વાંચવા વિચારવા આપ્યું તે પુસ્તક લઈ દાદરા સુધી ગયા એટલે પાછા બોલાવી 'સમાધિ શતક'ના પહેલા પાના ઉપર નીચેની અપૂર્વ લીટી લખી આપી :

"આતમભાવના ભાવતાં, જીવ લહે કેવળજ્ઞાન રે."

એક દિવસે શ્રી લલ્લુજીએ શ્રીમદને પૂછ્યું : "આ બધું મને ગમતું નથી, એક આત્મભાવનામાં નિરંતર રહું એમ ક્યારે થશે ?"

શ્રીમદે કહ્યું : "બોધની જરૂર છે."

શ્રી લલ્લુજીએ કહ્યું : "બોધ આપો."

શ્રીમદ્ મૌન રહ્યા,

વારંવાર શ્રીમદ્ મૌનપણાનો બોધ આપતા; અને તેમાં વિશેષ લાભ છે એમ જણાવતા. તે ઉપરથી શ્રી લલ્લુજીએ મુંબઈ ચોમાસુ પૂરું કરી સુરત તરફ વિહાર કર્યો ત્યારથી મૌનવ્રત ત્રણ વર્ષ પર્યંત ધારણ કર્યું. માત્ર સાધુઓ સાથે જરૂરપૂરતું બોલવાની તથા શ્રીમદ્

સાથે પરમાર્થ કારણે પ્રશ્નાદિ કરવાની છૂટ રાખી હતી. મુંબઈની ધમાલમાં 'સમાધિશતક' વાંચવાનું શ્રી લલ્લુજીએ મુલતવી રાખ્યું હતું તે સુરત તરફના વિહારમાં વાંચવા વિચારવાની શરૂઆત કરી તેથી તેમને અપૂર્વ શાંતિ વેદાતી હતી.

મહાપુરુષો પોતે શાંતિ પામ્યા છે અને પોતે અનુભવેલા ઉપાય દર્શાવે છે. તેથી જો ક્રોધનો ઉપાય તે બતાવે તો તેથી ક્રોધ જાય, માનનો ઉપાય બતાવે તો તેથી માન જાય, શાંતિનો ઉપાય બતાવે તો તેથી શાંતિ થાય છે.

૧૭

સુરત-કઠોરનો સમાગમ

શ્રી દેવકરણજીને જૈન શાસ્ત્રોનો એટલો બધો અભિનિવેશ હતો કે તે શ્રી લલ્લુજીને વારંવાર કહેતા કે શ્રીમદ્ સૂત્રોથી બહાર શું બનાવવાના છે? અને સૂત્રો તો મેં વાંચ્યાં છે, હું જાણું છું. આ શાસ્ત્ર અભિનિવેશ મંદ કરાવવા શ્રીમદે તેમને 'યોગવાસિષ્ઠ' આદિ વેદાંતનાં શાસ્ત્રો વાંચવા આપ્યાં હતાં સુરતમાં તે મુનિઓનું ચોમાસુ સં. ૧૯૫૦માં હતું તે વખતે શ્રી દેવકરણજી તે વેદાંતના ગ્રંથો વાંચતા હતા સુરતમાં વેદાંતના જાણકાર ઘણાં ભાઈઓ હતા; તેમના સમાગમમાં આવવાથી અને વેદાંતના વિશેષ વાચનથી શ્રી દેવકરણજી પોતાને પરમાત્મા માનવા લાગ્યા. શ્રી લલ્લુજીએ તે વાત શ્રીમદ્‌જીને નિવેદન કરી એટલે એકાંતવાદમાં ન તણાઈ જવા માટે શ્રી દેવકરણજીને 'ઉત્તરાધ્યયન' આદિ જૈન સૂત્રોનું પુનરાવલોકન કરવા સૂચવ્યું. શ્રીમદે એક પત્ર શ્રી લલ્લુજી ઉપર લખી શ્રી દેવકરણજીને ઠેકાણે લાવવા જે ઉપદેશ આપ્યો છે તે સર્વને બહુ વિચારવા યોગ્ય હોવાથી તે અત્રે આપ્યો છે:

"શ્રી જિન વીતરાગે દ્રવ્ય-ભાવ સંયોગથી ફરી ફરી છૂટવાની ભલામણ કરી છે અને તે સંયોગનો વિશ્વાસ પરમ જ્ઞાનીને પણ કર્તવ્ય નથી એવો અખંડ માર્ગ કહ્યો છે, તે શ્રી જિન વીતરાગના ચરણ-કમળમાં ભક્તિથી નમસ્કાર.

"આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય થવામાં જીવની અનાદિથી ભૂલ થતી આવી છે. સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ એવાં દ્વાદશાંગમાં સૌથી પ્રથમ ઉપદેશ યોગ્ય એવું 'આચારાંગ' સૂત્ર છે; તેના પ્રથમ શ્રુત સ્કંધમાં, પ્રથમ અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં, પ્રથમ વાક્યે, જે શ્રી જિને ઉપદેશ કર્યો છે, તે સર્વ અંગના સર્વ શ્રુતજ્ઞાનના સારસ્વરૂપ છે; મોક્ષના બીજભૂત છે; સમ્યક્ત્વ સ્વરૂપ છે. તે વાક્ય પ્રત્યે ઉપયોગ સ્થિર થવાથી જીવને નિશ્ચય આવશે કે જ્ઞાની પુરુષના સમાગમની ઉપાસના વિના જીવ સ્વચ્છંદે નિશ્ચય કરે, તે છૂટવાનો માર્ગ નથી.

"સર્વ જીવનું પરમાત્માપણું છે, એમાં સંશય નથી; તો પછી શ્રી દેવકરણજી પોતાને પરમાત્મસ્વરૂપ માને તો તે વાત અસત્ય નથી; પણ જ્યાં સુધી તે સ્વરૂપ યથાતથ્ય પ્રગટે નહીં, ત્યાં સુધી મુમુક્ષુ, જિજ્ઞાસુ રહેવું તે વધારે સારું છે. અને તે રસ્તે યથાર્થ પરમાત્મપણું પ્રગટે છે. માર્ગ મૂકીને પ્રવર્તવાથી તે પદનું ભાન થતું નથી; તથા શ્રી જિન વીતરાગ સર્વજ્ઞ પુરુષોની અશાતના કરવા રૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે. બીજો કંઈ મતભેદ નથી. મૃત્યુનું અવશ્ય આવવું છે."

આવા પ્રસંગોમાં સાથે ગુરુ હોય તો ગુરુકૃપાથી જીવ બચી શકે છે; નહિ તો પોતાને પોતાના દોષો સૂઝતા નથી અને દોષોને ગુણ માની દોષોમાં જીવ મગ્ન રહે છે.

શ્રી લલ્લુજી સાથે શ્રી દેવકરણજી ધ્યાન કરતા, માળા ફેરવતા અને વ્યાખ્યાન કરતા. શ્રોતાઓ શ્રી લલ્લુજી પાસે નીચે આવીને બહુ પ્રશંસા કરતા કે શ્રી દેવકરણજી મહારાજે આજે તો બહુ

સારું વ્યાખ્યાન આપ્યું. પરંતુ શ્રી દેવકરણજી નીચે આવે ત્યારે શ્રી લલ્લુજી કહેતા કે આજે વિશેષ અભિમાન કર્યું; ધ્યાન કરી રહ્યા પછી કહેતા કે તમે તરંગ કરો છો. શ્રી દેવકરણજી કંઈ ઉત્તર આપતા નહિ. પણ શ્રીમદ્ સુરત પધારવાના હતા તે વખતે પૂછવાનું તેમણે નક્કી કરી રાખ્યું હતું

એક દિવસે શ્રીમદ્ સુરત પધારેલા ત્યારે મુનિઓ પાસે આવ્યા. તે વખતે શ્રી દેવકરણજીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો: "શ્રી લલ્લુજી મહારાજ મને, વ્યાખ્યાન આપી આવું ત્યારે અભિમાન કર્યું કહે છે, ધ્યાન કરું છું તેને તરંગરૂપ કહે છે, તો શું વીતરાગ પ્રભુ એમનું કરેલું સ્વીકારે અને મારું ન સ્વીકારે એવા પક્ષપાતવાળા હશે?"

શ્રીમદે શાંતિથી કહ્યું: "સ્વચ્છંદથી જે જે કરવામાં આવે છે તે સઘળું અભિમાન જ છે, અસત્સાધન છે; અને સદ્‌ગુરુની આજ્ઞાથી જે કરવામાં આવે છે તે કલ્યાણકારી ધર્મરૂપ સત્સાધન છે."

ચોમાસુ સુરતમાં પૂરું કરી શેષ કાળ નિર્ગમન કરવા મુનિઓ કઠોર ક્ષેત્રે રહ્યા હતા. ત્યાં શ્રી લલ્લુજીએ સં. ૧૯૫૧ માં સત્તર ઉપવાસ કર્યા હતા.

શ્રીમદ્ કઠોરમાં એક વખત પધાર્યા હતા અને ઉપાશ્રયમાં મેડા ઉપર જ ઊતર્યા હતા. તેથી ઉપર જતાં પહેલાં શ્રી લલ્લુજીએ શ્રી દેવકરણજીને કહ્યું કે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો વિનય નમસ્કારાદિ કરવા પડે. શ્રી દેવકરણજીએ કહ્યું: "આપણે બે મુનિઓ જ જઈએ. તો હું નમસ્કારાદિ કરીશ." તેથી શ્રી ચતુરલાલજી મુનિને નીચે રાખી બન્ને ઉપર ગયા; અને વિનય નમસ્કારાદિ કરી નીચે બેઠા. શ્રીમદે તેમને ઉત્તમ બોધ રૂપી પ્રસાદીથી તૃપ્ત કર્યા. તે વખતે નીચે રહેલા શ્રી ચતુરલાલજી મુનિને વિચાર થયો, કે લાવને દાદરમાં જઈને જોઉં તો ખરો કે તે શું કરે છે? એમ

ધારી દાદરમાં જઈને ગુપ્ત રીતે ડોકિયું કરી જોયું તો બન્ને મુનિઓ નમસ્કાર કરતા હતા. તેથી તેમની વાત ખંભાત જઈ જાહેર કરવી એવા તરંગમાં ચઢી તે નીચે જઈ બેઠા. થોડીવારે શ્રી દેવકરણજી પણ નીચે ગયા અને શ્રી લલ્લુજી ઉપર રહ્યા. તેમને શ્રીમદે પૂછ્યું: "શ્રી દેવકરણજી આવ્યા અને બીજા મુનિ કેમ ન આવ્યા?" શ્રી લલ્લુજીએ કહ્યું; "તેની દૃષ્ટિ સહજ વિષમ છે એટલે ઉપર લાવ્યા નહીં." પછી શ્રીમદ્ નીચે ઊતર્યા અને શ્રી ચતુરલાલજી પાસે જઈને બેઠા અને શાંતિપૂર્વક કહ્યું: "મુનિ, અમારે તો તમે અને એ બન્ને સરખા છો; સર્વ પ્રત્યે અમારે સમદૃષ્ટિ છે. તમે પણ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ સાચવી રાખજો. તેમાં ચૌદ પૂર્વનો સાર છે." આટલા જ સમાગમથી શ્રી ચતુરલાલજીની વૃત્તિ પલટાઇ ગઇ અને વિષમ દૃષ્ટિ ટળીને આસ્થા થઇ.

બીજે દિવસે શ્રીમદ્નું મુંબઈ જવું થયું અને થોડા દિવસ પછી મુનિઓને સુરતમાં ચાતુર્માસ નક્કી થયેલું હોવાથી તે સુરત પાછા આવ્યા.

સુરતના એક લલ્લુભાઇ ઝવેરી દશબાર માસથી માંદા રહેતા અને શ્રી લલ્લુજીને પણ દશબાર માસથી તાવ આવ્યા કરતો. કોઇ દવાથી ફાયદો ન થયો અને મંદવાડ વધી ગયો. ઝવેરી લલ્લુભાઈનો દેહ છૂટી ગયો. અને શ્રી લલ્લુજી સ્વામીને પણ ચિંતા થવા લાગી કે વખતે દેહ છૂટી જશે. તેથી પરમકૃપાળુ શ્રીમદ્જીને તેમણે ઉપરાઉપરી પત્રો લખીને વિનંતિ કરી: "હે! નાથ, હવે આ દેહ બચે તેમ નથી, અને હું સમકિત વિના જઇશ તો મારો મનુષ્યભવ વૃથા જશે. કૃપા કરીને મને હવે સમકિત આપો." તેના ઉત્તરમાં શ્રીમદે અનંત કૃપા કરીને '૭ પદ'નો પત્ર લખ્યો; અને સાથે જણાવ્યું કે દેહ છૂટવાનો ભય કર્તવ્ય નથી. શ્રીમદ્ સુરત પધાર્યા ત્યારે તે '૭પદ'ના પત્રનું વિશેષ વિવેચન કરી તેનો પરમાર્થ શ્રી લલ્લુજીને સમજાવ્યો.

અને તે પત્ર મુખપાઠે કરી વારંવાર વિચારવાની તેમને ભલામણ કરી હતી.

આ '૭ પદ'નો પત્ર એક સ્વતંત્ર પ્રકરણગ્રંથ જેવો સૂત્રાત્મક શૈલીથી લખાયેલો છે. જેમ સાત તત્ત્વ કે નવ પદાર્થોના વિવેચનથી સમસ્ત શ્રુતજ્ઞાનનો ઉદય થવા યોગ્ય છે, અને તત્ત્વાર્થસૂત્રાદિ અનેક મહાન ગ્રંથો એ સાત તત્ત્વો વિસ્તારથી સમજાવવા લખાયા છે; તેમ સાત તત્ત્વમાંથી પ્રથમ તત્ત્વ જે આત્મા તેનું ઓળખાણ થવા માટે 'આત્મા છે,' 'આત્મા નિત્ય છે,' 'આત્મા કર્તા છે,' 'આત્મા ભોક્તા છે,' 'મોક્ષ છે' અને 'તે મોક્ષનો ઉપાય છે'–એમ ૭ પદથી આત્મજ્ઞાન કે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય તેવું અપૂર્વ વાણીથી નિરૂપણ કર્યું છે. એ જ '૭ પદ' વિસ્તારરૂપે પદ્યમાં ગુરુશિષ્યનો સંવાદ કલ્પી 'આત્મસિદ્ધિ' શાસ્ત્રની રચના શ્રીમદે અપૂર્વ રીતે કરી છે તે વિષે આગળ વિવેચન કરીશું.

'૭ પદ'ના પત્ર વિષે બોલતા શ્રી લઘુરાજ સ્વામી કહે છે: "એ પત્ર અમારી અનેક પ્રકારની વિપરીત માન્યતાઓ દૂર કરાવનાર છે; ન ઊભા રહેવા દીધા ઢુંઢીઆમાં, ન રાખ્યા તપ્પામાં, ન વેદાંતમાં પેસવા દીધા; કોઈ પણ મતમતાંતરમાં ન પ્રવેશ કરાવતાં માત્ર એક આત્મા ઉપર ઊભા રાખ્યા. એ ચમત્કારી પત્ર છે. જીવની યોગ્યતા હોય તો સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય તેની વિચારણા ઉત્પન્ન કરાવે તેવો એ અદ્દભુત પત્ર છે."

શ્રીમદ્ આ વર્ષે નિવૃત્તિ લઈને કાઠિયાવાડમાં રાણપુર પાસે હડમતાળા નામના નાના ગામ તરફ પધાર્યા હતા. ત્યાં પણ વડોદરા, બોટાદ, સાયલા, મોરબી વગેરે સ્થળેથી મુમુક્ષુજનો આવ્યા હતા, અને અનેક ભવ્ય જીવોને સત્સમાગમ બોધ વગેરેનો લાભ મળ્યો હતો.

૧૮

ચરોતર પ્રદેશમાં વિચરવું

પ્રથમ ખંભાત શ્રીમદ્ એક અઠવાડિયું સં. ૧૯૪૬માં રહ્યા. પછી થોડો વખત ખંભાતથી થોડે દૂર રાળજ નામના ગામમાં સં. ૧૯૪૭માં રહ્યા હતા, તે વખતે અજાણપણે એકાંતમાં રહ્યા હતા. હડમતાળા (હડમતિઆ)થી મુંબઈ જતાં વચ્ચે ખંભાત સં. ૧૯૫૧ના આસો માસમાં આવ્યા હતા. મુંબઈથી સં. ૧૯૫૨માં શ્રીમદ્ લગભગ અઢી માસ જેટલી નિવૃત્તિ લઈને ચરોતરમાં આવ્યા હતા. શ્રી અંબાલાલભાઈ, શ્રી સોભાગ્યભાઈ, તથા શ્રી ડુંગરશી ગોસળીઆ સાથે શ્રીમદ્ બાર દિવસ અગાસ પાસેના કાવિઠા ગામમાં રહ્યા હતા. પછી શ્રીમદ્ રાળજ ગામમાં પારસીને બંગલે આઠદશ દિવસ રહ્યા હતા. તે વખતે શ્રી લલ્લુજી વગેરે સાધુઓનું ચાતુર્માસ ખંભાતમાં હતું. ચોમાસામાં સાધુથી વિહાર કરી બીજે ગામ ન જવાય એવો જૈન મુનિઓનો આચાર છે, તેને અનુસરીને શ્રી લલ્લુજી સ્વામી જંગલમાં હંમેશ નિવૃત્તિ અર્થે જતા, પણ રાળજ સુધી જવાતું નહિ. ખંભાતના બધા મુમુક્ષુઓને દર્શન અને બોધનો લાભ મળતો અને તેમને આટલે પાસે હોવા છતાં દર્શન થયાં નહિ તેથી મનમાં વ્યાકુળતા રહેતી. એક દિવસે સમાગમનો વિરહ સહન ન થઈ શકવાથી ચાલતા ચાલતા રાળજની સીમમાં આવ્યા અને શ્રીમદ્ રહેતા હતા તે મુકામથી થોડે દૂર ઊભા રહી ખેતરમાંથી ગામમાં જતા એક માણસ સાથે શ્રી અંબાલાલભાઈને કહેવરાવ્યું કે એક મુનિ આવ્યા છે તે તમને બોલાવે છે. શ્રી અંબાલાલ આવ્યા અને શ્રી લલ્લુજીને ઠપકો દેતાં કહ્યું : "તમને આજ્ઞા નથી અને કેમ આવ્યા છો ?" તેમણે ઉત્તર આપ્યો : "આજ્ઞા મંગાવવા માટે તો હું અહીં ઊભો રહ્યો છું. તમને આજ્ઞાવિરુદ્ધ લાગતું હોય તો હું પાછો જતો રહું." શ્રી અંબાલાલે

કહ્યું : "ના, એમ તો જવા ન દઉં, મને કપકો મળે, માટે કૃપાળુદેવ (શ્રીમદ્જી) આજ્ઞા કરે તેમ કરો. હું પૂછી આવું છું." પછી શ્રી અંબાલાલે શ્રીમદ્જી પાસે જઈને મુનિશ્રી આવ્યાની ખબર કહી એટલે શ્રીમદે કહ્યું : "મુનિશ્રીના ચિત્તમાં અસંતોષ રહેતો હોય તો હું તેમની પાસે જઈને દર્શન કરાવું અને તેમના ચિત્તને વિષે શાંતિ રહે તો ભલે ચાલ્યા જાય." શ્રી અંબાલાલે આવીને મુનિશ્રીને તે પ્રમાણે કહી સંભળાવ્યું. તે સાંભળી મુનિશ્રીએ કહ્યું : "આજ્ઞાનું પાલન થાય તેમ મારે કરવું, માટે હું પાછો ચાલ્યો જાઉં છું." ખેદખિન્ન થઈ પોતાના ભાગ્યનો દોષ દેખતા શ્રી લલ્લુજી સ્વામી વિરહાગ્નિથી સંતાપ પામતા આંખમાંથી ઝરતી આંસુધારા લૂંછતા લૂંછતા ખંભાત તરફ પાછા ફર્યા. ખંભાત જઈ તે રાત્રિ પરાણે વ્યતીત કરી; બીજે દિવસે ખબર મળ્યા કે શ્રી અંબાલાલ, શ્રી સોભાગ્યભાઈ અને શ્રી ડુંગરશી ગોસળીઆને રાળજથી શ્રીમદે ખંભાત મોકલ્યા છે. શ્રી સોભાગ્યભાઈ ઉપાશ્રયમાં આવ્યા અને શ્રી લલ્લુજીને આશ્વાસનરૂપે કહ્યું : "પરમકૃપાળુ દેવ તમને સમાગમ કરાવશે અને આપને કહેવા યોગ્ય જે વાતો કહી છે તે આપને એકલાને જ જણાવવાની છે." તેથી શ્રી અંબાલાલભાઈને ત્યાં જઈને તે બન્ને એકાંતમાં બેઠા. પરમકૃપાળુ દેવનો સંદેશો કહીને તેમને શ્રી સોભાગ્યભાઈએ શ્રીમદે જણાવેલો મંત્ર કહી સંભળાવ્યો અને પાંચ માળાઓ રોજ ફેરવવાની આજ્ઞા કરી છે એમ જણાવ્યું. શ્રી લલ્લુજીને આથી ઘણો સંતોષ થયો. ગ્રીષ્મનો તાપ દૂર કરતી વર્ષાઋતુની વૃષ્ટિથી અને પવનથી શાંતિ વળે તેમ પરમકૃપાળુની આ કરુણારૂપી વૃષ્ટિથી તથા સમાગમની આશા રૂપ પવનલહરીથી શ્રી લલ્લુજીના હૃદયમાં વિરહાગ્નિનો સંતાપ દૂર થઈ શાંતિ વળી અને સમાગમ થશે એમ જાણી આનંદ થયો.

શ્રી સોભાગ્યભાઈ અને શ્રી અંબાલાલ બન્ને પાછા રાળજ ગયા અને શ્રી ડુંગરશી ગોસળીઆ કાઠિયાવાડ ગયા.

૧૯

વડવા સ્થાને સમાગમ.

— પ્રથમ દિવસ —

શ્રી લલ્લુજીના સમાગમને લીધે બીજા પાંચ મુનિઓને પણ શ્રીમદ્ પ્રત્યે પ્રેમ જાગેલો; તેથી શ્રીમદ્ ખંભાત પાસે વડવા મુકામે પધારવાના ચોક્કસ સમાચાર મળતાં સાતે મુનિઓ શ્રીમદ્‌ની સામે ગયા. રાળજથી રથમાં બેસીને શ્રીમદ્ તથા શ્રી સોભાગ્યભાઈ આવતા હતા. મુનિઓને દીઠા ત્યારે શ્રી સોભાગ્યભાઈ રથમાંથી ઊતરી વડવાના મકાન સુધી મુનિઓ સાથે ચાલ્યા.

પછી શ્રીમદે છએ મુનિઓને એકાંત સ્થળે વડવામાં બોલાવ્યા. બધા મુનિઓ નમસ્કાર કરી શ્રીમદના ચરણકમળ પાસે બેઠા. શ્રી લલ્લુજીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને બોલ્યા: "હે! નાથ, આપના ચરણકમળમાં મને નિશદિન રાખો. આ મુહપત્તી મારે જોઈતી નથી." એમ કહી તેમણે શ્રીમદના આગળ મુહપત્તી નાખી અને આંખમાં અશ્રુ ઊભરાતાં ગદગદ વાણીથી બોલ્યા: "મારાથી સમાગમનો વિરહ સહન થતો નથી." આ દૃશ્ય જોઈ શ્રીમદનું કોમળ હૃદય પણ રડી પડ્યું, તેમની આખમાંથી સતત અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો: કેમે કર્યો અટકે નહિ, શ્રી લલ્લુજી સ્વામીના મનમાં પણ એમ આવ્યું કે મેં આ શું કર્યું! ભક્તવત્સલ ભગવાન, મારો અવિનય અપરાધ થયો હશે? હવે શું કરું? ઇત્યાદિ પશ્ચાત્તાપના વિચારમાં તે લીન થઈ ગયા. સર્વ આશ્ચર્યચકિત થઈ મૌન બેસી રહ્યા. લગભગ કલાક સુધી આમ ઉદાસીન, મૌન સ્થિતિમાં રહી શ્રીમદે મુનિશ્રી દેવકરણજીને કહ્યું: "આ મુહપત્તી શ્રી લલ્લુજીને આપો. હમણાં રાખો."

આ પ્રેમભક્તિનો પ્રસંગ ઘણાને અયોગ્ય જણાશે કોઈને

પ્રેમઘેલા જેવા લાગશે, કોઇ કાકચક્ષુવાળા શુષ્ક હૃદયને બનાવટી લાગશે. પરંતુ એ વિરહની વેદના એક મહાત્મા ગોપાંગનાઓએ જાણી હતી કે કોઇ તેવા પ્રેમપાત્ર વિરલ આત્માઓ આ કાળમાં તેટલી દશાએ આવેલા અનુભવી શકે છે. 'રામબાણ વાગ્યાં હોય તે જાણે' એવું એક ભજન છે અને શ્રીમદે એક પત્રમાં એ દશાનો ઈશારો કર્યો છે:

'જેના વચનબળે જીવ નિર્વાણમાર્ગને પામે છે, એવી સજીવનમૂર્તિનો જોગ પૂર્વ કાળમાં જીવને ઘણીવાર થઇ ગયો છે, પણ તેનું ઓળખાણ થયું નથી...દષ્ટિ જો મલિન હોય તો તેવી સત્-મૂર્તિ પ્રત્યે પણ બાહ્ય લક્ષ રહે છે; જેથી ઓળખાણ પડતું નથી. અને જ્યારે ઓળખાણ પડે છે, ત્યારે જીવને કોઇ અપૂર્વ સ્નેહ આવે છે. તે એવો કે તે મૂર્તિના વિયોગે ઘડી એક આયુષ્ય ભોગવવું તે પણ તેને વિટંબના લાગે છે—તેના વિયોગે તે ઉદાસીન ભાવે તેમાં જ વૃત્તિ રાખીને જીવે છે. બીજા પદાર્થોના સંયોગ અને મૃત્યુ એ બન્ને એને સમાન થઇ ગયાં હોય છે. આવી દશા જ્યારે આવે છે, ત્યારે જીવને માર્ગ બહુ નિકટ હોય છે એમ જાણવું. એવી દશા આવવામાં માયાની સંગતિ બહુ વિટંબનામય છે. પણ એ જ દશા આણવી એવો જેનો દૃઢ નિશ્ચય છે તેને, ઘણું કરીને, થોડા વખતમાં તે દશા પ્રાપ્ત થાય છે."

મુનિશ્રી લલ્લુજી સ્વામીએ લખાવેલા શ્રીમદ્‌ના પરિચયમાં તેઓશ્રી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

— બીજો દિવસ —

બીજે દિવસે પરમ કરુણાનાથે પરમ કરુણા કરી ઉપશમ રસ અને વીતરાગ ભાવ પ્રગટ થાય એવી અપૂર્વ વાણી પ્રકાશી. પોતે પરમ વીતરાગ મુદ્રા ધારણ કરી શુદ્ધ આત્મોપયોગમાં હોય તેમ રહી જણાવ્યું કે આ વાણી આત્મામાં સ્પર્શીને નીકળે છે, આત્મપ્રદેશો-

-ની નિરંતર સુંદરતાઈને અંકુરે છે. અમને સર્વ સાધુઓને આ અલૌકિક વાણીથી અલૌકિક ભાવ પ્રગટ થયો હતો. તેમજ એવી ચમત્કૃતિ લાગતી કે આવી વાણી આપણે કોઈ કાળે જાણે સાંભળી નથી. એવી અપૂર્વતા તે વાણીમાં અમને લાગતી હતી. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ સંબંધી કહેતાં પરમ કૃપાળુ દેવ બોલ્યા કે આ ચારે આપણા અનાદિ શત્રુઓ છે. માટે ક્રોધાદિ ઉદયમાં આવે ત્યારે કહી દેવું કે તમે અમારા અનાદિના દુશ્મન છો, તમે અમારું બૂરું કરવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. પણ હવે તમને જાણ્યા છે, એમ કહી તે રિપુઓનો ક્ષય કરવો. ક્રોધાદિનો નાશ કરવા આમ અપૂર્વ ઉપાય બતાવ્યો હતો.

અનુપમ વાણી શ્રવણ કરી, અંતઃકરણ જે આનંદ અનુભવતું હતું તે મર્યાદિત વાણી વડે પ્રગટ કરવા સમર્થ નથી. કારણ કે તે ઉપદેશામૃત સાંભળતાં અમે જિનપ્રતિમાવત્ સ્તબ્ધ બની ગયા હતા અર્થાત્ એવી આત્મપરિણતિ સ્થિરતા અને આત્મવીર્યનું ઉલ્લસવું અકથ્ય હતું. હું પામર તે અપૂર્વ વાણીની છાયા શું લખી શકું? જેનો એક અક્ષર પણ શ્રવણ કરનારને વીતરાગ ભાવના પ્રગટાવે એવી પરમ ઉપશમ રૂપ વાણીનો પરમ દાતાએ અમારા પર દયા લાવી પરમ કલ્યાણરૂપ બોધ કર્યો હતો. જે સાંભળી દેવકરણજી વગેરે સર્વ મુનિઓના ચિત્તમાં પરમ આનંદ થયો હતો. રસ્તે પાછા ફરતાં દેવકરણજીએ જણાવ્યું કે હાશ! હવે તો ઘણો ભાર ઓછો થઈ ગયો અને હલકા ફૂલ જેવા કરી નાખ્યા. આમ ઉપદેશામૃતની પ્રશંસા કરતા અને બોધભાવની વૃદ્ધિ સાથે આત્મચિંતવન કરતા આત્મોલ્લાસ દર્શાવતા હતા.

આ બીજા દિવસનો બોધ તો જેમ અષાઢ માસમાં અખંડ ધારાએ વૃષ્ટિ થાય, તેમ અતૂટ ધારાએ પરમ ઉપશમ ભાવ પ્રાપ્ત થાય એવો બોધ કરુણાસાગરે કર્યો હતો. આ બોધ પરમકૃપાળુ દેવે વડવા મુકામે કરેલો તે વિષે સંક્ષિપ્ત નોંધ છે.

— ત્રીજો દિવસ —

ત્રીજા દિવસે સવારમાં મુનિ મોહનલાલજી વંદના ગયા, તે વખતે પરમકૃપાળુ દેવની મુખમુદ્રા પરમ ઉદાસીન ભાવમાં જોવામાં આવેલી. પોતે કોઈ મુમુક્ષુને પત્રના ઉત્તરો લખતા હતા. તથાપિ તેમની મન, વચન, કાયાની ચેષ્ટા દેખતાં અપૂર્વ ભાવ ભાસ્યો હતો. આખો પત્ર લખી રહ્યા ત્યાં સુધી મુનિ મોહનલાલજીના સામે દૃષ્ટિ પણ કરી નહીં જાણે એક વીતરાગશ્રેણીમાં પોતે નિમગ્ન હતા; અને લેખિની એકધારાએ અસ્ખલિતપણે ચાલતી હતી આમ લેખન-કાર્યની પ્રવૃત્તિ છતાં અંતરદશા અલૌકિક વર્તે છે, એવું પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવતું હતું. પત્ર સંપૂર્ણ લખાઈ રહ્યા પછી મોહનલાલજીના સામે જોઈ પૂછવા લાગ્યા કે દીક્ષા ક્યારે લીધી? જન્મભૂમિનું ક્ષેત્ર કયું? વગેરે પ્રશ્નોત્તર થયા. પછી પૂછ્યું કે અમે જ્ઞાની છીએ એવો તમને નિશ્ચય છે?

મોહનલાલજી—હાં આપ જ્ઞાની છો, એવો અમને નિશ્ચય છે.

કૃપાળુદેવે કહ્યું—ગૃહવાસમાં જ્ઞાની હોય?

મોહનલાલજી—હા, ગૃહવાસમાં પણ જ્ઞાન હોય એ વાત જિનાગમમાં સ્થળે સ્થળે છે.

વાતચીતના પ્રસંગમાં શ્રીમુખે જણાવ્યું કે અમે આત્માને એક સમય માત્ર પણ ભૂલતા નથી. આ સાંભળી મોહનલાલજીને ઘણા દિવસ સુધી ખટકયા કરેલું કે ખાવું પીવું વગેરે ક્રિયા કરતાં આત્માને ન ભુલાય એ કેમ બનતું હશે? આ કથન આશ્ચર્યરૂપ અને સત્પુરુષે કહેલું હોવાથી સત્યરૂપ લાગવા છતાં ઘણો વખત આશંકા રહી.

મોહનલાલજીએ વિનંતી કરી કે મારે આત્મકલ્યાણ માટે કેમ વર્તવું: સ્મરણ શાનું કરવું? ત્યારે પરમકૃપાળુ દેવે જણાવ્યું કે મુનિશ્રી લલ્લુજી મહારાજ તમને જણાવશે. અને તેઓની આજ્ઞામાં ચાલશો તો તમારું કલ્યાણ છે.

સાંજના વડ તળે ઘણા માણસોનો સમૂહ શ્રવણાર્થે એકત્ર થયો હતો. બધા મુનિઓ તથા ખંભાતમાંથી મુમુક્ષુઓ ઉપરાંત બીજાં ભાઈ બેનો આવ્યાં હતાં. શ્રી અંબાલાલભાઈએ બેઠક માટે બિછાવેલું હતું. પરંતુ તેના ઉપર નહિ બેસતાં પરમકૃપાળુ દેવ નીચે બેસી ગયા

ખંભાતથી ઢુંઢીઆ શ્રાવકો આવેલા તેમાંના ગટોરભાઈએ મુહપત્તી સંબંધી કહ્યું કે શાસ્ત્રમાં મુહપત્તી ચાલી છે (મુખ આડે વસ્ત્ર રાખી બોલવાનું ફરમાન.) પરમકૃપાળુ દેવે હાથમાં વસ્ત્ર રાખી બોલતાં જણાવ્યું કે દોરો ચાલ્યો નથી. (દોરાથી મુહપત્તી મોઢે બાંધવાનું વિધાન શાસ્ત્રમાં નથી.) એમ જેટલીવાર તેણે ઉથલાવી ઉથલાવી તે પ્રશ્ન કર્યો તેટલી વાર તેની તે વાત પરમકૃપાળુ દેવે પણ ઉત્તરમાં જણાવી. ગટોરભાઇનું શરીર કષાયના આવેશ વડે ધ્રૂજવા માંડ્યું, એટલે પરમકૃપાળુ દેવે તેના તરફ બધાનું ધ્યાન ખેંચી કહ્યું કે આ અનંતાનુબંધીનું સ્વરૂપ જુઓ. વળી જણાવ્યું કે એના વિષે તમે કાંઈ વિકલ્પો કરશો નહિ; તે માર્ગ ઉપર આવવાનો છે તેજ સાલના ચાતુર્માસમાં દેવકરણજી મુનિના વ્યાખ્યાનમાં જ્ઞાનીની આશાતનાથી બંધાતા કર્મ અને પરિભ્રમણનું સ્વરૂપ સાંભળી તે ભાઈએ ભરી સભામાં સમક્ષ પોતાથી થયેલી પરમકૃપાળુ દેવની આશાતનાનો પશ્ચાત્તાપ કરી ક્ષમાપના માગી હતી.

મુનિ ચતુરલાલજીએ ઉપદેશ પૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી, પોતાના આત્મકલ્યાણ અર્થે માર્ગ સૂચવવા વિનંતિ કરી. આથી પરમકૃપાળુ દેવ "महादेव्याः कुक्षिरत्नं" એ શ્લોકનું સ્મરણ કરવા, પાંચ નવકારવાળી (માળા) ફેરવવા અને નૃસિંહાચાર્ય રચિત ગરબો 'જય જય શ્રી સદ્‌ગુરુપદ, જે શિવ શકત્યાદિક ગાયજી—કહું છું સાધકને.' મુખપાઠે કરવા આજ્ઞા કરી.

મને એકાંતમાં જણાવેલું કે હે ! મુનિ આત્મા ઊંચી દશા પર આવે એમ કર્તવ્ય છે. શ્રી સોભાગ્યભાઈની દશા બહુ સારી ઊંચી

હદ ઉપર આવી છે, અને અમારી દશા તેથી વિશેષ નિર્મળ ઊંચી હદ ઉપર છે. તેમ જ દરેક મુનિઓની દશા વિષે પણ જણાવ્યું હતું તમે તેઓને મંત્ર આપજો

— ચોથો દિવસ —

ચોથા દિવસે જે ગચ્છમાં, જે સમ્પ્રદાયમાં દીક્ષિત થયેલા અને તેમાજ મોક્ષમાર્ગ માનેલો તે ભાવો નિર્મળ કરવા માટે પરમ કરુણાએ કેસરીસિંહની માફક શૂરવીરપણાથી મતાગ્રહી ભાવ નષ્ટ કરે તેની અલૌકિક વાણી ધાગ વર્ષાવી હતી તે વખતે અમારા અંતઃકરણમાં તે ઉપદેશથી અજબ અસર થઇ હતી. પણ બીજા સાધુ મોહનલાલજી જેવાના મનમાં તે બોધ તે વખતે રુચેલો નહીં. કારણ કે અનાદિના મિથ્યાત્વના પર્યાય, ગચ્છ મતનો આગ્રહી ધર્મ માનેલો, આરાધેલો, દૃઢ કરેલો તેથી એકાએક શી રીતે પરિવર્તન પામે ? પરમ કૃપાળુદેવે જણાવેલું કે સમ્યક્ વિવેક આદિ ગુણો પણ તે ગચ્છવાસીમાં નથી, ઇત્યાદિ અસરકારક રીતે વિવેચન કર્યું હતું તે કાળે જેને નહોતું સમજાયું, તેને પણ જેમ જેમ કાળ જતો ગયો તેમ તેમ તેમને ઉપદેશનું સ્મરણ કરતાં પરમ કૃપાળુદેવનું પ્રવચન અમૃત તુલ્ય પરિણમ્યું. અને પોતાની ભૂલો માલુમ પડી અહો ! સદ્‌ગુરુની કૃપાદૃષ્ટિ અપૂર્વ છે.

ઉપદેશ થયા પછી પોતે જણાવતા કે અમે જે આ બીજ વાવીએ છીએ, તે લાંબા કાળે પણ ઊગ્યા વિના રહેવાનાં નથી, કારણકે આ સત્‌વચન બીજ છે તેના ઉપર ઇલાયચીનું દૃષ્ટાંત દઇને સમજાવ્યું હતું કે ઇલાયચીનાં બીજને ઊગતાં બહુ દિવસ લાગે છે, પણ ઊગવાનું તો ખરું જ; તે પ્રકારે અમારો બોધ મુમુક્ષુ જીવોને કાળે કરીને અંતરમાં અવશ્ય ઊગવાનો છે.

— પાંચમો દિવસ —

પાંચમે દિવસે બ્રહ્મચર્યની રક્ષા સંબંધી અપૂર્વ બોધ કરવામાં

આવ્યો હતો. પરમકૃપાળુ દેવે મુનિ દેવકરણજી સામે જોઈ પૂછ્યું કે
મુનિને બ્રહ્મચર્યની રક્ષા માટે દેહ પાડી દેવાનું પણ કહેવામાં
આવેલ છે. તે આત્મઘાત ન કહેવાય? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કોઈ
આપી શક્યું નહિ. પછી કૃપાળુદેવે પરમ કૃપા કરી જણાવ્યું કે
બ્રહ્મચર્ય એટલે આત્મા અને તેથી એ આત્માના રક્ષણાર્થે દેહને
જતો કરવો પણ આત્માને રાખવો, તે ભગવાનની આજ્ઞા છે. માટે
તે આત્મઘાત નથી; પણ આત્મરક્ષણ છે. એવા રૂપમાં ખુલાસો કરી
જણાવ્યું કે પંચ મહાવ્રત છે. તેમાં ચોથા મહાવ્રત માટે અપવાદ
નથી; કેમકે તે ક્રિયા રાગ વિના થવી સંભવતી નથી. જે ક્રિયા
રાગ રહિત રહીને થઈ શકે તેમાં અપવાદ શ્રી ભગવાને કહ્યો છે.
તે અપવાદે તે ક્રિયા મુનિ જરૂર પડયે કરે એવી આજ્ઞા પણ આપી
છે. એટલે પ્રાણાતિપાત વિરમણ આદિ મહાવ્રતોમાં અપવાદ રૂપ વર્તન
કારણસર ઉપદેશ્યું છે.

— છઠ્ઠો દિવસ —

છઠ્ઠા દિવસે વડવામાં શ્રીમદે મુનિઓ પ્રત્યે કહ્યું : 'તમે ગૃહ, કુટુંબ, પરિવાર તેમજ પંચની સાક્ષીએ પરિણીત સ્ત્રી—એ સર્વ પર નિર્મોહી થઈ નીકળ્યા છો, તો તમે સાચા સાધુઓ બનો. આત્મામાં સાચ પ્રગટ કરો (૧) આત્મા છે; (૨) આત્મા નિત્ય છે; (૩) આત્મા કર્તા છે; (૪) આત્મા ભોક્તા છે; (૫) મોક્ષ છે; અને (૬) મોક્ષનો ઉપાય છે—આ છ પદનો હે! મુનિઓ વારંવાર વિચાર કરજો. વડવા જે આટલો કાળ રોકાવું થયું છે તે તમારા માટેજ થયું છે. તમને (અમારા) આ વેશે પ્રતીતિ થશે તે યથાર્થ સત્ય થશે, કારણકે તમારો ત્યાગીનો વેશ છે અને અમારી પાસે તેવું કંઈ ન દેખાય, પરંતુ આત્મપરિણતિ ઉપર લક્ષ આપવાથી પ્રતીતિનું કારણ થશે."

કાવિઠામાં પોતે એકલા ખેતરોમાં વિચરતા. કોઈ પ્રસંગે માણસો એકત્ર મળે ત્યારે સહજ બોધરૂપે કરુણા કરતા. રાળજમાં પણ

તેવી રીતે બોધના પ્રસંગો બનેલા અને વડવામાં તો ખંભાતના ઓળખીતા ઘણા મુમુક્ષુઓ આવતા હોવાથી દરરોજ બોધપ્રવાહ વહેતો. આણંદ, કાવિઠા, રાળજ ને વડવાના બોધમાંથી સ્મૃતિમાં રહેલા વિચારો ઘણાખરા શ્રીમદ્‌ના શબ્દોમાં પ્રભાવશાળી સ્મરણ-શક્તિવાળા ભાઈશ્રી અંબાલાલભાઈએ લખી રાખેલા તે 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' ગ્રંથમાં 'ઉપદેશ છાયા' નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે.

૨૦

શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

આણંદથી શ્રીમદ્ નડિયાદ પધાર્યા હતા. સેવાભક્તિમાં શ્રી અંબાલાલભાઈ બધાં ગામોમાં સાથે જ રહેતા. એક દિવસે શ્રીમદ્ બહાર ફરવા ગયા હતા ત્યાંથી બંગલે પાછા આવ્યા ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી; ફાનસ મંગાવી શ્રીમદ્ લખવા બેઠા અને શ્રી અંબાલાલભાઈ ફાનસ ધરી ઊભા રહ્યા કલમ ચાલી તે ચાલી એકસો બેંતાલીસ ગાથાઓ પૂરી થઈ રહી, ત્યાંસુધી શ્રી અંબાલાલભાઈ હાથમાં ફાનસ ધરી દીવીને પેઠે ઊભા રહ્યા. અનેક જીવોના અજ્ઞાન-અંધકારને દૂર કરનાર શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રના અવતારને પરમભક્તિથી વિનયદૃષ્ટિએ જોના એ પરમભક્ત શ્રી અંબાલાલભાઈ અનેક જીવોનાં પાપને દૂર કરનાર ગંગાને સ્વર્ગમાંથી પોતાના પિતૃઓના ઉદ્ધાર અર્થે ઉતારવા તપ કરનાર ભગીરથની સમાનતા ધરી રહ્યા હતા. શ્રી વિષ્ણુના ચરણકમળમાંથી ઉત્પન્ન થઈને વહેતી પવિત્ર ગંગાનદી સમાન શ્રી આત્મસિદ્ધિ શ્રીમદ્‌ની લેખિની દ્વારા વેગભરી વહી રહી હતી. રાત્રિના અંધકારને દૂર કરતી ચંદ્રપ્રભા જગતના આનંદને વધારે તેમ અનેક મુમુક્ષુઓના અનાદિ અજ્ઞાન-અંધકારને દૂર કરી આત્મપ્રતીતિ રૂપી અધ્યાત્મપ્રકાશથી સહજ આનંદ પ્રગટાવવા સમર્થ શ્રી આત્મસિદ્ધિ

શાસ્ત્ર શ્રી અંબાલાલભાઈને આપવામાં આવ્યું. તેની ચાર નકલો કરી ચાર મહાભાગ્યશાળી પુરુષોની યોગ્યતા જાણી દરેકને એક એક નકલ મોકલવાની આજ્ઞા થઈ. એક શ્રી સોભાગ્યભાઇ માટે, એક શ્રી અંબાલાલ પાસે રાખવા, એક શ્રી લલ્લુજી સ્વામી માટે અને એક ઝવેરી માણેકલાલ ઘેલાભાઈ માટે એમ ચાર નકલો પ્રથમ થઈ.

શ્રી સોભાગ્યભાઇ ઉપર પણ ૭ પદનો પત્ર સં. ૧૯૫૨માં મોકલવામાં આવ્યો હતો અને તે મુખપાઠ કરી વારંવાર વિચારવા આજ્ઞા થયેલી પણ વૃદ્ધાવસ્થાને લઇને મુખપાઠ કરતાં મુશ્કેલી જણાઈ ને તેમના દયાળુ હૃદયે અન્ય મુમુક્ષુઓને પણ ગદ્યપાઠ મુખપાઠ કરતાં મુશ્કેલી કેટલી કેટલી પડશે તે જાણી લઈ વિનંતિ રૂપે શ્રીમદને જણાવ્યું કે, આ ૭ પદના પત્ર વિષે ગદ્યમાં આત્મપ્રતીતિ કરાવી છે, તેવા પદ્યગ્રંથ લખાય તો સર્વ મુમુક્ષુઓ ઉપર મોટો ઉપકાર થાય, અને સહેલાઈથી મુખપાઠ થઈ શકે. શરદ પૂર્ણિમાને દિવસે જે મેઘબિંદુ છીપમાં પડે તે મોતીરૂપે થાય છે એમ કહેવાય છે, તેમ આ વિનંતિ એવા વખતે અને એવા પુરુષ દ્વારા થઇ કે તે શ્રીમદ્દના દિલમાં આત્મસિદ્ધિરૂપી અમૂલ્ય મોતી ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ થઈ. તથા સં. ૧૯૫૨ની શરદ પૂર્ણિમાને બીજે દિવસે મુક્તિમાર્ગના પ્રવાસી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે જે આત્મસ્વરૂપનું નિરંતર પ્રગટપણે પોતાને વેદન હતું તે આબાલવૃદ્ધ સમજે તેવી સરળ ભાષામાં શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રદ્વારા પદ્યરૂપે પ્રગટ કર્યું.

મહાન ગંભીર વિષયોને સરળ પદ્યમાં ઉતારીને બાલગોપાલ સર્વ યથાશક્તિ સર્વોત્તમ તત્ત્વ સમજી ઉન્નતિ સાધી શકે તેવી સરળ પણ ગંભીર પ્રૌઢ ભાષા દ્વારા આ યુગમાં કેવાં શાસ્ત્રો રચવાં જોઈએ તેનો યથાર્થ આદર્શ અનેક દૃષ્ટિએ વિચારવા યોગ્ય, શ્રીમદે શ્રી આત્મસિદ્ધિ રચી રજૂ કર્યો છે.

જેને મહાપુરુષની મહત્તા સમજાઈ ન હોય, તેના યથાર્થ

વક્તાપણા ઉપર વિશ્વાસ ન હોય, તીવ્ર જિજ્ઞાસા તથા સાચી મુમુક્ષુતારૂપ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ ન હોય, લૌકિક માનપૂજાની મહત્તા તેમજ મીઠાશ મનથી છૂટયાં ન હોય અને જનમનરંજન ધર્મની આડે પોતાના આત્મધર્મની જેને ગરજ જાગી ન હોય તેવા મોહનિદ્રામાં પરવશ પડેલા જીવને આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર વિશેષ ઉપકારક ન નીવડે એમ જાણી માત્ર ચાર જ યોગ્ય જીવોને તે વિચારવા આજ્ઞા થયેલી.

શ્રી લલ્લુજી સાથે બીજા પાંચ છ સાધુઓ જિજ્ઞાસાવૃત્તિવાળા હતા અને શ્રી દેવકરણજી બહુ પ્રજ્ઞાવાળા ગણાતા, તો પણ તેમની હાલ યોગ્યતા નથી એમ શ્રી લલ્લુજીને સ્પષ્ટ જણાવી, તેમનો વિશેષ આગ્રહ હોય તો કેમ વર્તવું વગેરે સૂચના સહિત એક પત્ર શ્રીમદે શ્રી આત્મસિદ્ધિ સાથે મોકલ્યો હતો તે બહુ વિચારવા યોગ્ય હોવાથી તેમાંથી થોડો ઉતારો નીચે આપ્યો છે :

"એકાંતમાં અવગાહવાને અર્થે આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર આ જોડે મોકલ્યું છે. તે હાલ શ્રી લલ્લુજીએ અવગાહવા યોગ્ય છે.

"આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર શ્રી દેવકરણજીએ આગળ પર અવગાહવું વધારે હિતકારી જાણી હાલ શ્રી લલ્લુજીને માત્ર અવગાહવાનું લખ્યું છે; તો પણ જો શ્રી દેવકરણજીની વિશેષ આકાંક્ષા હાલ રહે તો પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષ જેવો મારા પ્રત્યે કોઈએ પરમોપકાર કર્યો નથી એવો અખંડ નિશ્ચય આત્મામાં લાવી અને આ દેહના ભવિષ્ય જીવનમાં પણ તે અખંડ નિશ્ચય છોડું તો મેં આત્માર્થ ત્યાગ્યો અને ખરા ઉપકારીના ઉપકારને ઓળવવાનો દોષ કર્યો એમજ જાણીશ અને આત્માને સત્પુરુષનો નિત્ય આજ્ઞાંકિત રહેવામાં જ કલ્યાણ છે એવો, ભિન્નભાવ રહિત, લોકસંબંધી બીજા પ્રકારની સર્વ કલ્પના છોડીને, નિશ્ચય વર્તાવીને, શ્રી લલ્લુજી મુનિના સહચારીપણામાં એ ગ્રંથ અવગાહવામાં હાલ પણ અડચણ નથી. ઘણી શંકાઓનું સમાધાન થવા યોગ્ય છે.

"સત્પુરુષની આજ્ઞામાં વર્તવાનો જેનો દૃઢ નિશ્ચય વર્તે છે અને જે તે નિશ્ચયને આરાધે છે, તેને જ જ્ઞાન સમ્યક્ પરિણામી થાય છે, એ વાત આત્માર્થી જીવે અવશ્ય લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે. અમે જે આ વચન લખ્યાં છે, તેના સર્વ જ્ઞાની પુરુષો સાક્ષી છે.

"અનંતવાર દેહને અર્થે આત્મા ગાળ્યો છે. જે દેહ આત્માને અર્થે ગળાશે તે દેહે આત્મવિચાર પામવા યોગ્ય જાણી સર્વ દેહાર્થની કલ્પના છોડી દઈ એક માત્ર આત્માર્થમાં જ તેનો ઉપયોગ કરવો એવો મુમુક્ષુ જીવને અવશ્ય નિશ્ચય જોઈએ."

બીજા એક પત્રમાં શ્રીમદ્ લખે છે:

"આત્મસિદ્ધિ ગ્રંથ વિચારવાની ઇચ્છા હોય તો વિચારશો: પણ તે પહેલાં કેટલાંક વચનો અને સદ્ગ્રંથો વિચારવાનું બનશે, તો આત્મસિદ્ધિ બળવાન ઉપકારનો હેતુ થશે, એમ લાગે છે."

'મોક્ષમાળા' જેમ ધર્મની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરાવવાના હેતુથી લખાઇ છે તેમ 'આત્મસિદ્ધિ' શાસ્ત્ર આત્માનો નિર્ણય કરાવી આત્મજ્ઞાન પ્રકટાવવાના ઉત્તમ હેતુથી લખાઈ છે. તેમાં વિષયોની વિવિધતા નથી, તેમ દૃષ્ટાંતિક કથા કે વર્ણનો નથી ૭ પદની સિદ્ધિ માટે પ્રશ્નોત્તર રૂપે તત્ત્વનિરૂપણનો વિષય હોવા છતાં સિદ્ધાંતિક ગ્રંથો જેવી કઠણાઈ તેમાં નથી. બહુ સૂક્ષ્મ ચર્ચા કે તર્કમાં વાંચનાર ગૂંચવાઈ જાય, થાકી જાય તેમ ન કરતાં સૂક્ષ્મ વિચારણા કરવા પોતે પ્રેરાય અને આત્મા સંબંધી નિઃશંક થાય તેવી રચના અપૂર્વ રીતે માત્ર એકસો બેંતાળીસ ગાથામાં શ્રીમદે કરી છે. તે ગ્રંથનો કંઈક ખ્યાલ આવે તેવા વિચારથી ગુરુ–શિષ્યના પ્રશ્નોત્તરનું ટૂંકું વિવેચન અત્રે આપ્યું છે:

પ્રથમ ચૂંવાળીસ ગાથાઓમાં પ્રાસ્તાવિક વિવેચન કર્યું છે તેમાં આત્મજ્ઞાન સિવાય જન્મમરણનાં દુઃખ ટળે નહિ એમ જણાવી, વર્તમાન કાળમાં મોક્ષમાર્ગને રોકનાર ક્રિયાજડત્વ અને શુષ્કજ્ઞાન એ

બે દોષો દર્શાવી તે દોષોનાં લક્ષણ આપ્યાં છે. તે બન્ને દોષો ટાળવાનો ઉપાય સદ્‌ગુરુ-ચરણની ઉપાસના બતાવી સદ્‌ગુરુનાં લક્ષણ અને માહાત્મ્ય સંક્ષેપમાં વર્ણવી આત્માનું નિરૂપણ કરનારાં સત્શાસ્ત્ર અથવા સદ્‌ગુરુએ વિચારવા માટે જે જે શાસ્ત્રોની આજ્ઞા કરી છે તેવાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ મધ્યસ્થ બુદ્ધિએ કરવાની ભલામણ કરી છે શાસ્ત્ર-અભ્યાસ આદિ સાધનો કરતાં પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુના યોગથી સ્વચ્છંદ અલ્પ પ્રયાસે ટળી જાય છે, સ્વચ્છંદ અને મતમતાંતરના આગ્રહ તજી સદ્‌ગુરની આજ્ઞાએ વર્તનારને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી માનાદિક અંતર શત્રુઓનો નાશ થાય છે. વિનય એ ધર્મનું મૂળ છે એવો વીતરાગનો અભિપ્રાય જણાવી, શિષ્યને સદ્‌ગુરુની ભક્તિ કરવાની ભલામણ કરી છે; પરંતુ જ્યાં સુધી સદ્‌ગુરુને યોગ્ય દશા જેને પ્રાપ્ત નથી થઈ અને સદ્‌ગુરુ ગણાવાની લાલસા રાખી શિષ્યોના વિનયનો લાભ લે છે તેવા અસદ્‌ગુરુ મહામોહનીય કર્મ બાંધે છે, દીર્ઘ સંસારી થાય છે, એવી ચેતવણી પણ આપી છે. મુમુક્ષુ જીવ ત્યાગી વર્ગમાં હોય કે ગૃહસ્થ અવસ્થામાં હોય પણ તેણે આ વાત લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે એમ જણાવી, આત્મજ્ઞાન પામવા ઈચ્છનારે પ્રથમ મતાર્થીપણું ત્યાગવાની જરૂર હોવાથી મતાર્થીનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. તે દોષો દૂર કરી આત્માર્થીને યોગ્ય ગુણો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. માટે આત્માર્થીનાં લક્ષણો વર્ણવ્યાં છે. શિષ્યનામાં આ બેંતાળીસ ગાથાઓમાં જણાવેલી યોગ્યતા હોય અને આત્મજ્ઞાની ગુરુનો તેને ઉપદેશ પ્રાપ્ત થાય તો અવશ્ય આત્મજ્ઞાન પ્રગટાવી તે શિષ્ય શાશ્વત મોક્ષસુખ પામે છે. પછી એક ગાથામાં છ પદનાં નામનો નિર્દેશ કરી, જે વાત હવે કહેવાની છે તે ષડ્‌દર્શનના સાર રૂપે આત્માનું ઓળખાણ કરાવવા જ્ઞાની પુરુષે કહેલી છે એમ જણાવ્યું છે.

આત્મજ્ઞાન પામ્યા હોય તે જ સદ્‌ગુરુ છે: તે સિવાયના કલ્પિત કુળગુરુથી કલ્યાણ થાય નહીં. અને એવા સદ્‌ગુરુ મળે તો હું મન, વચન, કાયાને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તાવીશ અને સત્ય મોક્ષમાર્ગ

અવશ્ય આરાધીશ એવા દૃઢ નિશ્ચયવાળો આત્માર્થી શિષ્ય મોક્ષ સિવાયની સર્વ અભિલાષાઓ તજીને, ક્રોધાદિ શત્રુઓને મંદ કરીને, સંસાર પરિભ્રમણથી થાકીને અને આત્મોદ્ધારનો લક્ષ રાખીને કોઈ સદ્દગુરુને શોધે છે. તેવા સદ્દગુરુ પ્રાપ્ત થતાં સરળ ભાવે પોતાના મનમાં જે જે શંકાઓ ઘુમાતી હતી તે ૭ ભેદે પ્રદર્શિત કરી છે અને સદ્દગુરુ તેના ઉત્તરો આપી નિઃશંક કરે છે.

૧ આત્માના અસ્તિત્વ વિષે શંકા કરતાં શિષ્ય પોતાના નાસ્તિક પક્ષના વિચાર જણાવી પૂછે છે:

શિષ્ય : જીવ દેખાતો નથી, તેનું કંઇ સ્વરૂપ સમજાતું નથી. અને બીજો કોઇ મને અનુભવ નથી તેથી જીવ નથી અથવા દેહ જ આત્મા છે એવું મને સમજાય છે.

સદ્દગુરુ : દેહમાં આસક્તિ હોવાથી તને દેહરૂપે જ આત્મા ભાસે છે, પણ દેહ અને આત્મા એમ બે તત્ત્વો તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ જુદાં દીઠાં છે, તે બંનેના લક્ષણો પ્રગટ છે, તે વિચારવાથી જેમ તરવાર અને મ્યાન ભિન્ન છે તેમ આત્મા અને દેહ ભિન્ન તને સમજાશે.

શિષ્ય : દેહ, ઇન્દ્રિયો, શ્વાસોચ્છવાસ રૂપે જીવ હોવા યોગ્ય છે. તેમ ના હોય તો તેથી જુદું જીવનું શું લક્ષણ છે?

સદ્દગુરુ : દૃષ્ટિ વડે સર્વ પદાર્થો દેખાય છે પણ તે દૃષ્ટિને દેખનાર તથા પદાર્થોના સ્વરૂપને જાણનાર જીવ છે; દેહ ઇન્દ્રિય આદિની પ્રવૃત્તિ રોકાતાં કે તેમનો નાશ થતાં પણ જે અબાધ્ય અનુભવ રૂપ છેવટે રહે છે તે જીવનું સ્વરૂપ છે.

શિષ્ય : જો આત્મા હોય તો ઘટ, પટ આદિ પદાર્થોની પેઠે જણાતો કેમ નથી? હોય તો જણાવો જોઈએ; પણ જણાતો નથી. માટે આત્મા નથી; અને આત્મા ન હોય તો મોક્ષને માટે જે લોકો ઉપાયો આદરે છે તે કલ્પિત લાગે છે. આ મારા હૃદયની ગ્રંથિ ઉકલે તેવો સદ્દઉપાય, હે! સદ્દગુરુ, બતાવો.

સદ્ગુરુ : મડદા રૂપે દેહ હોય છે ત્યારે પોતાને કે ઘટ પટ આદિ પદાર્થોને તે જાણી શકતો નથી; ઇન્દ્રિયો અને શ્વાસોચ્છ્વાસ પણ પ્રગટ જડરૂપ છે તેથી તે પણ પોતાને અને પરને જાણવા સમર્થ નથી; ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષય ઉપરાંત બીજી ઇન્દ્રિયો સંબંધી જાણી શકતી નથી. પણ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોને આત્મા જાણે છે, આત્માની સત્તાથી દેહાદિ સર્વ પ્રવર્તે છે; છતાં સર્વ અવસ્થાઓમાં જે જુદો જ રહે છે, જાણનાર રૂપે રહે છે, તે જીવ ચૈતન્યરૂપ લક્ષણે સર્વ અવસ્થામાં સ્પષ્ટ ઓળખી શકાય તેવો છે, જે ઘટ, પટ આદિ પદાર્થોને તું જાણે છે તે પદાર્થોને માને છે. પણ જાણનાર પદાર્થ જો પ્રથમ હોય તોજ તે પદાર્થો દેખી જાણી શકાય છે, તે જાણનાર એવા આત્માને તું માનતો નથી. તો ઘટ પટ આદિનું જ્ઞાન આત્મા સિવાય કેવા પ્રકારે ઘટી શકે તેનો વિચાર કર.

જડ અને ચેતન એ બન્ને દ્રવ્યોનો સ્વભાવ પ્રગટ ભિન્ન ભાસે તેવો છે. કોઈ કાળે જડ, ચેતન એક રૂપે થઈ જાય તેવી જાતનાં તે દ્રવ્યો નથી. માટે ત્રણે કાળે જુદાં રહેનાર એ દ્રવ્યો હોવા છતાં આત્મા નથી એવું તું માને છે તો તે શંકા કરનાર કોણ છે? એનો વિચાર કેમ કરતો નથી! આજ મને તો અસીમ આશ્ચર્યરૂપ લાગે છે.

૨ આત્માના નિત્યત્વ વિષે શંકા કરતો શિષ્ય હવે આ પૃથ્વી ઉપર વસતી પ્રજાના મોટા ભાગની ધર્મ-માન્યતાનો પક્ષ કરીને પ્રશ્ન પૂછે છે:

શિષ્ય : હે! સદ્ગુરુ, આપે આત્મા હોવાનાં પ્રમાણ આપ્યાં તે ઊંડા ઉતરી વિચારતાં આત્મા નામનું તત્ત્વ હોવું જોઈએ એવું લાગે છે. પરંતુ દેહની સાથે ઉત્પન્ન થતું અને દેહની સાથે નાશ પામતું તત્ત્વ હોવું જોઈએ, એમ મને લાગે છે; તે સત્ય હશે!

સદ્ગુરુ : દેહ હોય ત્યાંજ આત્મા હોય અને દેહ વિના આત્મા ન રહી શકે એ પ્રકારનો અવિનાભાવી સંબંધ દેહ અને આત્માને નથી, પણ દેહને આત્માની સાથે માત્ર સંયોગ સંબંધ છે; વળી દેહ જડ છે, તે રૂપી પદાર્થ છે, પોતે કંઈ દેખી શકતો નથી, માત્ર આત્મા વડે દેખી શકાય તેવો દૃશ્ય પદાર્થ છે, તો પછી ચેતનની ઉત્પત્તિ થઈ કે નાશ થયો તેનો કોને અનુભવ થવા યોગ્ય છે? એટલે ચેતનની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે એમ અનુભવસિદ્ધ થતું નથી, ચેતનની ઉત્પત્તિ થઈ એમ જાણનાર ચેતનથી જુદો હોવો જોઈએ; તેમજ ચેતન નાશ પામ્યું એમ જાણનાર પણ ચેતનથી જુદો હોવો જોઇએ પણ ચેતનથી ભિન્ન અન્ય અચેતન પદાર્થો તો જાણી શકતા નથી. તેથી ચેતનના ઉત્પત્તિ, લય કહેનાર અપ્રમાણ બોલતા હોય એમ લાગતું નથી.

શિષ્ય : બધી વસ્તુઓ જોતાં તે નાશ પામનારી, ક્ષણિક લાગે છે અને ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી અવસ્થા નજરે દેખાય છે; એ અનુભવ ઉપરથી પણ આત્મા નિત્ય તો જણાતો નથી.

સદ્ગુરુ : તને સંયોગી પદાર્થો દેખાય છે, તે નાશ પામે છે એવો તને અનુભવ થાય છે. જેનો સંયોગ થયો છે, તેનો વિયોગ સંભવે છે. પરંતુ તું જે અનુભવ કરનાર છે અને સંયોગોને જોનાર છે, તે આત્મદ્રવ્ય તો સંયોગોથી ઉત્પન્ન થયેલું નથી; કેમકે જડ વસ્તુઓના સંયોગથી ચેતન ઉત્પન્ન થાય એવું કોઈ જગાએ કદી બની શકતું નથી; તેમજ ચેતન દ્રવ્યની જડ દ્રવ્યથી ઉત્પત્તિ થાય એવો પણ કદી કોઇને કોઈ દેશમાં અનુભવ થવા યોગ્ય નથી. આમ જે સ્વાભાવિક આત્મદ્રવ્ય છે, અસંયોગી છે, તેનો નાશ કે અન્ય દ્રવ્યમાં મળી જવું કેવી રીતે બને? તેથી તે સ્પષ્ટ નિત્ય પદાર્થ છે એમ વિચાર કરતાં સમજાશે. વળી વિચાર કર કે સર્પ વગેરે પ્રાણી જન્મથી ક્રોધાદિ સ્વભાવવાળાં હોય છે, સાપ અને મોરને તથા

ઉંદર અને બિલાડીને જન્મથી વેર હોય છે, તે કોઈ આ ભવમાં બંધાયેલું વેર કે પ્રકૃતિ દોષ જણાતા નથી તો પૂર્વ જન્મના એ સંસ્કાર છે એમ સિદ્ધ થતાં, જીવ મરતો નથી પણ જન્માંતરમાં પણ તેનો તે જ હોવાથી નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. પદાર્થની જે જે અવસ્થાઓ તને બદલાતી જણાય છે તે બધા નિત્ય દ્રવ્યના પર્યાયો છે એટલે પદાર્થ રૂપાંતર પામવા છતાં મૂળ દ્રવ્ય કાયમ રહે છે.

તે જ પ્રમાણે બાળ, યુવાન વગેરે અવસ્થાઓ બદલાયા છતાં તેને જાણનારો તો તેનો તે જ એક આત્મા નિત્ય દ્રવ્ય રૂપે રહે છે વસ્તુ માત્ર જો ક્ષણિક હોય તો ક્ષણિક પદાર્થને જાણીને બીજી ક્ષણે પોતે નાશ પામનાર સ્વભાવવાળો જીવ ક્ષણિક વસ્તુ છે એવો અનુભવ પ્રગટ કરતાં પહેલાં નાશ પામવો જોઈએ; પણ ક્ષણિક સિદ્ધાંત પ્રગટ કરનાર ક્ષણિક ન હોવો જોઈએ એમ તો સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ જણાય તેવું છે; તેથી ક્ષણિકપણાનો અનુભવ કરનાર અક્ષણિક કે નિત્ય સિદ્ધ થાય છે. જગતમાં જેટલા પદાર્થો છે તેમાંથી સર્વથા કોઈનો નાશ થતો નથી, માત્ર રૂપાંતર પામે છે; તો ચેતનનો નાશ થાય છે એમ કહો તો કયા પદાર્થમાં તે ભળી જશે તેનો વિચાર કરો, તો અસંયોગી પદાર્થ રૂપાંતર પામવા છતાં પોતાના રૂપેજ રહે એવું સ્પષ્ટ સમજાશે. તેથી આત્મા નિત્ય સિદ્ધ થાય છે.

૩ આત્મા કંઈ કરતો નથી એવો અભિપ્રાય દર્શાવતાં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે.

શિષ્ય : હે ! સદ્ગુરુ, આત્મા નિત્ય છે એમ સમજાયું, પણ તે કર્મનો કર્તા હોય એમ લાગતું નથી; કર્મનો કર્તા કર્મ હોઈ શકે એમ સમજાય છે.

સદ્ગુરુ : જો ચેતનની પ્રેરણા ન હોય તો કર્મ કોણ ગ્રહણ કરે ? જડમાં તો પ્રેરણા કે સ્ફુરણાનો ધર્મ જણાતો નથી. તેથી

કંઈક કરી શકવાની શક્તિ કે પ્રેરણા ચેતનમાં જણાય છે અને તેથી કર્મનો કર્તા જીવ ઘટે છે.

શિષ્ય : તો એમ માનવું પડશે કે જીવનો સહજ સ્વભાવ કર્મ કરવાનો છે.

સદ્ગુરુ : જો જીવ કર્મ ન કરે તો કર્મ થતાં નથી, જીવને કર્મ ન કરવાં હોય તો તેમ બની શકે છે; માટે કર્મ કરવાં એ જીવનો સહજ સ્વભાવ નથી તથા કર્મ કરવાં એ જીવધર્મ નથી કારણ કે પોતાનો ગુણ હોય તો તે છૂટી શકે નહીં.

શિષ્ય : આત્મા સદાય અસંગ સ્વરૂપે રહે છે; માત્ર પ્રકૃતિ કર્મબંધ કરે છે તેથી જીવ અબંધ છે એમ માનવામાં કંઈ હરકત છે?

સદ્ગુરુ : જો આત્મા અસંગ સ્વરૂપે એકાંતે હોય તો તને તે સ્વરૂપે ભાસવો જોઈએ પણ તેમ બનતું નથી. તેથી કોઈ રીતે તે અસંગ, નિરાવરણ સ્વરૂપે હાલ નથી એમ સમજાય છે. તેમજ નિશ્ચય નયથી એટલે શુદ્ધ સ્વરૂપે આત્મા અસંગ છે પણ તેનું ભાન થયા વિના તે દશા પ્રાપ્ત થતી નથી.

શિષ્ય : અથવા એમ માનીએ કે ઈશ્વરની પ્રેરણાથી કર્મ ગ્રહણ થાય છે, તેથી જીવ તો અબંધ રહે છે એમ માનીએ તો કેમ?

સદ્ગુરુ : જગતનો કર્તા કે જીવોને કર્મ વળગાડનાર કોઈ ઈશ્વર સંભવતો નથી; પરંતુ કર્મરહિત શુદ્ધ આત્મા થયા તે જ ઈશ્વર છે. જો શુદ્ધ આત્માને કર્મની પ્રેરણા કરનાર માનીએ તો ઈશ્વરને દોષવાળો, ઉપાધિવાળો માનવો પડશે; તો સંસારી જીવ અને ઈશ્વર બન્ને ઉપાધિવાળા હોવાથી ઈશ્વરનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજાશે નહીં.

શિષ્ય : કાં તો કર્મનું કર્તાપણું અસંગ આત્માને ઘટતું નથી અથવા તો કર્મ કરવાનો સ્વભાવ આત્માનો માનીએ તો તે કદી છૂટે નહીં; એ બન્ને પ્રકાર વિચારતાં મોક્ષ માટે પ્રવૃત્તિ કરવી યોગ્ય

લાગતી નથી. તો હવે આત્માને કર્તા કે અકર્તા, કેવા પ્રકારે માનવો ?

સદ્‌ગુરુ : જ્યારે જીવ આત્મજ્ઞાન પામે, ત્યારે તે પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવનો કર્તા છે એટલે જ્ઞાન દર્શન આદિ પોતાના સ્વભાવનો કર્તા છે, જ્ઞાનદશામાં પોતે કર્મનો કર્તા નથી. પરંતુ અજ્ઞાન દશામાં જીવ કર્મનો કર્તા બને છે; અને દેહાદિ કર્મોનો પોતે સ્વામી બને છે.

૪ જીવ કર્મનો કર્તા કેવી રીતે છે તે સમજાયા પછી શિષ્ય ભોક્તા પદ વિષે શંકા કરતાં કહે છે :

શિષ્ય : જીવને કર્મનો કર્તા ભલે કહો પણ તે કર્મનો ભોક્તા કહી શકાશે નહીં, કેમકે કર્મ જડ હોવાથી તે કંઈ જાણતાં નથી કે આણે પાપ કર્યું છે માટે એને દુઃખ આપવું કે આણે પુણ્ય કર્યું છે માટે એને સુખ આપવું.

સદ્‌ગુરુ : જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મ જડ રૂપ છે; પરંતુ રાગ-દ્વેષાદિ ભાવકર્મ જીવની કલ્પના રૂપ છે માટે તે કર્મ ચેતન રૂપ છે, જડ નથી. જીવના રાગદ્વેષ રૂપ ભાવકર્મના નિમિત્તે તથા જીવવીર્યની સ્ફુરણાથી સૂક્ષ્મ જડ પરમાણુઓનું ગ્રહણ થાય છે. તે જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ દ્રવ્યકર્મ છે, વળી ઝેર અને અમૃત જડ છે તેથી તે જાણતાં નથી કે અમને ખાનારને અમારે આવું ફળ આપવું છે. પણ જીવ ઝેર ખાય તો ઝેર ચઢે છે, અને અમૃત પીવે તો અમર થાય છે; જે પ્રકારે શુભ અને અશુભ કર્મ એટલે પાપ-પુણ્ય બાંધ્યાં હોય છે તે પ્રકારે ભોગવાય છે. એક રંક છે અને એક રાજા છે એમ જે વિચિત્રતા જગતમાં જણાય છે તેનુ કારણ પણ જે પ્રકારે શુભાશુભ બાંધ્યા છે તે પ્રમાણે જીવ ભોગવે છે. તેથી જીવ કર્મનો ભોક્તા સાબિત થાય છે.

શિષ્ય : શુભાશુભ કર્મનું ફળ ઈશ્વર આપે છે એમ માનીએ તો જીવ ભોક્તા છે એમ સમજાય, પણ એમ માનતાં એટલે ઈશ્વરને

ઉપાધિવાળા માનતાં ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું ટળીને જીવપણું પ્રાપ્ત થાય છે, તો ઈશ્વર વિના સુખદુઃખ કોણ આપે ?

સદ્‌ગુરુ : ઝેર અને અમૃત પોતાના સ્વભાવપણે ખાનારને ફળ આપે છે તેમ આઠે કર્મો પોતાના સ્વભાવપણે જીવને ફળ આપે છે. તેથી ઈશ્વરને ફળ આપનાર માનવાની કંઈ જરૂર રહેતી નથી.

શિષ્ય : ઈશ્વરને ન માનીએ તો આ ભવમાં કરેલાં પુણ્યનું ફળ સ્વર્ગમાં કોણ આપે છે ? તથા દુષ્ટ કર્મની શિક્ષા આપવા નરકની રચના કોણ કરે ? અને નિયમિતપણે સારાં કર્મનું ફળ સારું જ મળે નહીં તો પછી જગતમાં નીતિ વગેરેની વ્યવસ્થા ક્યાંથી રહે ?

સદ્‌ગુરુ : શુભાશુભ કર્મનાં ભોગવવા યોગ્ય ફળ મળે તેવાં દ્રવ્ય, સ્થાન અને સ્વભાવની વ્યવસ્થા અનાદિસિદ્ધ જગતમાં છે; અને કર્માનુસાર ભાવનાના બળે જીવ કર્મ કેવી રીતે બાંધે છે અને કેટલા કાળ સુધી, કયે સ્થળે, કેટલા રસે તે કર્મનું ફળ ભોગવશે વગેરે ગહન વાત અત્યંત સંક્ષેપમાં અહીં જણાવી છે. જીવની યોગ્યતા વધતાં તે પ્રગટ સમજી શકાય તેમ છે.

૫ કર્તા ભોક્તા જીવ સાબિત થયા પછી મોક્ષપદ વિષે શંકા ઉત્પન્ન થવાથી શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે :

શિષ્ય : જીવ કર્મ કરે છે અને ભોગવે છે ખરો પણ તે સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈ શકે કે કેમ ?

સદ્‌ગુરુ : જેમ શુભાશુભ કર્મ જીવ કરે તો તેનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ શુભાશુભ કર્મ જીવ ન કરે તો તે કર્મથી નિવૃત્ત થાય અને તેનું ફળ પણ મળવું જોઈએ. તે નિવૃત્તિનું ફળ મોક્ષ છે એમ વિચારવાન જીવને જણાય છે.

શિષ્ય : અનંત કાળ વહી ગયો તો પણ જીવ મુક્ત થયો નહીં. દેવાદિગતિ શુભ કર્મથી પામ્યો, અશુભકર્મે નરકે ગયો; પણ હજી દોષો વાળો જીવ પ્રત્યક્ષ છે. તો મોક્ષનો સંભવ કેમ મનાય ?

સદ્‌ગુરુ : શુભાશુભ કર્મભાવને લઈને અનંતકાળ વીત્યો. છતાં જીવ મુક્ત થયો નહીં. પરંતુ તે શુભાશુભ ભાવનો નાશ કરવાથી મોક્ષ સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે.

શિષ્ય : કર્મ રહિત કોઈ ગતિમાં જીવ હોય તે સમજાતું નથી; તો કોઈ સ્થળ એવું છે કે જ્યાં જીવને કોઈ કર્મનો સંગ ન હોય?

સદ્‌ગુરુ : દેહાદિ સંયોગોનો ફરી કદી પ્રાપ્ત ન થાય તેવો વિયોગ થાય છે; અને તે સિદ્ધસ્વરૂપ મોક્ષપદ શાશ્વત પદ છે એટલે ત્યાંથી કદી ફરી જન્મમરણ રૂપ સંસારમાં આવવું પડતું નથી; ત્યાં આત્માનું અનંત સુખ ભોગવાય છે; એવું મોક્ષપદ સિદ્ધ થયું.

૬ પાંચે સ્થાનકનો વિચાર કરતાં તે પાંચે પદનો નિશ્ચય થયો એટલે શિષ્યની મુમુક્ષુતા તીવ્ર થઈ અને મોક્ષનો ઉપાય ન હોત તો અત્યાર સુધી જાણેલું શા કામનું છે એમ વિચારી અવિરોધ ઉપાયમાં શંકા થવાથી શિષ્ય પૂછે છે :

શિષ્ય : અનંત કાળનાં કર્મો કેવી રીતે નાશ પામશે? કોઈ અવિરોધ ઉપાય મને જણાતો નથી. અનેક મત અને અનેક દર્શનો અનેક ઉપાયો બતાવે છે. તેમાં સાચું શું માનવું?

સદ્‌ગુરુ : (આટલી હદની વિચારણા કરી સમજી શક્યો તેવા સુશિષ્યને ધીરજ અને આશીર્વાદ આપતાં કહે છે;) તને અત્યારસુધી આપેલા પાંચ પદની શંકાઓના પાંચે ઉત્તરથી આત્મામાં પ્રતીતિ થઈ છે કે આ સદ્‌ગુરુ કારણકાર્યથી સમજાવીને યથાર્થ આત્મસ્વરૂપ જણાવે છે તેમજ છે, તો તને મોક્ષઉપાય બતાવીશ તેમાં શંકા નહિ રહે; મોક્ષના ઉપાયની તે જ પ્રમાણે સહજ પ્રતીતિ થશે.

ઘણા કાળનું સ્વપ્ન પણ જાગ્રત થતાં જ દૂર થાય છે તેમ આત્મજ્ઞાન થતાં અનાદિનો વિભાવ ટળે છે. કર્મથી ઉત્પન્ન થતા શુભાશુભ ભાવ એજ અજ્ઞાનદશા છે; તે કર્મબંધનનું કારણ છે,

શુદ્ધ આત્માથી ભિન્ન બહિરાત્મભાવમાં વાસના છે; પરંતુ કર્મથી મુક્ત થવાના ભાવ છે, તે નિજ શુદ્ધ આત્મસ્વભાવમાં વાસ થવો તે છે. કર્મબંધનનાં જે જે કારણો છે તે બંધમાર્ગ છે અને તે બંધનનાં કારણોનો નાશ કરવો તે મોક્ષમાર્ગ છે. રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાન એ કર્મબંધન વેલીની મુખ્ય ગાંઠ છે; તેને નિર્મૂળ કરવાના ઉપાય તે મોક્ષમાર્ગ છે. અનંત પ્રકારનાં કર્મો મુખ્ય આઠ કર્મોમાં સમાઈ જાય છે; અને તે આઠેમાં મુખ્ય મોહનીય કર્મ છે; તેનો નાશ કરવાનો ઉપાય સાંભળ.

મોહનીય કર્મના બે ભેદ છે : એક દર્શન મોહનીય અને બીજું ચારિત્ર મોહનીય. દર્શનમોહનીયનો નાશ બોધથી થાય છે અને ચારિત્ર મોહનીય વીતરાગતાથી ટળે છે, આ સત્ય ઉપાય છે; કેમકે ક્રોધાદિથી કર્મ બંધાય છે અને ક્ષમાદિથી કર્મનો નાશ થાય છે એ સર્વને પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવે તેમ છે.

અનેક મત તથા અનેક દર્શનો મોક્ષના ઉપાય બતાવે છે. તે પ્રત્યેનો આગ્રહ તજીને તથા આ સારો ધર્મ છે તે મારે પાળવો જ એવા વિકલ્પો મૂકીને આ મોક્ષ માટે બતાવેલો માર્ગ આરાધશે તે થોડા ભવમાં મોક્ષ પામશે ૭ પદ વિષે તેં ૭ પ્રકારે પ્રશ્નો વિચાર કરીને પૂછ્યા તે પદ જો સર્વાંગે સમજાય, તેમાં નિઃશંક થાય તો તે અવશ્ય મોક્ષમાર્ગ છે. એકાદ પદમાં પણ શંકા હોય તો મોક્ષમાર્ગ પમાતો નથી.

શિષ્ય : કયી જાતિમાં મોક્ષ પમાય છે, કયા વેષથી મોક્ષ પમાય છે એનો નિશ્ચય મારાથી થઈ શકતો નથી. કારણ કે કોઈ બ્રાહ્મણ આદિ જાતિને મોક્ષયોગ્ય માને છે, કોઈ સાધુ આદિના વેષ વિના મોક્ષ થતો નથી એમ અનેક ભેદો વર્ણવે છે; એક જ પ્રકારનો માર્ગ બધા માનતા નથી. તો મારે શું કરવું ?

સદ્‌ગુરુ : દર્શનમોહ અને ચારિત્રમોહને દૂર કરીને સત્ એટલે અવિનાશી ચૈતન્યમય એટલે સર્વ ભાવને પ્રકાશવા રૂપ સ્વભાવમય શુદ્ધ આત્મા પામવાનો ઉપર મોક્ષમાર્ગ કહ્યો તે ગમે તે જાતિમાં કે વેષમાં આરાધશે તે મોક્ષ પામશે, મોક્ષમાં ઊંચનીચનો ભેદ નથી. આમાં કાંઈ શંકા રાખવા યોગ્ય નથી

શિષ્ય : પાંચ પદ સમજ્યાનું ફળ, મોક્ષનો ઉપાય ન સમજાય તો શા કામનું છે? પાંચે પદના ઉત્તરથી હે! સદ્‌ગુરુ, મારા મનનું સમાધાન થયું છે તેમ આ મોક્ષઉપાય નામનું પદ સમજાય તો મારા મહાભાગ્યનો ઉદય થયો એમ હું જરૂર માનીશ. હે! ગુરુરાજ, મોક્ષ માર્ગની શરૂઆતથી સંપૂર્ણતા સુધીનો કયો ઉપાય છે?

સદ્‌ગુરુ : કષાય એટલે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ સર્વેને શમાવવા, મંદ કરવા; એક મોક્ષ સિવાય બીજી અભિલાષા ન રાખવી સંસાર-પરિભ્રમણથી ત્રાસ પામવો અને આ આત્મા અનંત કાળથી કર્મના ભારે કચરાઇ રહ્યો છે તેને જન્મમરણનાં દુઃખથી મુકાવવા સાચા ભાવથી કાળજી રાખી મોક્ષ માટે પ્રવર્તવાના ભાવ રૂપ અંતર દયા, તેમજ સર્વ જીવો સંસારદુઃખથી મુક્ત થાય તેવા ભવ રૂપ અંતર દયા જેને હોય તે જીવને મોક્ષમાર્ગનો જિજ્ઞાસુ જાણવો. એવા જિજ્ઞાસુ આત્માને સદ્‌ગુરુનો બોધ થાય તો તે સમ્યગ્દર્શન પામે અને અંતરની શોધમાં વર્તે.

મત, દર્શનનો આગ્રહ તજીને જો તે સદ્‌ગુરુએ દર્શાવેલા લક્ષે વર્તે તો તે શુદ્ધ સમકીત પામે એટલે તેને અંશે આત્માનો અનુભવ થાય છે.

જ્યારે નિજસ્વભાવનો સ્પષ્ટ અનુભવ, લક્ષ અને પ્રતીતિ વર્તે તથા વૃત્તિ આત્માના સ્વભાવમાં વહે ત્યારે પરમાર્થે સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થયું ગણાય છે.

સમ્યગ્દર્શનની વધતી જતી ધારાથી ચારિત્ર મોહનીયના મિથ્યાભાસને ટાળે, ત્યારે ચારિત્રગુણ એટલે સ્વભાવસમાધિ પ્રગટે છે અને અંતે સર્વ રાગદ્વેષના ક્ષય રૂપ વીતરાગ પદમાં સ્થિતિ થાય છે.

શુદ્ધ આત્મસ્વભાવનું જ્યાં નિરંતર જ્ઞાન રહે, તે જ્ઞાનને કેવળજ્ઞાન કહીએ છીએ. એ જીવન્મુક્તદશારૂપ નિર્વાણ દેહ છતાં અત્રે અનુભવાય છે.

હે ! શિષ્ય, દેહમાં જે આત્મબુદ્ધિ થઈ છે અને તેથી દેહ, સ્ત્રીપુત્રાદિ સર્વમાં અહંભાવ, મમત્વભાવ વર્તે છે તે છૂટે અને આત્મામાં આત્મબુદ્ધિ થાય તો તું કર્મનો કર્તા પણ નથી તેમજ ભોક્તા પણ નથી; અને એ જ ધર્મનો મર્મ છે. એજ ધર્મથી મોક્ષ છે; તું જ મોક્ષસ્વરૂપ છે એટલે શુદ્ધ આત્મા છે; અનંત જ્ઞાન, દર્શન અને અવ્યાબાધ સુખસ્વરૂપ તું છે. તું જ શુદ્ધ છે; બુદ્ધ છે, ચૈતન્યપ્રદેશાત્મક છે, સ્વયંજ્યોતિસ્વરૂપ છે અને અનંત સુખની ખાણ છે. વિશેષ કેટલું કહેવું ? ટૂંકામાં એટલું જ કહીએ છીએ કે તું વિચાર કરીશ તો તે સંપૂર્ણ પદ પ્રાપ્ત કરીશ.

"નિશ્ચય સર્વે જ્ઞાનીનો આવી અત્ર શમાય." એમ કહીને સહજ સમાધિમાં સદ્ગુરુ લીન થયા, મૌન થયા.

છેવટે ઉપસંહાર કરતા પહેલાં 'શિષ્ય–બોધબીજપ્રાપ્તિ' રૂપે નવ ગાથાઓ આપી છે તેમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને ઉપકારની લાગણી ઉત્તમ રીતે વર્ણવી જે ભાવ પ્રગટ કર્યો છે, તે ભાવ સદ્ગુરુનું ઓળખાણ જે મહાભાગ્યશાળીને થયું હોય તેને મરણ સમયે આવે તો મહાલાભ થાય, સમાધિમરણ થાય તેવી તે ગાથાઓ હોવાથી તથા મરણ સમયે પણ સંભળાવવા યોગ્ય હોવાથી મૂળ રૂપે જ નીચે આપી છે :

"સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, આવ્યું અપૂર્વ ભાન;
નિજપદ નિજમાંહી લહ્યું, દૂર થયું અજ્ઞાન. ૧૧૯

ભાસ્યું નિજ સ્વરૂપ તે, શુદ્ધ ચેતનારૂપ;
અજર અમર, અવિનાશી ને, દેહાતીત સ્વરૂપ. ૧૨૦

કર્તા ભોક્તા કર્મનો વિભાવ વર્તે જ્યાંય;
વૃત્તિ વહી નિજ ભાવમાં, થયો અકર્તા ત્યાંય ૧૨૧

અથવા નિજ પરિણામ જે, શુદ્ધ ચેતનારૂપ;
કર્તા ભોક્તા તેહનો, નિર્વિકલ્પસ્વરૂપ. ૧૨૨

મોક્ષ કહ્યો નિજ શુદ્ધતા, તે પામે તે પથ;
સમજાવ્યો સંક્ષેપમાં, સકળ માર્ગ નિર્ગ્રંથ. ૧૨૩

અહો! અહો! શ્રી સદ્ગુરુ, કરુણાસિંધુ અપાર;
આ પામર પર પ્રભુ કર્યો, અહો! અહો! ઉપકાર. ૧૨૪

શું પ્રભુચરણ કને ધરું, આત્માથી સૌ હીન;
તે તો પ્રભુએ આપીઓ, વર્તું ચરણાધીન. ૧૨૫

આ દેહાદિ આજથી, વર્તો પ્રભુ આધીન;
દાસ, દાસ હું દાસ છું, તેહ પ્રભુનો દીન ૧૨૬

ષટ્ સ્થાનક સમજાવીને, ભિન્ન બતાવ્યો આપ;
મ્યાન થકી તરવારવત્, એ ઉપકાર અમાપ. ૧૨૭

છેલ્લી પંદર ગાથાઓમાં ચૂલિકારૂપે ઉપસંહાર કર્યો છે. છ પદને વિસ્તારપૂર્વક વિચારવાથી 'ષડ્દર્શન જિન અંગ ભણીજે' જેમ શ્રી આનંદઘનજીએ ગાયું છે તેમ છએ દર્શન સમજાશે. અને સમ્યગ્દર્શનનાં છએ સ્થાનકમાં નિઃશંક થવાથી સમકિતનો લાભ થશે એમ જણાવી, મિથ્યાત્વ જેવો મોટો રોગ મટાડવા સદ્ગુરુ-વૈદ્યને શોધી તેની આજ્ઞારૂપ પથ્ય પાળીને સદ્ગુરુના બોધનો વિચાર ધ્યાનમાં સેવારૂપ ઔષધની ભલામણ કરી છે. ભવસ્થિતિ પાકે

નહીં ત્યાં સુધી મોક્ષ ન મળે વગેરે વિચારો તજી સત્પુરુષાર્થ કરી પરમાર્થ સાધવા પ્રેરણા કરી છે. નિશ્ચય નયે આત્માનું જે સ્વરૂપ છે તે લક્ષમાં રાખી સદ્‌વ્યવહાર રૂપ મોક્ષનાં સાધનો આરાધવાં પણ વ્યવહાર કે નિશ્ચયનો એકાંતે આગ્રહ ન કરવો એવી ચેતવણી આપી છે. આ ગ્રંથમાં કોઈ નય એકાંતે કહ્યો નથી. બન્નેનો ગૌણ મુખ્ય પણે યથાયોગ્ય સાથે લક્ષ રાખેલ છે. ગચ્છમતની કલ્પનાઓ સદ્‌વ્યવહાર ગણાય નહિ. તેમજ પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રગટ થયા વિના નિશ્ચયની વાતોમાં કંઈ માલ નથી. ત્રણે કાળના સર્વે જ્ઞાનીનો એક જ માર્ગ છે. નિશ્ચય નયથી સર્વ જીવ સિદ્ધ જેવા છે; પરંતુ સદ્‌ગુરુની આજ્ઞા અને જિનદશાના અવલંબનરૂપ નિમિત્તથી તે સ્વરૂપ સમજાય તો તે સ્વરૂપ પ્રગટ થાય; માટે સદ્‌વ્યવહારની પણ જરૂર છે. એકાંતે શુદ્ધ ઉપાદાન કે નિશ્ચયનું નામ લઈને નિમિત્તરૂપ વ્યવહારને તજે તે ભ્રાંતિમાં ભમે છે, મોક્ષ પામતા નથી. મોઢે જ્ઞાનની વાતો કરે અને હૃદયમાં મોહ ભરપૂર હોય તે પામર પ્રાણી જ્ઞાનીનો દ્રોહ કરે છે, અશાતના કરે છે. પરંતુ મુમુક્ષુ જીવ તો દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય આદિ ગુણોનું સેવન કરી જાગ્રત રહે છે. જેણે મોહનો ક્ષય કર્યો છે કે શાંત કરી દીધો છે તે જ્ઞાનીની દશા પામ્યો છે. સકળ જગત જેને એંઠરૂપ લાગે, સ્વપ્ન સમાન ભાસે તે જ્ઞાનીદશા કહેવાય. બાકી મોહમાં વર્તે છે તે ગમે તેવાં નિશ્ચયનાં વચન બોલે તો પણ તે વાચાજ્ઞાન કે શુષ્કજ્ઞાન છે. પ્રથમનાં પાંચ પદનો વિચાર કરીને મોક્ષના ઉપાયરૂપ છેલ્લા પદમાં જેનું વર્તન હોય તે મોક્ષરૂપ પાંચમું પદ પ્રાપ્ત કરે છે; એ નિઃશંક વાત જણાવી અંત–મંગલની ગાથામાં જ્ઞાની પુરુષને નમસ્કાર જણાવ્યો છે :

"દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો ! વંદન અગણીત."

ચૌદ પૂર્વનું મધ્યનું-સાતમું પૂર્વ 'આત્મપ્રવાદ' નામે છે. તે સર્વ પૂર્વના સારરૂપ 'શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર'ની રચના, આત્મ સ્વરૂપનો અનુભવ કરીને શ્રીમદે સુગમ રીતે મધ્યસ્થપણે કરી છે. તેનો ઊંડો અભ્યાસ સદ્‌ગુરુ સમીપે થાય તો આત્મજ્ઞાન પામવું સુલભ થાય તેવું આ કળિકાળમાં ઉત્તમ સાધન આપણને પ્રાપ્ત થયું છે. તે સમજવા જિજ્ઞાસુ દશા પ્રાપ્ત કરી આત્મજ્ઞાની ગુરુ સમીપે ભક્તિપૂર્વક તેનું શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન કરવા સર્વને ભલામણ કરું છું. પક્ષપાત કે ખંડન-મંડનની શૈલી ગ્રહણ કર્યા વિના માત્ર સત્ય વસ્તુને સુગમપણે ગ્રહણ કરાય તેવા રૂપે સુંદર પદ્યમાં ૧૪૨ ગાથામાં જ સર્વ શાસ્ત્રોનો સાર શ્રીમદે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ'માં ભરી દીધો છે.

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની ચાર નકલોમાંથી એક શ્રી સૌભાગ્યભાઈને આપેલી તેના અભ્યાસથી તેમની દશા બહુ ઉચ્ચ થઈ હતી તે આગળ ઉપર જણાવી દીધું છે. શ્રી અંબાલાલભાઈને આજ્ઞા થયેલી તે પ્રમાણે તેમણે અત્યંત ભક્તિભાવથી તેનું વાંચન, મનન, નિદિધ્યાસન કરેલું અને તેનું માહાત્મ્ય ટૂંકામાં શ્રીમદ્ ઉપર લખેલા પત્રમાં જણાવે છે :

"શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર વાંચતાં વિચારતાં મારી અલ્પજ્ઞ મતિથી વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક સમજી શકાતું નથી; પણ મારી સાધારણ મતિથી તે ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્ર વિચારતાં મારા મન, વચન, કાયાના યોગ સહેજે પણ આત્મવિચારમાં પ્રવર્તતા હતા; જેનું અનુપ્રેક્ષણ કેટલોક વખત રહેવાથી, રહ્યા કરવાથી સામાન્યપણે પણ બાહ્ય પ્રવર્તવામાં મારી ચિત્તવૃત્તિ સહેજે અટકી જઈ આત્મવિચારમાં રહ્યા કરતી હતી, જેથી મારી કલ્પના પ્રમાણે સહજ સ્વભાવે શાંતિ રહ્યા કરતી હતી, ઘણા પરિશ્રમથી પણ મારા ત્રિકરણ જોગ કોઈ અપૂર્વ પદાર્થને વિષે પરમ પ્રેમે સ્થિર નહિ રહી શકેલા, તે યોગ

તે પરમોત્કૃષ્ટ શાસ્ત્ર વિચારવાથી સહજ સ્વભાવે પણ આત્મવિચારમાં સદ્ગુરુચરણમાં પ્રેમયુક્ત સ્થિરભાવે રહ્યા કરતા જેથી મારી અલ્પજ્ઞ દૃષ્ટિથી અને મારા સામાન્ય અનુભવથી મારી કલ્પના પ્રમાણે એમ લાગે છે કે જો તેવી રીતે તે જ શાસ્ત્રનું વિશેષ અનુપ્રેક્ષણ દીર્ઘકાળ સુધી રહ્યા કરે તો આત્મવિચાર, આત્મચિંતન સદાય જાગ્રતપણે રહ્યા કરે; અને મન, વચન, કાયાના યોગ પણ આત્મવિચારમાં જ વર્ત્યા કરે."

સ્વામી શ્રી લલ્લુજી આત્મસિદ્ધિ સંબંધમાં જણાવે છે:

"તે વાંચતાં અને કોઈ કોઈ ગાથા બોલતાં, મારા આત્મામાં આનંદના ઊભરા આવતા. અને એકેક પદમાં અપૂર્વ માહાત્મ્ય છે, એમ મને લાગ્યા કરતું. આત્મસિદ્ધિનો સ્વાધ્યાય, મનન નિરંતર રહ્યા કરી આત્મોલ્લાસ થતો. કોઈની સાથે કે બીજી ક્રિયા કરતાં આત્મસિદ્ધિની સ્મૃતિ રહેતી. પરમકૃપાળુ દેવની શાંત મુખમુદ્રા કિંવા આત્મસિદ્ધિની આત્માનંદ આપનારી ગાથાનું સ્મરણ સહજ રહ્યા કરતું; અન્ય કશું ગમતું નહીં. બીજી વાતો પર તુચ્છ ભાવ રહ્યા કરતો. માહાત્મ્ય માત્ર એક સદ્ગુરુ અને તે ભાવનું આત્મામાં ભાસ્યમાન થતું હતું."

ચોથી નકલ શ્રી માણેકલાલ ઘેલાભાઈ ઝવેરીને મોકલાવેલી તેમણે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'નો ભક્તિપૂર્વક અભ્યાસ કરી પોતાને જે ભાવો સ્ફુરેલા તે "આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર"ના વિવરણ રૂપે દર અઠવાડિયે દશબાર પાનાં શ્રી અંબાલાલભાઈ ઉપર લખી મોકલતા. તેમાંનું કંઈ પ્રસિદ્ધ થયું જણાતું નથી. શ્રી અંબાલાલભાઈ આદિના પત્રોમાં તેની સૂચનાઓ આવે છે તે ઉપરથી કંઈક વિસ્તારથી આત્મસિદ્ધિ વિષે શ્રી માણેકલાલભાઇ લખતા એમ જણાય છે. ટૂંકામાં, અનેક યોગ્ય આત્માઓ એ શાસ્ત્રના અવલંબનથી ઉચ્ચ દશા પામે તેવી તે શાસ્ત્રમાં ચમત્કૃતિ છે, એ વાત ઉપરના ઉતારા ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

૨૧

ચરોતરમાં પુનરાગમન

શ્રીમદ્ નડિયાદમાં સં. ૧૯૫૨ ની દિવાળી પછી પણ થોડો વખત રહ્યા હતા. પછી વવાણિયા, મોરબી, સાયલા તરફ વૈશાખ માસ સુધી રહ્યા હતા અને તેજ વૈશાખમાં ઈડર થઈ જેઠ માસમાં મુંબઈ ગયા હતા. આ અરસામાં શ્રી સોભાગ્યભાઈનો સમાધિપૂર્વક દેહ છૂટયો હતો. શ્રી લલ્લુજી આદિ ૭ મુનિઓની શ્રદ્ધા ફરી ગઈ છે એમ ખંભાત સંઘાડાના સાધુ અને શ્રાવકોમાં વિશેષ ચર્ચા થવા લાગી. શ્રી લલ્લુજીને દીક્ષા આપનાર શ્રી હરખચંદજીનો દેહ પણ છૂટી ગયો હતો. તેથી બીજા સાધુઓને ચિંતા થઇ પડી કે જો આ મુનિઓને દબાવીશું નહિ તો તે જુદો વાડો બાંધશે. તેથી તે ૭માંના એક એક સાધુને બીજા પક્ષવાળા સાધુઓના સમૂહમાં બોલાવીને વિશેષ પ્રકારે દબાવતા, માર્ગથી પાડવાના પ્રયત્ન કરતા. તો પણ એ ૭ મુનિઓ સમભાવે રહેતા. શ્રી દેવકરણજી મુનિને સાચી વાતમાં શૂરવીરપણું આવી જતું પણ દબાઈ ને બેસી રહેતા. લાક્ષાગૃહમાં પાંડવોને બાળવાનો પ્રયત્ન કૌરવોએ કર્યો હતો તેમ આ પરિષહ મુનિઓને સહન કરવો મુશ્કેલ હતો. પરંતુ શ્રીમદના ઉપદેશથી અંતરંગમાં શાંતિ રાખી શકયા હતા. કેટલાક યતી જિજ્ઞાસાવાળા મુનિઓને તો એ પ્રસગે વિશેષ દ્રઢતા થઇ કે આત્મકલ્યાણની ઈચ્છાવાળાને એ બધાનો સંગ ભૂંડો છે. દરરોજ નિંદા અને ખટપટમાં કાળ ગાળનાર એક પક્ષ દેખાતો અને એક બાજુ પોતાનો લક્ષ ચૂકયા વિના શાંત ભાવે સહન કરતા થોડા મુનિઓ યથાર્થ સાધુપણું આત્મતા જમાવતા.

શ્રીમદના અમૃત સમાન બોધના પરિણામે મુનિઓને શાંતિ રહેતી. પત્રો પણ વિરોધ શમાવે તેવા આવતા તેમાંથી કંઈક નીચે આપું છું:

"સત્સમાગમનો પ્રતિબંધ કરવા જણાવે તો તે પ્રતિબંધ ન કરવાની વૃત્તિ જણાવી તો તે યોગ્ય છે. તે પ્રમાણે વર્તશો. સત્સમાગમનો પ્રતિબંધ કરવો યોગ્ય નથી. તેમ સામાન્યપણે તેમની સાથે સમાધાન રહે એમ વર્તન થાય તેમ હિતકારી છે; પછી જેમ વિશેષ તે સંગમાં આવવું ન થાય એવાં ક્ષેત્રે વિચરવું યોગ્ય છે, કે જે ક્ષેત્રે આત્મસાધન સુલભપણે થાય"

"અવિરોધ અને એકતા રહે તેમ કર્તવ્ય છે; અને એ સર્વનાં ઉપકારનો માર્ગ સંભવે છે. ભિન્નતા માની લઇ પ્રવૃત્તિ કરવાથી જીવ ઊલટો ચાલે છે. અભિન્નતા છે, એકતા છે એમાં સહજ સમજવા ફેરથી ભિન્નતા માનો છો એમ તે જીવોને શિખામણ પ્રાપ્ત થાય તો સન્મુખવૃત્તિ થવા યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી અન્યોન્ય એકતા વ્યવહાર રહે ત્યાં સુધી સર્વથા કર્તવ્ય છે."

શ્રી લલ્લુજી આદિનું ચાતુર્માસ સં. ૧૯૫૩ માં ખેડા થયું હતું. ત્યાં શ્રીમદે તેમના સ્વાધ્યાય માટે 'મોક્ષમાર્ગ-પ્રકાશ' ગ્રંથ મોકલ્યો હતો. શ્રીમદને મોરબીમાં ત્રણ માસ સં. ૧૯૫૪ માં ચૈત્ર માસ સુધી રહેવાનું બન્યું હતું તે પ્રસંગે થયેલાં વ્યાખ્યાનોની એક મુમુક્ષુએ કરેલી નોંધ 'વ્યાખ્યાન સાર' નામે 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' ગ્રંથમાં છપાયેલ છે.

શ્રાવણ માસની શરૂઆતમાં શ્રીમદ્ પેટલાદ થઈ કાવિઠા ગયા હતા ત્યાં એક માસ અને નવ દિવસ સુધી નિવૃત્તિમાં રહ્યા. શ્રી અંબાલાલભાઇ સાથે રહેતા. મુનિશ્રી લલ્લુજી આદિનું ચોમાસું વસોમાં થયું હતું અને શ્રી દેવકરણજી આદિનું ખેડામાં હતું. તેથી શ્રીમદ્ કાવિઠાથી નડિયાદ થઈ વસો પણ ગયા હતા. શ્રી લલ્લુજીને શ્રીમદે પૂછ્યું: "કહો મુનિ અહીં કેટલા દિવસ રહીએ?" ત્યાં સુધીમાં શ્રી લલ્લુજીને બે, ચાર કે છ દિવસથી વધારે સમાગમનો પ્રસંગ મુંબઈ સિવાય બીજે ક્યાંય બન્યો નહોતો; તેથી વિશેષ સમાગમની ઇચ્છાએ તેમણે

જવાબ દીધો : "એક માસ અહીં રહો તો સારું". શ્રીમદ્ મૌન રહ્યા. શ્રી દેવકરણજીને ખબર મળી કે શ્રીમદ્ વસો પધાર્યા છે; તેથી તેમની પણ સમાગમ માટે ઉત્કંઠા વધી. પત્રો દ્વારા અને, માણસો મોકલીને ખેડા પધારવા તે આગ્રહ કરવા લાગ્યા. તે ઉપરથી શ્રી અંબાલાલભાઈની સૂચનાથી શ્રી લલ્લુજીએ ખેડા પત્ર લખ્યો કે ચાતુર્માસ પછી સમાગમ કરાવવા શ્રીમદ્ ઉપર તમે પત્ર લખો. તો આપણે બધાને લાભ મળે તો વિશેષ સારું. શ્રી દેવકરણજીનો તેવા ભાવાર્થનો પત્ર શ્રીમદ્ ઉપર આવ્યો ત્યારે શ્રીમદે શ્રી લલ્લુજીને પૂછ્યું, "મુનિશ્રી દેવકરણજીને પત્ર કોણે લખ્યો?"

શ્રી લલ્લુજીએ અંબાલાલનું નામ ન લેતાં કહ્યું : "મેં પત્ર લખ્યો હતો."

શ્રીમદે કહ્યું : "આ બધું કામ અંબાલાલનું છે, તમારું નથી."

શ્રી લલ્લુજી ગામના મોટા મોટા લોકોને ત્યાં આહારપાણી લેવા જતા ત્યારે બધાને કહેતા કે મુંબઈથી એક મહાત્મા આવ્યા છે, તે બહુ વિદ્વાન છે, તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા આવશો તો બહુ લાભ થશે. એટલે ઘણા માણસો શ્રીમદ્ પાસે આવવા લાગ્યા એટલે શ્રી લલ્લુજીને શ્રીમદે કહ્યું કે તમારે મુનિઓએ બધા આવે ત્યારે ન આવવું. તેથી તેમને ઘણો પસ્તાવો થયો કે એક માસના સમાગમની માગણી કરી હતી પણ આમ અંતરાય આવી પડ્યો. તેથી પિપાસા બહુ વધી. માત્ર વનમાં શ્રીમદ્ બહાર જતા ત્યારે બધા મુનિઓ વગેરેને જ્ઞાનવાર્તાનો લાભ મળતો.

તે વિષે શ્રી લલ્લુજી સ્વામીના લખાવેલા શ્રીમદના પરિચયમાં નીચે પ્રમાણે છે :—

ચરામાં ૧ લો દિવસ

વસોથી એક માઈલના અંતર પર આવેલા ચરામાં એક દિવસ

પરમ કૃપાળુદેવ મુમુક્ષુ વર્ગ સહિત પધાર્યા. અમે પણ તેઓશ્રીની સાથે હતા. ત્યાં ગયા પછી ઘોરીભાઈ પાસે "ભરતેશ્વર ભૂપતિ ભયો વૈરાગી" એ સજ્ઝાય ત્રણ વખત ગવરાવી. આનંદઘનજીકૃત ચોવીશીમાંથી ઓગણીસમા તીર્થંકર મલ્લિનાથનું સ્તવન વારંવાર બોલાવ્યું, તે વખતના અમાપ આનંદનું આલેખન શી રીતે થાય ! કારણ કે પરમ ગુરુના યોગ બળથી, આવાં વૈરાગ્ય વૃદ્ધિ કરનારાં કાવ્યો જ્યારે તેમની સમક્ષ ગવરાવવામાં આવતાં, ત્યારે ચોપાસ વૈરાગ્યમય વાતાવરણ છવાઈ રહેતું. સ્તવન બોલી રહ્યા પછી ઘોરી-ભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે જૈન દર્શન સર્વોત્તમ આપણે માનીએ છીએ તે શી રીતે ?

પ્રત્યુત્તરમાં કૃપાળુ દેવે જણાવ્યું કે ૭ વૈદ્યો છે, તેમાં એક ધનવન્તરી નામે સાચો વૈદ્ય છે, તે સત્ય નિદાન અને ચિકિત્સા કરી દરદીને દરદથી મુક્ત કરે છે. આથી જગતમાં પ્રત્યેક સ્થળે તેની ખ્યાતિ પ્રસરી, તે જોઈ પાંચ કૂટ (માયાવી) વૈદ્યોએ પણ પોતે પોતાની દુકાનો ખોલી, ધંધો ચલાવ્યો. લોકોને સસ્તી દવા મળવાથી, તેના તરફ વળ્યા. તેમાં સાચા વૈદ્યની દવા જેટલા અંશે દરદીને આપે તેટલા અંશે દરદીને લાભ થાય; પણ પોતાની કાલ્પનિક દવાનો દરદી ઉપર ઉપયોગ કરે ત્યારે રોગની વૃદ્ધિ થાય એમ કહી, તેનો ઉપનય ષટ્ દર્શન ઉપર લીધો કે સાચો વૈદ્ય તે સર્વજ્ઞ વીતરાગ દેવ છે અને બાકીના કૂટ વૈદ્યો પાંચ છે તે સાચી દવા તરીકે દયા, બ્રહ્મચર્ય આદિ તેની પાસે છે તે સાચા (વીતરાગ) વૈદ્યની છે, તેથી તેના પ્રમાણમાં દરદીને લાભ થાય છે.

દર્શનનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાવનાર સદ્દગુરુ જોઈએ. કુગુરુ હોય તો જીવને અવળું સમજાવે. તે સંબંધી પોતે કહ્યું કે સદ્દગુરુ હોય તે જીવને મોક્ષમાર્ગ પર લાવે અને કુગુરુ જીવનું જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર રૂપ ધન લૂંટી લઇ દુર્ગતિએ પહોંચાડે છે. તે ઉપર દૃષ્ટાંતઃ બહાદુર

વળાવો લઈ જાન જતી હતી તેને હીજડા ચોર લૂંટારા બની પચીસનું ટોળું લૂંટવા આવ્યું. ત્યાં તે વળાવે હોંકારો કર્યો કે "અમે સાલે હીજડે" ત્યાંતો બધું ટોળું ભાગી ગયું તેમ સદ્‌ગુરુ સાચા હોય તો કર્મ ભાગી જાય છે.

ચરામાં બીજો દિવસ

ચરામાં રસ્તે જતાં પરમકૃપાળુ દેવ બોલ્યા કે ધર્મ અચિંત્ય ચિંતામણિ સ્વરૂપ છે. ત્યારે મેં પૂછ્યુ કે અચિંત્ય ચિંતામણિ એટલે શું? ત્યારે પરમ ગુરુએ જણાવ્યું કે ચિંતામણિ રત્ન છે, એ ચિંતવ્યા પછી ફળ આપે છે ચિંતવવા જેટલો તેમાં પરિશ્રમ છે અને ધર્મ અચિંત્ય એટલે તેમાં ચિંતવવા જેટલો પણ શ્રમ નથી એવું અચિંત્ય ફળ આપે છે.

આટલી વાત કરતામાં એક રાયણનું ઝાડ આવ્યું ત્યાં પરમકૃપાળુ સહિત અમે સાધુઓ બેઠા. એક મુમુક્ષુભાઈ સાથે હતા પરમકૃપાળુ બોલ્યા કે ભગવાન રાયણ તળે બહુવાર સમવસર્યા છે. આ રાયણ ઘણા વર્ષની જૂની છે. રાયણનું વૃક્ષ ઘણા વર્ષો પર્યંત ટકી શકે છે. નગ્રકમાંથી એક રસ્તો નીકળતો હતો. ત્યાંથી એક માળી પુષ્પો લઈને જતો હતો. તેણે પરમકૃપાળુ ઉપર સ્વાભાવિક પ્રેમ આવવાથી, પુષ્પો તેઓશ્રીના આગળ મૂક્યાં. આ વખતે મુમુક્ષુ મૂળજીભાઈએ એક આનો તે માળીને આપ્યો. પછી પરમકૃપાળુએ તે પુષ્પોમાંથી એક પુષ્પ લઇ કહ્યું કે જે શ્રાવકે સર્વથા લીલોતરી ખાવાનો ત્યાગ કર્યો હોય તે ભગવાનને પુષ્પ ચડાવી શકે નહીં; પણ જેણે લીલોતરીનો ત્યાગ કર્યો નથી એ પોતાના ખાવામાંથી લીલોતરી કમી કરી ભગવાનને ભક્તિ ભાવે પુષ્પ ચડાવે, અને મુનિને પુષ્પ ચડાવવાનો સર્વથા ત્યાગ હોય છે તેમજ પુષ્પ ચડાવવા મુનિ ઉપદેશ પણ આપી શકે નહીં. એવું પૂર્વાચાર્યો કહી ગયા છે. પુષ્પ સંબંધી આ ખુલાસો

કર્યા પછી પ્રતિમાજી સંબંધી પોતે જણાવ્યું કે સ્થાનકવાસીના એક સાધુ જે ઘણા વિદ્વાન હતા, તેઓ એક વખત વનમાં વિહાર કરીને જતા હતા ત્યાં એક જિન દેરાસર આવ્યું; તેમાં વિશ્રાંતિ લેવા પ્રવેશ કર્યો તો સામે જિનપ્રતિમા દીઠી, તેથી તેની વૃત્તિ શાંત થઈ અને મનમાં ઉલ્લાસ થયો. શાંત એવી જિન પ્રતિમા સત્ય છે. એવું તેમના મનમાં થયું.

અહીં મોહનલાલજીએ પ્રશ્ન કર્યો કે શાસ્ત્રમાં એમ કહેવામાં આવેલ છે કે જિન કલ્પીનો સ્થવિર કલ્પમાં આવ્યા પછી મોક્ષ થાય છે. તે શી રીતે ? ત્યાં પોતે હસીને બોલ્યા કે સ્થવિર કલ્પીઓ જિન કલ્પી ઉપર દાઝે બળ્યા તેથી બોલ્યા કે તમે સ્થવિર કલ્પી થશો, ત્યારે તમારો મોક્ષ છે. આમ આનંદ પૂર્વક જવાબ આપ્યો; ત્યાર પછી ચરામાંથી સૌ પોતપોતાને સ્થાને ગયા.

ચરામાં ત્રીજો દિવસ

ત્રીજે દિવસે બપોરના એજ ચરામાં અને એજ રાયણના વૃક્ષ નીચે ગયા. આ વખતે કૃપાળુ દેવ અને અમે મુનિઓજ માત્ર ગયા હતા. પરંતુ પાછળથી મુમુક્ષુ ભાઈઓ અને કેટલીક બેનો ત્યાં દર્શન, સમાગમ માટે આવેલાં. સૌ બેઠા પછી ભાદરણવાળા ધોરીભાઈને મલ્લિનાથનું સ્તવન આનંદઘનજી મહારાજનું બનાવેલું બોલવા તેઓશ્રીએ આજ્ઞા કરી અને વારંવાર તે આઠ વખત બોલાવરાવ્યું, તેના અર્થ ધોરીભાઈ પાસે કરાવ્યા, પછી એજ સ્તવનના વિશેષાર્થ પોતે અલૌકિક કર્યા. ત્યાંથી આનંદની ધૂનમાં ગાથા બોલતાં ગામ તરફ સિધાવ્યા.

રાગી શું રાગી સહુ રે, વૈરાગી શો રાગ,
રાગ વિના કેમ દાખવેરે, મુક્તિસુંદરી-માગ—મનરાવાલા.

નેમિનાથ સ્તવન—આનંદઘનકૃત.

અને મનહર પદમાંથી 'જેનો કાળ તે કિંકર થઈ રહ્યો' એ પદ આકર્ષક અવાજે મોટા સૂરથી બોલતા હતા અને પ્રેમાવેશ દ્વારા બીજાના હૃદયમાં પણ દિવ્યાનંદનો સંચાર થાય અને હૃદય પ્રેમ પ્રવાહે છલોછલ ઉભરાઈ જાય, એવા આનંદ સહિત છેક મકાન સુધી ધૂન ચાલી. તેઓશ્રીની પાછળ પાછળ અમે સાધુઓ તથા મુમુક્ષુઓ ગામમાં આવ્યા.

એક દિવસે મોહનલાલજી ઉત્તરાધ્યયનજીમાંથી ભૃગુ પુરોહિતવાળું અધ્યયન ૧૪ મું ઉપાશ્રયમાં વાંચી સમજાવતા હતા; તેમાં એક એવો પાઠ છે કે બ્રાહ્મણને જમાડવાથી જીવ તમતમામાં જાય આ પાઠનુ વાચન કરતાં સંશય થયો એટલે આ બાબતમાં આપણે પરમકૃપાળુ દેવને પૂછવું એમ ધારી અમે તેઓશ્રીના મુકામે ગયા ઉત્તરાધ્યયનજીનો પાઠ બતાવ્યો. ત્યારે પોતે કહ્યુ કે તમતમા એટલે અંધકાર, તે મિથ્યાત્વ છે. તેમાં જાય એટલે ધર્મબુદ્ધિએ બ્રાહ્મણને જમાડવાથી મિથ્યાત્વનું પોષણ થાય, તેના પરિણામે જીવ અનંત કાળ પર્યંત રખડે, તેમજ અનંતકાળ નરકાદિ ગતિઓમાં દુઃખ ભોગવે, તદુપરાંત વિવેચન કર્યું કે "સૂયગડાંગ"માં બ્રાહ્મણને બિલાડા જેવા કહ્યા છે, કારણ કે તેની વૃત્તિ બીજાનુ લઈ લેવા તાકી રહેલી હોય છે, તેથી તે રૂપે વર્ણન કર્યું છે.

આવો શાસ્ત્રના પરમાર્થ રૂપ ખુલાસો સાંભળવાથી સદ્‌ગુરુવિષે પ્રતીતિ વૃદ્ધિપણાને પામી એક વખતે પ્રાસંગિક બોધ આપતાં કહેલું કે સમકિતને આઠ મદ માંહેલો એક પણ મદ હોય નહિ. તેમજ જીવને ચાર દોષોમાંથી એક પણ દોષ હોય ત્યાં સુધી સમકિત થાય નહીં; તે ચાર દોષો :—(૧) અવિનય (૨) અહંકાર (૩) અર્ધદગ્ધતા (૪) રસગૃદ્ધિ એ છે. તેના સમર્થનમાં 'ઠાણાંગ' સૂત્રનો પુરાવો આપ્યો હતો.

એક દિવસે પરમકૃપાળુ દેવે અમને બોલાવ્યા. અમે મુનિઓ ત્યાં ગયા, નમસ્કાર કરી બેઠા, એટલે અમને બેસી રહેવાની આજ્ઞા કરી. પોતે ઉભા થઈ મકાનનાં બારી બારણાં બંધ કરી દીધાં માત્ર અમે ત્રણ સાધુ અને પોતે એમ ચાર રહ્યા. આ વખતે અમને મુનિઓને ઉદ્દેશીને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ સંબંધી અમાપ બોધ કર્યો હતો, અને કહેવામાં આવ્યું હતું કે જે આહાર માંસને વધારે છે તેવો શરીરને પુષ્ટ કરનારો આહાર તે માંસ ખાવા બરાબર છે. આ બોધની ખુમારી દીર્ઘ કાળ સુધી રહી.

એક દિવસે વનમાં વાવ પાસે શ્રીમદ્ મુનિઓ સાથે વાત કરતા બેઠા હતા. શ્રી ચતુરલાલજી મુનિ તરફ જોઈને શ્રીમદે પૂછ્યું : "તમે સંયમ ગ્રહણ કર્યો ત્યારથી આજ સુધી શું કર્યું ?"

શ્રી ચતુરલાલજીએ કહ્યું : "સવારે ચાનું પાત્ર ભરી લાવીએ છીએ તે પીએ છીએ; તે પછી છીંકણી વહોરી લાવીએ છીએ, તે સૂંઘીએ છીએ; પછી આહારની વખતે આહારપાણી વહોરી લાવીએ છીએ, તે આહારપાણી કર્યા પછી સૂઈ રહીએ છીએ; સાંજે પ્રતિક્રમણ કરીએ છીએ અને રાત્રે સૂઇ રહીએ છીએ."

શ્રીમદે વિનોદમાં કહ્યું : 'ચા અને છીંકણી વહોરી લાવવી અને આહારપાણી કરી સૂઇ રહેવું તેનું નામ દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર ?

પછી આત્મજાગ્રતિ અર્થે બોધ આપી શ્રી લલ્લુજીને ભલામણ કરતાં કહ્યું; બીજા મુનિઓનો પ્રમાદ છોડાવી, ભણવા તથા વાંચવામાં, સ્વાધ્યાય ધ્યાન કરવામાં કાળ વ્યતીત કરાવવો અને તમારે સર્વેએ એક વખંત દિવસમાં આહાર કરવો; ચા તથા છીંકણી વિના કારણે હમેશાં લાવવી નહીં, તમારે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવો."

મુનિ મોહનલાલજીએ કહ્યું : "મહારાજશ્રી તથા શ્રી દેવકરણજીની અવસ્થા થઈ છે અને ભણવાનો જોગ ક્યાંથી બને ?"

શ્રીમદે તેના ઉત્તરમાં કહ્યું : યોગ બની આવ્યેથી અભ્યાસ કરવો, અને તે થઈ શકે છે; કેમકે વિકટોરિયા રાણીની વૃદ્ધ અવસ્થા છે છતાં બીજા-દેશની ભાષાનો અભ્યાસ કરે છે.

એક વખતે શ્રી મોહનલાલજી મુનિએ શ્રીમદ્‌ને એક પત્રમાં લખીને જણાવ્યું કે મને વ્યાખ્યાન વાંચતાં આવડતું નથી, અને કહી દેખાડતાં પણ આવડતું નથી માટે આજ્ઞા કરો તો હું વ્યાખ્યાન વાંચવાનું બંધ કરું, તેના ઉત્તરમાં શ્રીમદે જણાવ્યું: "સાધુઓએ સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ; સ્વાધ્યાય, ધ્યાન વિના મુનિ કાળ વ્યતીત કરે નહીં; જ્યારે વ્યાખ્યાનસમય હોય ત્યારે એમ વિચારવું કે મારે સ્વાધ્યાય કરવો છે; માટે મોટેથી ઉચ્ચાર કરી અન્ય સાંભળે એવા અવાજથી સ્વાધ્યાય કરું છું, એવી ભાવના રાખવી કંઈ આહાર આદિની પણ તેમની પાસેથી કામના રાખવી નહીં; નિષ્કામ ભાવે વ્યાખ્યાન વખતે સ્વાધ્યાય કરવો."

પછી શ્રી મોહનલાલજી મુનિએ પૂછ્યું: "મન સ્થિર થતું નથી, તેનો શો ઉપાય?"

શ્રીમદે ઉત્તરમાં જણાવ્યું: "એક પળ પણ નકામો કાળ કાઢવો નહીં. કોઈ સારું પુસ્તક વૈરાગ્યાદિની વૃદ્ધિ થાય તેવું વાંચવું વિચારવું; એ કાંઈ ન હોય તો છેવટે માળા ગણવી પણ જો મનને નવરું મેલશો તો ક્ષણવારમાં સત્યાનાશ વાળી દે તેવું છે. માટે તેને સદ્‌વિચાર રૂપ ખોરાક આપવો. જેમ ઢોરને કંઈ ને કંઈ ખાવાનું જોઈએ, દાણનો ટોપલો આગળ મૂક્યો હોય તો તે ખાયા કરે છે, તેમ મન ઢોર જેવું છે; બીજા વિકલ્પો બંધ કરવા માટે સદ્‌વિચાર રૂપ ખોરાક આપવાની જરૂર છે. મન કહે તેથી ઊલટું વર્તવું; તેને વશ થઈ તણાઈ જવું નહીં. તેને ગમે તેથી આપણે બીજું ચાલવું, વર્તવું."

શ્રી મુનિ મોહનલાલજીએ પૂછ્યું : "મારે ધ્યાન કેવી રીતે કરવું?

શ્રીમદે ઉત્તર આપ્યો : 'શ્રી લલ્લુજી મહારાજ ભક્તિ કરે તે વખતે તમારે કાઉસગ કરી સાંભળ્યા કરવું; અર્થનું ચિંતન કરવું."

એક માસ પૂર્ણ થયો, ત્યારે મુનિઓને જાગ્રતિ આપતાં શ્રીમદે કહ્યું : "હે! મુનિઓ, અત્યારે જ્ઞાની પુરુષોના પ્રત્યક્ષ સમાગમમાં તમે પ્રમાદ કરો છો, પણ જ્ઞાની પુરુષ નહિ હોય ત્યારે પશ્ચાત્તાપ પામશો. પાંચસો, પાંચસો ગાઉ પર્યટન કરવા છતાં જ્ઞાનીનો સમાગમ થશે નહીં."

શ્રી લલ્લુજી સ્વામીને શ્રીમદે જણાવ્યું : 'જે કોઈ મુમુક્ષુભાઈઓ તેમજ બહેનો તમારી પાસે આત્માર્થ સાધન માગે તેને આ પ્રમાણે આત્મહિતનાં સાધન બતાવવાં :

(૧) સાત વ્યસનના ત્યાગનો નિયમ કરાવવો.

(૨) લીલોતરીનો ત્યાગ કરાવવો.

(૩) કંદમૂળનો ત્યાગ કરાવવો.

(૪) અભક્ષ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરાવવો.

(૫) રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરાવવો.

(૬) પાંચ માળા ફેરવવાનો નિયમ કરાવવો.

(૭) સ્મરણ બતાવવું.

(૮) ક્ષમાપાનનો પાઠ અને વીસ દોહરાનું પઠન મનન નિત્ય કરવા જણાવવું.

(૯) સત્સમાગમ અને સત્શાસ્ત્રનું સેવન કરવા જણાવવું.

શ્રીમદે લખેલ અભ્યંતર નોંધપોથીમાંથી અમુક ભાગ શ્રી લલ્લુજીને લાભકારક હતો તે ઉતારી આપવા શ્રી અંબાલાલભાઈને સૂચના કરી અને તેનું અવગાહન કરવા શ્રી લલ્લુજીને ભલામણ કરી

હતી, ઘણી તીવ્ર પિપાસા પછી પ્રાપ્ત થયેલ આ સાધનથી શ્રી લલ્લુજીને પરમ શાંતિ થઇ.

છેલ્લે દિવસે શ્રી લલ્લુજી મુનિને શ્રીમદ્જીએ એક કલાક બોધ આપ્યો અને દૃષ્ટિરાગ પલટાવી આત્મદૃષ્ટિ કરાવી ઘણા પ્રશ્નોત્તરો પછી જ્યારે શ્રી લલ્લુજી સ્વામીને તે આશય હૃદયગત થયો ત્યારે શ્રીમદ્જી બોલતા અટકી ગયા.

વચમાં મોતીલાલ નામના નડિયાદના ભાવસાર શ્રીમદની સેવામાં રહેતા તેની મારફતે નડિયાદની આજુબાજુમાં કોઈ એકાંત સ્થળ રહેવા યોગ્ય હોય તેની તપાસ શ્રીમદે કરાવી હતી. નડિયાદ અને ઉત્તરસંડાની વચમા એક બંગલો મળી શકે તેવી ગોઠવણ થઈ. એટલે શ્રી અંબાલાલ, લહેરાભાઈ અને મોતીલાલ એ ત્રણની સાથે શ્રીમદ્ ઉત્તરસંડાને બંગલે પધાર્યા. બીજા કોઈને ત્યાં આવવાની મનાઈ કરી હતી પંદર દિવસ સુધી શ્રી અંબાલાલભાઈ સેવામાં રહ્યા અને બધી વ્યવસ્થા પોતે કરી લેતા. પરંતુ શ્રીમદને તદ્દન એકાંત નિવૃત્તિની વૃત્તિ હોવાથી શ્રી અંબાલાલભાઈ રસોઈનો સામાન, ગાદલાં, વાસણ વગેરે લાવ્યા હતા તે બધુ લઈ જવાની આજ્ઞા કરી, એક મોતીલાલને સેવામાં રાખ્યા. શ્રી અંબાલાલ બંગલો ખાલી કરી બધો સામાન ગાડામાં ભરાવી લઈ નડિયાદ ગયા. મોતીલાલે પોતાને માટે એક ગાદલું રખાવ્યુ હતુ તે અને પાણીના લોટા સિવાય બીજુ કંઈ રહ્યું નહિ શ્રી અંબાલાલ મોતીલાલને સૂચના આપતા ગયા હતા કે રાત્રે બેત્રણ વખત શ્રીમદ્જીની તપાસ રાખતા રહેજો શ્રીમદ્ વનમાં એકલા દૂર ફરવા ગયેલા તે સાડા દશ વાગે રાત્રે આવ્યા મોતીલાલે ઓસરીમાં હીંચકો હતો તેના ઉપર પોતાને માટે રખાવેલું ગાદલું પાથર્યું હતુ તે જોઈ શ્રીમદે કહ્યુ, "ગાદલું ક્યાંથી લાવ્યા ?"

મોતીલાલે કહ્યુ: "મારે માટે રખાવ્યુ હતુ, તે પાથર્યું છે."

શ્રીમદે કહ્યું: "તમે તે ગાદલું લઈ લ્યો."

મોતીલાલે ઘણો આગ્રહ કર્યો એટલે રહેવા દીધું. થોડીવાર પછી મોતીલાલ તપાસ કરવા આવ્યા ત્યારે ગાદલું નીચે પડેલું; અને મચ્છર ઘણાં લાગ્યાં. તેથી એક ધોતિયું શ્રીમદ્ ઉપર ઓરાઢી પાછા તે અંદર જઈ સુઈ ગયા. વળી ફરી રાત્રે તપાસ કરવા મોતીલાલ આવ્યા ત્યારે ધોતિયું ઓરાઢેલું નીચે પડેલું. અને શ્રીમદ્ ગાથાઓ બોલ્યા કરતા હતા તેથી ફરી ઓરાઢી તે સુઈ ગયા. આમ શરીરની દરકાર કર્યા વિના ધર્મધ્યાનમાં રાતે પણ શ્રીમદ્ લીન રહેતા. બીજે દિવસે જંગલમાં સવારે ફરવા ગયા હતા તે બે કલાકે આવ્યા. શ્રીમદને માટે એક શેતરંજી પાથરી મેડે બેસારી પાસે પુસ્તક મૂકી મોતીલાલ નીચે આવ્યા. એટલામાં એક પટેલ ગામમાંથી આવ્યા તેમણે અંબાલાલ શેઠ ક્યાં ગયા એમ પૂછ્યું. એટલે મોતીલાલે આજ્ઞા સિવાય ન કહી શકાય એમ કહી મેડે જઈ પટેલ સંબંધી વાત શ્રીમદને જણાવી. શ્રીમદે કહ્યું: 'પટેલને એમ કહો કે ખાવા પીવાની કંઈ અડચણ નથી.'

મોતીલાલે આવીને પટેલને તે પ્રમાણે કહ્યું એટલે પટેલ પાછા ચાલ્યા ગયા, પણ મોતીલાલને વિચાર થયો કે ખાવાપીવા સંબંધી હવે પૂછવું જોઈએ' એટલે મેડે જઈને શ્રીમદને પૂછ્યું: 'ખાવા પીવા માટે કેમ છે?'

શ્રીમદે કહ્યું: "તમે નડિયાદ જાઓ, તમારાં બાઈને નવરાવીને રોટલી તથા શાક કરાવજો. વાસણ લોખંડનું વાપરે નહીં, અને શાક વગેરેમાં પાણી તથા તેલ નાખે નહીં તેમ જણાવજો.

મોતીલાલ નડિયાદ ગયા અને કહેલી સુચના પ્રમાણે રોટલી અને શાક તૈયાર કરાવ્યાં. શ્રી અંબાલાલભાઈ નડિયાદમાં જ હતા. તેમણે ચૂરમું વગેરે રસોઈ તૈયાર કરાવી મૂકી હતી. પરંતુ આજ્ઞા થઈ હતી તે પ્રમાણે દૂધ અને ઘીમાં બનેલી રસોઈ તે બંગલે લાવ્યા;

તે વાપરીને શ્રીમદ્દે પૂછ્યું: "વાણિયાભાઈ (શ્રી અંબાલાલ) ત્યાં છે કે?" મોતીલાલે કહ્યું: "હાજી, છે."

મોતીલાલ નડિયાદ ખાઈને આવતા અને શ્રીમદ્દને માટે શુદ્ધ ખોરાક લેતા આવતા મોતીલાલે પણ એક જ વખત આહાર લેવાનું રાખ્યું હતું; કારણ કે પ્રમાદ ઓછો થાય

સાંજના શ્રીમદ્ બહાર દૂર ફરવા જતા અને દશેક વાગ્યે પાછા આવતા કોઈ વખત મોતીલાલ પણ સાથે જતા એક દિવસે ચાલતાં ચાલતાં શ્રીમદ્દે જણાવ્યું: "તમે પ્રમાદમાં શું પડયા રહ્યા છો? વર્તમાનમાં માર્ગ એવો કાંટાથી ભર્યો છે કે તે કાંટા ખસેડતાં અમને જે શ્રમ વેઠવો પડયો છે તે અમારો આત્મા જાણે છે. જો વર્તમાનમાં જ્ઞાની હોત તો અમે તેમની પૂંઠે પૂંઠે ચાલ્યા જાત, પણ તમને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીનો યોગ છે છતાં એવા યોગથી જાગૃત થતા નથી. પ્રમાદ દૂર કરો જાગૃત થાઓ અમે જ્યારે વીર પ્રભુના છેલ્લા શિષ્ય હતા, તે વખતમાં લઘુશંકા જેટલો પ્રમાદ કરવાથી અમારે આટલા ભવ કરવા પડયા. પણ જીવોને અયત પ્રમાદ છતાં બિલકુલ કાળજી નથી જીવોને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની પુરુષોનું ઓળખાણ થવું ઘણું જ દુર્લભ છે."

એક દિવસે મોતીલાલે પોતાનાં પત્નીને સૂચના આપેલી કે મેલ ટ્રેન ગયા બાદ તમે જમવાનું લઈને બંગલા તરફ આવજો અને ત્રણ ચાર ખેતર દૂર બેસજો ત્યાંથી હું આવીને લઈ જઈશ. પરંતુ તે બંગલા પાસે આવી પહોંચ્યાં, તેથી મોતીલાલે તે બાઈને બહુ ઠપકો આપ્યો; કારણ કે શ્રીમદ્દને તે વાત જણાવવાની જરૂર ન હોતી. તે વાત શ્રીમદ્દના જાણવામાં આવી ગઈ, એટલે મોતીલાલને કહ્યું: "શા માટે તમે ખીજ્યા? તમે ધણીપણું બજાવો છો? નહીં નહીં, એમ નહીં થવું જોઈએ. ઊલટો તમારે તે બાઈનો ઉપકાર માનવો

જોઈએ એ બાઈ આઠમે ભવે મોક્ષપદ પામવાનાં છે. તે બાઈને અહીં આવવા દ્યો."

મોતીલાલે તુરત જઈને બાઈને કહ્યું: "તમારે દર્શન કરવાની ઇચ્છા હોય તો આવો. તમને આવવાની આજ્ઞા આપી છે."

તે બાઈ દર્શન કરી ગયાં. શ્રીમદે પ્રમાદ તજવા ઉપદેશ દીધો હતો: "પ્રમાદથી જાગૃત થાઓ; કેમ પુરુષાર્થરહિત આમ મંદપણે વર્તો છો? આવો જોગ મળવો મહા વિકટ છે. મહા પુણ્યે કરીને આવો જોગ મળ્યો છે તો વ્યર્થ કાં ગુમાવો છો? જાગૃત થાઓ, જાગૃત થાઓ. અમારું ગમે તે પ્રકારે કહેવું થાય છે તે માત્ર જાગૃત થવા માટે જ કહેવું થાય છે."

આ વનક્ષેત્રે શ્રીમદ્ એ રૂપિયાભાર લોટની રોટલી તથા થોડું દૂધ આખા દિવસમાં વાપરતા. બીજી વખત દૂધ પણ લેતા નહિ. એક પંચિયું વચમાંથી પહેરતા અને બન્ને છેડા સામસામા ખભા ઉપર નાખતા, એક વખતે શ્રીમદે કહેલું કે આ શરીર અમારી સાથે કજિયો કરે છે; પણ અમે પાર પડવા દેતા નથી.

ઉત્તરસંડાથી શ્રીમદ્ મોતીલાલ સાથે ઘોડાગાડીમાં બેસીને ખેડા ગયા. ગામ બહાર બંગલે મુકામ કર્યો હતો. શ્રી અંબાલાલભાઈ ખેડા આવી બે દિવસ ગામમાં રહ્યા હતા. અને દર્શન કરવાની આજ્ઞા મેળવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. શ્રીમદની આજ્ઞા પછી મળી ત્યારે તેમને દર્શન થયાં હતાં.

એક દિવસ ફરવા જતાં મોતીલાલે પોતાનાં નવાં પગરખાં શ્રીમદની આગળ મૂકયાં, તે તેમણે પહેરી લીધાં.— ગાઉ દોઢ ગાઉ ચાલ્યા પછી એક જગાએ બેઠા ત્યાં મોતીલાલે પગ તરફ નજર કરી તો, પગરખાં ડંખેલાં અને ચામડી ઉખડી હતી ત્યાંથી લોહી નીકળતું હતું. શ્રીમદનું તે તરફ લક્ષ નહોતું. મોતીલાલને ખેદ થયો

પગરખાં કાઢી લઈ ચામડી સાચવીને સાફ કરી; પૂંજો ચોંટેલી દૂર કરી. મોતીલાલે પછીથી તે પગરખાં ઊંચકી લીધાં. આગળ ચાલતાં સીમંડા ઉપર વાંદરો હતો તેના તરફ જોઈને શ્રીમદ્ હસ્યા અને બોલ્યા : 'મહાત્મા, પરિગ્રહ રહિત છો અને અપ્રતિબંધ સ્થળ ભોગવો છો પણ યાદ રાખજો કે હમણાં મોક્ષ નથી.'

શ્રી દેવકરણજી આદિ મુનિઓ આ વખતે ખેડામાં હતા. તેમને ત્રેવીસ દિવસ શ્રીમદનો સમાગમ, રહી, ઘણો વખત મુનિઓને લાભ મળતો અને શ્રી દેવકરણજી પ્રજ્ઞાવંત હોવાથી તેમના આગ્રહ દૂર થઈ શ્રીમદ્ ઉપર સારી શ્રદ્ધા બેઠી; તેનું વર્ણન પોતે શ્રી લલ્લુજી ઉપર વસો પત્ર લખ્યો હતો તેમાં કરેલું છે; તે વિચારવા યોગ્ય હોવાથી અહીં આપ્યો છે :

ૐ

પરમકૃપાળુ મુનિશ્રીની સેવામાં—મુ. વસો શુભક્ષેત્ર.

ખેડાથી લી મુનિ દેવકરણજીના સવિનય નમસ્કાર પ્રાપ્ત થાય

'ઉત્તરાધ્યયન'ના બત્રીસમા અધ્યયનનો બોધ થતાં અસદ્‌ગુરુની ભ્રાંતિ ગઇ; સદ્‌ગુરુની પરિપૂર્ણ પ્રતીતિ થઇ, અત્યંત નિશ્ચય થયો, તે વખતે રોમાંચિત ઉલ્લસ્યાં; સત્પુરુષની પ્રતીતિનો દૃઢ નિશ્ચય રોમ રોમ ઊતરી ગયો, આજ્ઞાવશ વૃત્તિ થઇ, રસાસ્વાદ વગેરે વિષય—આસક્તિના નિકંદન થવા વિષે અદ્‌ભુત, આશ્ચર્ય—ઉપદેશ થયો કે નિદ્રાદિ, ક્રોધાદિ પ્રકૃતિઓ પ્રત્યે શત્રુભાવે વર્તવું, તેને અપમાન દેવું, તેમ છતાં ન માને તો દૂર થઇ તે ઉપશમાવવા ગાળી દેવી. તેમ છતાં ન માને તો ખ્યાલમાં રાખી, વખત આવ્યે મારી નાખવી, ક્ષત્રિય ભાવે વર્તવું; તો જ વૈરીઓનો પરાજય કરી સમાધિસુખને પામશો. વળી પરમ ગુરુની વનક્ષેત્ર - (ઉત્તરસંગ) ની દશા વિશેષ, અદ્‌ભુત વૈરાગ્યની; જ્ઞાનની જે તેજોમય અવસ્થા પામેલ આત્મજ્ઞાનની વાત સાંભળી દિગ્મૂઢ થઈ ગયો :'

એક દિવસે આહાર કરીને હું કૃપાનાથ (શ્રીમદ્) ઊતરેલા તે મુકામે ગયો, તે બંગલાને ચાર માળ હતા. તેના ત્રીજા માળે પરમ કૃપાળુ દેવ બિરાજ્યા હતા. તે વખતે તેમની અદ્‌ભુત દશા મારા જોવામાં આવ્યાથી મેં જાણ્યું કે હું આ અવસરે છતો થઈશ તો તે આનંદમાં કંઈ ફેરફાર થશે, એમ વિચારી હું એક ભીંતના પડદે રહી સાંભળતો હતો. તે કૃપાનાથ પોતે પોતાને કહે છે :

"અડતાળીસની સાલમાં (સં. ૧૯૪૮) રાળજ બિરાજ્યા હતા તે મહાત્મા શાંત અને શીતળ હતા. હાલ સાલમાં વસો ક્ષેત્રે વર્તતા મહાત્મા પરમ અદ્‌ભુત યોગીંદ્ર પરમ સમાધિમાં રહેતા હતા. અને આ વનક્ષેત્રે વર્તતા પરમાત્મા પણ અદ્‌ભુત યોગીન્દ્ર પરમ શાંત બિરાજે છે. એવું પોતે પોતાની નગ્નભાવી, અલિંગી, નિઃસંગ દશા વર્ણવતા હતા.

"આપે કહ્યું તેમજ થયું, ફળ પાકયું, રસ ચાખ્યો, શાંત થયા; આજ્ઞાવડીએ હંમેશાં શાંત રહીશું. એવી વૃત્તિ ચાલે છે કે જાણે સત્‌-પુરુષના ચરણમાં મોક્ષ પ્રત્યક્ષ નજરે આવે છે. પરમકૃપાળુ દેવે પૂર્ણ કૃપા કરી છે સૂત્રકૃતાંગ, પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ, દશમું સમાધિ અધ્યયન મારી પાસે કાવ્યો બોલાવી, પરમગુરુ સ્પષ્ટ ખુલ્લા અર્થ કરી, સમજાવતા હતા; પૂર્ણ સાંભળ્યું. વળી તેરમું યથાતથ્ય અધ્યયન મારી સમીપ બે દિવસ એકાંતમાં વાંચવા આપ્યું હતું. તે પછી પોતે ખુલા અર્થ સમજાવ્યા હતા. અલ્પ બુદ્ધિ વડે કંઈક સ્મરણમાં લેવાયા હશે. અમે એક આહારનો વખત એળે ગુમાવીએ છીએ. બાકી તો સદ્‌ગુરુ-સેવામાં કાળ વ્યતીત થાય છે; એટલે બસ છે. તેનું તે જ વાક્ય તે જ મુખમાંથી જ્યારે શ્રવણ કરીએ છીએ ત્યારે નવું જ દીસે છે. એટલે હાલમાં પત્રાદિથી જણાવવાનું બન્યું નથી, તેની ક્ષમાપના ઇચ્છું છું. લખવાનું એ જ હર્ષસહિત શ્રવણ કર્યા કરીએ છીએ. સર્વોપરી ઉપદેશમાં એમ જ આવ્યા કરે છે કે શરીર કૃશ કરી,

અરિહંતનું તત્ત્વ શોધી, કલેવરને ફેંકીને ચાલ્યા જાઓ; વિષય કષાય રૂપ ચોરને અંદરથી બહાર કાઢી, બાળી જાળી, ફૂંકી મૂકી, તેનું સ્નાન સૂતક કરી, તેનો દાડો પવાડો કરી શાંત થાઓ; છૂટી જાઓ; શમાઈ જાઓ; શાંતિ, શાંતિ, શાંતિ થાઓ; વહેલા વહેલા તાકીદ કરો. જ્ઞાની સદ્‌ગુરુના ઉપદેશેલાં વચનો સાંભળીને એક વચન પણ પૂર્ણ પ્રેમથી ગ્રહણ કરે, એક પણ સદ્‌ગુરુવચનનું પૂર્ણ પ્રેમથી આરાધન કરે, તો તે આરાધના એ જ મોક્ષ છે; મોક્ષ બતાવે છે."

શ્રી દેવકરણજી સાથે શ્રી લક્ષ્મીચંદજી મુનિ હતા તેમને શ્રીમદે એક દિવસે કહ્યું : "તમારે ધ્યાન કરવું હોય તો તે વખતે પદ્માસન વાળી હાથ ઉપર હાથ રાખી નાસિકા ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને કરવું, તેમાં 'લોગસ્સ' અગર 'પંચ પરમેષ્ઠી મંત્ર'નો જાપ કરવો."

શ્રી લક્ષ્મીચંદજીએ કહ્યું : "હું કંઈ સમજતો નથી."

શ્રીમદે કહ્યું : "અમારા ઉપર તમને આસ્થા છે?"

શ્રી લક્ષ્મીચંદજી મુનિએ કહ્યું : "હા, અમને પૂર્ણ આસ્થા છે"

શ્રીમદે કહ્યું : "અમારા કહેવા પ્રમાણે ચાલશો તો ભણેલા કરતાં તમારો વહેલો મોક્ષ થશે; માટે તમને ચૌદ પૂર્વનો સાર કહીએ છીએ કે વિકલ્પો ઊઠવા દેવા નહીં, અને વિકલ્પો ઊઠે તેને દબાવી દેવા"

ખેડાના તે જ બંગલામાં એક દિવસે ચારે મુનિઓ શ્રીમદ્ પાસે ગયા ત્યારે શ્રીમદે કહ્યું : "આજે અમારે તમારી સાથે બોલવું નથી" પરંતુ મુનિઓ અગિયાર વાગ્યાથી ચાર વાગ્યા સુધી શ્રીમદ્‌ની મુદ્રા પર દૃષ્ટિ રાખી બેસી રહ્યા. છેવટે શ્રીમદ્ બોલ્યા : "આજે અમારે બોલવું નહોતું, પણ કહીએ છીએ કે તમે શું કરો છો?"

મુનિઓએ કહ્યું : "અમે આપની મુખમુદ્રાને જોયા કરીએ છીએ."

શ્રીમદે કહ્યું : "આજે અંતરમાં ઊંડું બી વાવીએ છીએ. પછી તમારો જેવો ક્ષયોપશમ હશે તે પ્રમાણે લાભ થશે.' એમ કહી અદ્ભુત બોધદાન દીધું.

પછી શ્રીમદે કહ્યું : "આ બોધને તમે બધા નિવૃત્તક્ષેત્રે એકઠા થઇને બહુ વિચારશો તો ઘણો લાભ થશે."

ચોમાસુ ઉતરતાં વિહાર કરી વસો અને ખેડાથી બધા મુનિઓ નડિયાદ આવ્યા અને શ્રીમદનો દરેકને સમાગમ થયો હતો તે પ્રસંગના અનુભવની પરસ્પર આપલે કરી આનંદની વૃદ્ધિ કરતા થોડો કાળ નડિયાદમાં જ રહ્યા.

ખેડામાં એક વેદાંતવિદ વકીલ 'પંચદશી'ના લેખક ભટ્ટ પૂજાભાઇ સોમેશ્વર સાથે શ્રીમદને વાતચીત થઈ હતી તે પ્રસંગે થયેલા પ્રશ્નોત્તર નીચે પ્રમાણે છે:

વકીલે પ્રશ્ન કર્યો : "આત્મા છે ?"

શ્રીમદે ઉત્તર દીધો : "હા, આત્મા છે."

પ્રશ્ન : "અનુભવથી કહો છો કે આત્મા છે ?"

ઉત્તર : "હા, અનુભવથી કહીએ છીએ કે આત્મા છે. સાકરના સ્વાદનું વર્ણન ન થઇ શકે. તે તો અનુભવગોચર છે; તેમજ આત્માનું વર્ણન ન થઈ શકે. તે પણ અનુભવગોચર છે, પણ તે છે જ."

પ્રશ્ન : "જીવ એક છે કે અનેક છે ? આપના અનુભવનો ઉત્તર ઇચ્છું છું."

ઉત્તર : જીવો અનેક છે."

પ્રશ્ન : "જડ, કર્મ એ વસ્તુતઃ છે ? કે માયિક છે ?"

ઉત્તર : જડ, કર્મ, એ વસ્તુતઃ છે. માયિક નથી."

પ્રશ્ન : "પુનર્જન્મ છે ?"

ઉત્તર : "હા, પુનર્જન્મ છે."

પ્રશ્ન : "વેદાંતને માન્ય માયિક ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ આપ માનો છો ?"

ઉત્તર : "ના"

પ્રશ્ન : "દર્પણમાં પડતું પ્રતિબિંબ તે માત્ર ખાલી દેખાય છે કે કોઈ તત્ત્વનું બનેલું છે ?"

ઉત્તર : "દર્પણમાં પડતું પ્રતિબિંબ ખાલી દેખાય નથી. તે અમુક તત્ત્વનું બનેલું છે."

ખેડાથી શ્રીમદ્ મહેમદાવાદ સ્ટેશને થઈ મુંબઈ ગયા હતા. એકાદ માસમાં શ્રીમદ્‌ને ઈડર નિવૃત્તિ અર્થે જવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થયો. નડિયાદ સ્ટેશને મોતીલાલ મળ્યા તેમને મુનિઓ વિષે પૂછતાં મોતીલાલે કહ્યું કે બધા મુનિઓ અહીં છે. ઈડર નિવૃત્તિ અર્થે પોતે જાય છે એવા સમાચાર ઉપરથી મુનિઓને કહેવરાવ્યા હતા.

૨૨

ઈડરના પહાડ ઉપર

ઈડરમાં શ્રીમદ્‌ના કાકાસસરા ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ જગજીવનદાસ મહેતા ઈડર સ્ટેટના ચીફ મેડિકલ ઑફિસર હતા. તેમને ત્યાં સં. ૧૯૫૫માં શ્રીમદ્ રહ્યા હતા. તે વખતે ગામમાં ઘણુ કરીને ભોજન જેટલો દિવસે કાળ ગાળતા; અને ઘણોખરો વખત ઈડરના પહાડ અને જંગલોમાં પસાર કરતા. શ્રીમદે ડૉક્ટર પ્રાણજીવનદાસને ખાસ મનાઈ કરેલી હોવાથી જનસમાજમાં તેમના આવાગમન સંબંધી કંઈ વાત બહાર પડતી નહિ. ઈડરના મરહૂમ મહારાજા સાહેબે તેમની એક બે વખત મુલાકાત લીધેલી તે દરમ્યાન જ્ઞાનવાર્તા થયેલી તેનો સાર 'દેશી રાજ્ય' નામના માસિકમાં ઈ. સ ૧૯૨૮માં પ્રસિદ્ધ થયો છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

મહારાજા : "લોકોમાં કહેવત છે કે 'રાજેશ્રી તે નરકેશ્રી' એનો અર્થ શું?

શ્રીમદ્ : "રાજપદવી પ્રાપ્ત થવી એ પૂર્વનાં પુણ્ય અને તપોબળનું ફળ છે. તેના બે પ્રકાર છે : એક 'પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય' અને બીજું 'પાપાનુબંધી પુણ્ય.' પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના ફળરૂપ પ્રાપ્ત થયેલી રાજપદવી ધારણ કરનાર સદા સત્ત્વગુણપ્રધાન રહી, પોતાની રાજસત્તાનો સદુપયોગ કરી પ્રજાનો પોતે એક માનીતો નોકર છે એવી ભાવના રાખી પુણ્ય કર્મો જ ઉપાર્જન કરે છે.

"હવે પાપાનુબંધી પુણ્યના ફળરૂપ રાજસત્તા ધારણ કરનાર રજસ-તમો-ગુણપ્રધાન રહી, રાજસત્તા ભોગવવામાં ઈન્દ્રિયઆરામી રહી, પ્રજા તરફની પોતાની ફરજો ભૂલી જાય છે; અર્થાત્ અનેક પ્રકારના અધમ જાતના કરો પ્રજા ઉપર નાખી પાપકર્મો ઉપાર્જન કરે છે.

'આ બે પ્રકારના નૃપતિઓ પૈકી પહેલી પંક્તિના આગળ વધી ચક્રવર્તી, ઇન્દ્ર આદિ દેવલોક સુધી ચઢે છે; અને બીજા પ્રકારના નીચે નરક ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે; તેમને 'રાજેશ્રી તે નરકેશ્રી' એ કહેવત લાગુ પડે છે.

"આ કળિયુગ છે. તેમાં પહેલા પ્રકારના નૃપતિઓ થવા દુર્લભ છે. બીજા પ્રકારની વિભૂતિવાળા જ ઘણું કરીને હોય છે. તેથી આ કહેવત આ યુગમાં પ્રચલિત છે, તે બધાને લાગુ પડી શકે નહિ, ફક્ત આપખુદી સત્તા ભોગવનાર, પ્રજાને પીડી રાજ્યનું દ્રવ્ય કુમાર્ગે વાપરનાર રાજાઓને જ લાગુ પડે છે.

મહારાજા : 'આ ઇડર પ્રદેશ સંબંધી આપના શા વિચારો છે?'

શ્રીમદ્ : "આ પ્રદેશનાં ઐતિહાસિક પ્રાચીન સ્થાન જોતાં તે મને અસલની-તેમાં વસનારાઓની પૂર્ણ વિજયી સ્થિતિ અને તેમની આર્થિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો પુરાવો આપે છે.

જુઓ તમારા પહાડીઓ ગઢ, તે ઉપરનાં જૈન દેરાસરો, રૂખી રાણીનું માળિયું—રણમલની ચોકી મહાત્માઓની ગુફાઓ, અને ઔષધિ વનસ્પતિ આ બધું અલૌકિક ખ્યાલ આપે છે. જિન તીર્થંકરોની છેલ્લી ચોવીસીના પહેલા આદિનાથ (ઋષભદેવ-કેસરીઆજી) અને છેલ્લા મહાવીર સ્વામીનાં નામ આપે સાંભળ્યાં હશે. જિન શાસનને પૂર્ણપણે પ્રકાશ કરનાર આ છેલ્લા તીર્થંકર અને તેઓના શિષ્ય ગૌતમ આદિ ગણધરો વિચરેલાનો ભાસ થાય છે. તેઓના શિષ્યો નિર્વાણને પામ્યા; તેમાંનો એક પાછળ રહી ગયેલો. જેનો જન્મ આ કાળમાં થયેલો છે. તેનાથી ઘણા જીવોનું કલ્યાણ થવાનો સંભવ છે. (જુઓ પૃ. ૧૯૭)

"કુમારપાળ રાજાના વખતમાં હેમાચાર્ય થયા ત્યારબાદ કોઈ સમર્થ આચાર્ય નહિ થવાથી જિનશાસનની ઉન્નતિ અટકી છે, એટલું જ નહિ પણ તેના અનુયાયી સાધુઓ કેવળ ક્રિયામાં રાચી રહી, ધ્યેય વસ્તુ તરફનું લક્ષ ઘણે ભાગે ચૂકયા અને ઘણા મત ગચ્છના વાડા બંધાયા; જેથી અન્ય મત પંથવાળાઓથી આ જિનશાસન નિંદાયું છે. ખરું જોતાં તેનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય સમજવામાં આવતું નથી તેથી ક્રિયાજડ વસ્તુસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. ભાગવત અને પુરાણોની અધ્યાત્મ ભાવના હાલના જમાનામાં સમજવામાં નહિ આવ્યાથી લોકો તેને ગપોડાં ઠરાવે છે વળી કૃષ્ણ ભગવાનની રાસ લીલા અને બીજી આખ્યાયિકાઓનો ઊંડો ભેદ નહિ સમજવાથી નિંદે છે; દાખલા તરીકે, ગોપીઓ મહીની મટુકીમાં કૃષ્ણને વેચવા સારૂ નીકળે છે અને 'કોઈ માધવ લ્યો, કોઈ માધવ લ્યો' એમ બોલે છે. તેનો અર્થ સમજ્યા વગર લોકો નિંદા કરે છે. પણ તેની અધ્યાત્મભાવના એવી છે કે 'વૃત્તિઓ' રૂપી ગોપીઓએ મટુકીમાં માધવરૂપી પરમાત્મા સાથેનું અનુસંધાન કર્યું સમજવાનું છે."

નડિયાદ સ્ટેશન ઉપર શ્રીમદ્ સાથે મોતીલાલને વાત થઈ હતી તે તેમણે મુનિઓને જણાવી એટલે કેટલાક મુનિઓ ખંભાત તરફ અને કેટલાક અમદાવાદ તરફ વિહાર કરવા વિચાર કરતા હતા તે બંધ રાખી બધાને શ્રીમદ્‌ના સમાગમની ભાવના વધવાથી ઇડર તરફ બધાએ વિહાર કરવા વિચાર રાખ્યો.

શ્રી લલ્લુજી, શ્રી મોહનલાલજી અને શ્રી નરસિંહ રખ એ ત્રણે મુનિઓ ઉતાવળે વિહાર કરી વહેલા ઈડર પહોંચ્યા. મુનિશ્રી દેવકરણજી, શ્રી વેલશી રખ, શ્રી લક્ષ્મીચંદજી અને શ્રી ચતુરલાલજી પાછળ ધીમે ધીમે આવવા લાગ્યા. ઈડર શ્રાવકના ઉપાશ્રયમાં શ્રી લલ્લુજી આદિ ઊતર્યા અને ડૉ. પ્રાણજીવનદાસના દવાખાના તરફ શ્રીમદ્‌ની શોધમાં શ્રી લલ્લુજી ગયા. શ્રીમદ્ સાથે શ્રી સોભાગ્યભાઈના ભાણા ઠાકરશી હતા તેમણે શ્રીમદ્‌ને કહ્યું : "પેલા મુનિ આવ્યા."

શ્રીમદે ઠાકરશીને કહ્યું : "તેમને પરભાર્યા વનમાં લઈ જા, અહીં ન આવે."

ઠાકરશીએ શ્રી લલ્લુજીને તે પ્રમાણે જણાવ્યું એટલે બન્ને વનમાં ગયા. પાછળ શ્રીમદ્ પણ આવ્યા. શ્રી લલ્લુજીને એક આંબાના વૃક્ષ નીચે શ્રીમદ્ બોલાવી ગયા અને પૂછ્યું : "મોતીલાલે તમને શું કહ્યું હતું?'

શ્રી લલ્લુજીએ કહ્યું : 'મોતીલાલને આપે પૂછેલું કે સાધુઓ ક્યાં જવાના છે? તેનો ઉત્તર મોતીલાલે આપ્યો કે અમદાવાદ અગર ખંભાત જવાના છે. આપે કહ્યું કે ઠીક, અમે ઈડર નિવૃત્તિ અર્થે જવાના છીએ. તેથી દર્શન સમાગમની ઇચ્છાએ આ તરફ આપની નિવૃત્તિના વખતમાં વધારે લાભ મળશે એમ જાણી આવ્યા છીએ. મુનિ દેવકરણજી પણ પાછળ આવે છે. મારા અંતરમાં થયું કે મને પૂરો સમાગમ વર્ષોમાં થયો નથી. ઘણા માણસોનો પરિચય રહેવાથી

વસોમાં બરાબર લાભ અમારાથી લેવાયો નથી; તો હવે નિવૃત્તિમાં આપનો સમાગમ વિશેષ થશે એમ ધારી આ તરફ આવવા વિચાર થયો એટલે આવ્યા છીએ. અમે વિહાર કર્યો ત્યારે દેવકરણજી કહે અમારે પણ લાભ લેવો છે, ઘણા દિવસ બોધ દીધો છે. તમારે આત્મહિત કરવું છે, તો શું અમારે નથી કરવું ? આમ કહી તે પણ પાછળ આવે છે."

આ સાંભળી શ્રીમદ્ સહજ ખીજાઈને બોલ્યા : તમે શા માટે પાછળ પડયા છો ? હવે શું છે ? તમને જે સમજાવવાનું હતું તે જણાવ્યું છે, તમે હવે કાલે વિહાર કરી ચાલ્યા જાઓ, દેવકરણજીને અમે ખબર આપીએ છીએ તેથી તે આ તરફ નહિ આવતાં બીજા સ્થાને વિહાર કરી પાછા જશે. અમે અહીં ગુપ્ત રીતે રહીએ છીએ, કોઈના પરિચયમાં આવવા અમે ઇચ્છતા નથી; અપ્રસિદ્ધ રહીએ છીએ. ડોકટરના તરફ આહાર લેવા નહિ આવતા. બીજા સ્થાનેથી લેજો. અને કાલે વિહાર કરી જેવું."

શ્રી લલ્લુજીએ વિનંતિ કરી: "આપની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલ્યા જઈશું, પરંતુ મોહનલાલજી અને નરસીરખને અહીં આપનાં દર્શન થયાં નથી. માટે આપ આજ્ઞા કરો તો એક દિવસ રોકાઈ પછી વિહાર કરીએ.

શ્રીમદે જણાવ્યુ : "ભલે, તેમ કરજો."

ઈડરના સમાગમ વિષે શ્રી લલ્લુજી સ્વામીએ લખાવેલ પરિચયમાં નીચે પ્રમાણે છે :—

— બીજે દિવસ —

બીજે દિવસે સવારમાં તેજ આંબા તળે અમે ત્રણ મુનિઓ ગયા. અને પોતે માગધી ગાથાઓનો ઉચ્ચાર કરતા ધૂનમાં ને ધૂનમાં ઊંડા ચોકળામાં આવતા હતા તેથી દેખાતા નહીં, પણ ધૂનના

શબ્દોચ્ચાર શ્રવણ થતા હતા. અમે આંબા તળે રાહ જોતા ઊભા હતા એટલામાં ત્યાં પધાર્યા અને પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખી; નીચેની માગધી ગાથાઓ બોલતા હતા. તેની તેજ એક લયપણે ઉચ્ચ સ્વરે અડધો કલાક સુધી જોસથી ઉચ્ચારતા રહ્યા. પછી લગભગ તેટલોજ વખત શાંત સ્થિરપણે મન, વચન, કાયા ત્રણે યોગ સ્થિર કરી ધ્યાનમાં લીન થઈ ગયા; સમાધિસ્થ થયા.

*(१) मा मुज्झह मा रज्जह, मा दुस्सह इट्ठणिट्ठअट्ठेसु ।
थिरमिच्छहि जह चित्तं विचित्त–ज्झाणप्पसिद्धिए ॥ ४८ ॥

(२) जं किंचि वि चिंततो णिरीहवित्ती हवे जदा साहु ।
लद्धूणय एयत्तं तदाहु तं तस्स णिच्छयं ज्झाणं ॥ ५५ ॥

(३) मा चिट्ठह मा जंपह, मा चित्तह किंवि जेण होई थिरो ।
अप्पा अप्पमि रओ, इणमेव परं हवे ज्झाणं ॥ ५६ ॥

द्रव्यसंग्रह.

---

* અર્થ : (૧) "વિચિત્ર (નાના પ્રકારનાં) અથવા વિચિત્ત (નિર્વિકલ્પ) ધ્યાનની સિદ્ધિ થવા જો સ્થિર ચિત્ત કરવા તું ઇચ્છે, તો (પાંચ ઇન્દ્રિયોના) ઇષ્ટ–અનિષ્ટ અર્થો (વિષયો)માં મોહ ન કર, રાગ ન કર અને દ્વેષ ન કર.

(ન મોહ ન રાગ કરે તે, દ્વેષ ના કરે ઈષ્ટ અનિષ્ટ ચીજે;
ધ્યાન વિચિત્ત થવાને સ્થિર કરવા ચિત્ત જે ઇચ્છે. ૪૮)

(૪) કોઈ પણ પદાર્થનું ચિંતવન કરતાં જ્યારે સાધુ એકત્વતા (લીનતા) પામીને નિઃસ્પૃહ વૃત્તિવાળા થાય, ત્યારે તેને નિશ્ચય ધ્યાન વર્તે છે; એમ કહ્યું છે.

(ધ્યેય કોઈ ચિંતવતાં, નિઃસ્પૃહ–વૃત્તિ થતા યદા સાધુ;
તલ્લીનતા સાધીને, નિશ્ચયે તેને ધ્યાન ત્યાં લાધ્યું ૫૫)

(૩) કાયાથી કોઈ પણ ચેષ્ટા (ક્રિયા) ન કરો. વચનથી કોઈ

તે વખતની વીતરાગતા અને આત્મસ્થિરતા તથા દિવ્ય દર્શનીય સ્વરૂપસ્થ દશા જોઈ અમે અપૂર્વ શાંતિ અનુભવી, તેનું અંતર–આલેખન થઇ ગયું છે, તે વિસ્મૃત થાય તેમ નથી. ધ્યાન પૂરું થતાં પોતે અમને 'વિચારશો.' એટલુંજ કહી ચાલતા થયા. અમને વિચાર આવ્યો કે લઘુશંકાદિ કરવા જતા હશે, પરંતુ તેઓ તો નિઃસ્પૃહપણે ચાલ્યા જ ગયા. અમે થોડીવારે એટલામાં તપાસ કરી પરંતુ દર્શન થયાં નહીં; તેથી પશ્ચાત્તાપ કરતાં ઉપાશ્રયમાં આવ્યા. આહાર આદિથી નિવૃત્ત થયા એટલે ઠાકરશી અમારી પાસે આવ્યા. અમે પૂછ્યું કે દેવકરણજીને પત્ર લખવા સંબંધે શું થયું?

ઠાકરશીએ કહ્યું કે પત્ર લખેલ છે, રવાના કર્યો નથી.

તેજ સાંજના મુનિશ્રી દેવકરણજી પણ આવી ગયા. પછી ઠાકરશી સાથે ડુંગર ઉપર દર્શનાર્થે જવાની આજ્ઞા થવાથી, ઉપરનાં દેરાસરોની કૂંચીઓ મંગાવી, દિગંબર, શ્વેતાંબર બન્ને દેરાસરો ઉઘડાવી દર્શન કર્યાં. વીતરાગ મુદ્રા એટલે જિન પ્રતિમાનાં દર્શન કરવાની આજ્ઞા અમને પ્રથમ અહીં થઈ. સદ્‌ગુરુની આજ્ઞાથી તે પહાડ ઉપરનાં વીતરાગ પ્રતિમાજીનાં દર્શન થતાં અમારા આત્મામાં જે ઉત્કૃષ્ટ ભાવની શ્રેણી પ્રગટ થયેલી તે વચનાતીત છે.

ડુંગર ઉપર જ્યાં જ્યાં પરમકૃપાળુ દેવ વિચર્યા હતા, તે સર્વ સ્થળો ઠાકરસીએ બતાવ્યાથી તે તે ભૂમિને ધન્ય માની, પ્રશસ્ત ભાવના ભાવતા અમે ઉપાશ્રયમાં આવ્યા.

પણ ઉચ્ચાર ન કરો. મનથી કોઇપણ વિચાર ન કરો, તો તેથી સ્થિર થશો; આત્મા આમ આત્મામાં રમણતા કરે તો પરમ ધ્યાન થાય.

(કાંઈ કરો ના ચેષ્ટા, વિચાર, ઉચ્ચાર, જેથી સ્થિર બનો;
અંતર આત્મ–રમણતા તે તલ્લીનતા પરમ ધ્યાન ગણો. (મ૬)

—ત્રીજો દિવસ—

ત્રીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તેજ આંબાના વૃક્ષ નીચે આવવા અમને આજ્ઞા થઈ હતી તે પ્રમાણે ત્યાં ગયા. પોતે પણ પધાર્યા. આ વખતે મુનિશ્રી દેવકરણજીનું શરીર કૃશ હોવાના કારણે ધ્રૂજતું હતું. ઋતુ શિયાળાની હોવાથી ઠંડી ઘણી હતી તેથી શ્રી લખમીચંદજીએ કપડું ઓઢાડ્યું, તે જોઈ પરમકૃપાળુ બોલ્યા: "ટાઢ વાય છે? અને કહ્યું કે ટાઢ ઉડાડવી છે?" એમ કહી, પોતે ઊભા થઈ ચાલવા માંડ્યું અમે સર્વ તેમની પાછળ ચાલવા લાગ્યા. તેઓશ્રી તો એટલા ઝડપભેર કાંટા, કાંકરા, જાળાં, ધારવાળા પત્થરોમાં દેહની દરકાર કર્યા વિના આત્મોપયોગ સહિત ચાલતા હતા. અમે પણ પાછળ તેમના ચરણનું આલંબન ગ્રહણ કરી ચાલતા હતા. એટલામાં એક વિશાળ શિલા આવી. તેના ઉપર પૂર્વાભિમુખ પોતે બિરાજ્યા. અમે સન્મુખ બેઠા. પછી પુઢવી શિલા ઉપર ભગવાન બિરાજ્યાનું શાસ્ત્રમાં જે લખ્યું છે, તેનો અર્થ કરી કહ્યું કે આ પુઢવી શિલા. પછી એ શિલા સંબંધી કેટલુંક વર્ણન કર્યું. અને તે જ શિલા પર 'બૃહદ્ દ્રવ્ય સંગ્રહ' વાંચવાનું શરૂ કર્યું. તે 'બૃહદ્ દ્રવ્ય સંગ્રહ' ગ્રંથ ઈડરના દિગંબર જૈન પુસ્તક ભંડારમાંથી પોતે કઢાવ્યો હતો. તે ગ્રંથ લગભગ અર્ધો વાંચ્યો હતો. તે વખતે સાધુ સમુદાયની અદ્‌ભુત વૈરાગ્ય દશા વડે સદ્‌ગુરુની ભક્તિ આત્મામાં ઉલ્લાસ પામી હતી. તીવ્ર વૈરાગ્ય દશામાં આવી શ્રી દેવકરણજી બોલ્યા: હવે અમારે ગામમાં જવાની શી જરૂર છે?' પરમગુરુ બોલ્યા: 'તમને કોણ કહે છે કે ગામમાં જાઓ.' ત્યારે મુનિ દેવકરણજી બોલ્યા: શું કરીએ? પેટ પડ્યું છે' કૃપાનાથે કહ્યું: 'મુનિઓને પેટ છે તે જગતના કલ્યાણ અર્થે છે. મુનિને પેટ ન હોત, તો ગામમાં નહીં જતાં પહાડની ગુફામાં વસી કેવળ વીતરાગ ભાવે રહી જંગલમાં વિચરત. તેથી જગતના કલ્યાણરૂપ થઈ શકત નહીં. તેથી મુનિનું પેટ જગતના હિતાર્થે છે.'

પછી પરમ ગુરુએ સાધુ મંડળને ઉદ્દેશીને પ્રશ્ન કર્યો : 'યોગના અભ્યાસીઓ ધ્યાનમાં પોતાને અમુક પ્રકાશ આદિ દેખતા હોવાનું જણાવે છે. તે શું હશે?' આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અમે કોઈ આપી શકયા નહીં ત્યારે પોતે તે પ્રશ્નનો ખુલાસો કર્યો: 'ધ્યાનની અંદર ચિંતવે તેવું તે યોગાભ્યાસીને દેખાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે ધ્યાનમાં આત્માને પાડા જેવો ચિંતવી, આ પહાડ જેવડું પૂછડું હોવાનું ચિંતવે તો તેને આત્મા તે રૂપે ભાસે છે પણ વસ્તુતઃ તે આત્મા નથી પણ તેને જાણનાર જે છે તે આત્મા છે.'

આટલો ખુલાસો કર્યા પછી સિદ્ધ આત્માના પર્યાય સંબંધી પોતે જ સ્પષ્ટીકરણ કરી સમજાવ્યું હતું કે સિદ્ધ ભગવાનને જે કેવળજ્ઞાન છે તે કેવળજ્ઞાન વડે આપણે અહીં આટલા બેઠા છીએ તે રૂપે જાણે છે પછી આપણે અહીંથી ઊઠી જઈએ ત્યારે તે રૂપે જાણે; એમ સિદ્ધના પર્યાય પલટાય છે

લગભગ એક વાગ્યાનો સમય થયો હોવાથી પરમકૃપાળુ દેવ સહિત અમે મુનિમંડળે ગામ તરફ ગમન કર્યું રસ્તામાં ચાલતાં 'દ્રવ્ય સંગ્રહ'ની પહેલી ગાથાની ધૂનમાં રટણ કરતાં દિવ્ય ધ્વનિ પ્રસરી રહેતો નાગ જેમ મોરલીના ધ્વનિ પર એકતાર થઈ જાય તેમ પરમકૃપાળુદેવની ધ્વનિથી ઊઠતા આનંદમાં અમે એકતાર થઈ જતા તે ગાથા :—

*' जीवमजीवं दव्व जिणवरवसहेण जेण णिद्दिट्ठं ।
देविंदविंदवंदं, वंदे त सव्वदा सिरसा ॥' १ ॥

દ્રવ્ય સંગ્રહ.

---

* અર્થ : દેવોના ઇન્દ્રોને પણ પૂજ્ય જે જિનવરોમાં ઉત્તમ એવા તીર્થંકર ભગવાને જીવ અને અજીવ દ્રવ્યનું નિરૂપણ કર્યું છે, તેને મસ્તક નમાવીને (સર્વદા સર્વ પ્રકારે) સદા વંદન કરું છું.

('જીવ અજીવ પદાર્થો, જિનવરરાજે જણાવિયા તેને;
દેવેન્દ્ર વૃન્દ વંદિતને વંદું શીર્ષ સદા નમાવીને.)

— ચોથો દિવસ —

મધ્યાહ્ન પછી ઠાકરશીને ઉપાશ્રયમાં મોકલી અમને સાતે મુનિઓને બોલાવ્યા. અમે તેની સાથે ગયા. ડુંગરની તળેટીમાં પરમ કૃપાળુ દેવના દર્શનનો લાભ થયો. ઉપર જતા પહેલા દેરાસરની કૂંચીઓ લેવા ઠાકરશીને મોકલ્યા. અને અમે ગરણુ સમીપ બેસી રહ્યા તે વખતે શ્રી મોહનલાલજીએ વિનંતિ કરી કે આહાર કરી રહ્યા પછી મુહપત્તિ (મુખ–વસ્ત્રિકા) બાંધતાં મને વાર થાય છે તેથી મહારાજ મને દંડ આપે છે. ત્યારે પોતે આજ્ઞા કરી કે બધા મુહ-પત્તિ કાઢી નાખો. અને ઇડરની આસપાસ ૨૦ ગાઉ સુધી બાંધશો નહિ. કોઇ આવી પૂછે તો શાંતિથી વાતચીત કરીને તેના મનનું સમાધાન કરવું.

ઠાકરશી કૂંચીઓ લઈને હાજર થયા અને અમને બીજી વખત ઇડરના ગઢ ઉપર દર્શનાર્થે જવાની આજ્ઞા થઈ. પોતે શહેર-માં પધાર્યા. અમે ઠાકરશીને સાથે લઈ બન્ને દેરાસરોમાં દર્શન કરી, ભુરા બાવાની ગુફા, તેમજ પહાડની ટોચે જ્યાં જ્યાં કૃપાળુ દેવ વિચરેલા, સમાધિ, ધ્યાન આદિ ક્રિયાઓ કરવામાં આવેલી તે તે સ્થાને જઈ નીરખી અમને આનંદ આવવાથી તે તે ક્ષેત્રની આસપાસ ફરી સ્તુતિ ભક્તિ કરતા પ્રત્યક્ષ સદ્‌ગુરુના પવિત્ર ચરણોનો સ્પર્શ જે ભૂમિને થયેલો તે જોઇ હૃદયમાં અમને થતું કે ધન્ય આ ભૂમિ, જ્ઞાની વિના, આવી ચર્યા પણ કોની હોય? આમ પ્રશંસા કરતા અને સદ્‌ગુરુના ભક્તિપૂર્ણ પદોનો ઉચ્ચાર કરતા અમે ઉપા-શ્રયમાં આવ્યા.

— પાંચમો દિવસ —

આજે તે સાંકેતિક (નક્કી કરેલા) આમ્રવૃક્ષ નીચે અમને સાતે મુનિઓને આવવા આજ્ઞા થયેલી. તે પ્રમાણે અમે ત્યાં ગયા. પરમકૃપાળુ દેવ પણ ત્યાં પધાર્યા. તે આંબા નીચે અમને તો પરમ

સદ્‌ગુરુનો સમાગમ થતો એટલે જાણે ત્રિલોકના સારરૂપ કલ્પવૃક્ષ તુલ્ય તે આખો થઈ પડયો હતો.

પરમ કૃપાળુદેવ સાથે અહીથી કંટક આદિથી વિકટ પંથે અમે આજે ચાલ્યા; તો પણ તેઓશ્રી અમારા સર્વની આગળ નિર્વાણ માર્ગ બતાવનાર સાર્થવાહકની માફક ત્વરિત ગતિથી આગળ ચાલતા હતા. આ વખતે શ્રી દેવકીરણ નામના વૃદ્ધ મુનિ બોલ્યા કે આજે મંડળમાંથી એકાદ જણને અહીંજ મૂકી જશે કે શું ? કારણ કે ઉપર ચઢવાનો માર્ગ વિકટ છે તેથી આપણને અંતર પડે છે અને તેઓશ્રી તો ઘણા ઉતાવળા ચાલે છે

પરમ ગુરુ ઉપર વહેલા પહોંચી ગયા અને એક વિશાળ શિલા ઉપર બિરાજ્યા અમે પણ ત્યાં જઈ વિનય કરી બેઠા. આ વખતે તેઓશ્રી બોલ્યા કે અહીં નજીકમાં એક વાઘ રહે છે પણ તમે સર્વ નિર્ભય રહેજો જુઓ આ સિદ્ધ શિલા છે, અને આ બેઠા છીએ તે સિદ્ધ, એમ કહી અદ્‌ભુત રીતે દૃષ્ટિ પલટાવીને કહ્યું કે આ બધી અદ્‌ભુત શક્તિઓ આત્મા જેમ જેમ ઉંચો આવે, તેમ તેમ પ્રગટ થાય છે એટલું કહી પ્રશ્ન કર્યો કે આપણે આટલે ઉંચે બેઠેલા છીએ તેમને કોઈ નીચે રહેલો માણસ દેખી શકે ?

મે કહ્યું :- "ના ન દેખી શકે"

ત્યારે પરમ ગુરુએ કહ્યું : "તેમજ નીચેની દશાવાળો જીવ તે ઉંચી દશાવાળા જ્ઞાનીનું સ્વરૂપ જેમ છે તેમ જાણી શકતો નથી. પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય, અને ઉચ્ચ દશામાં આવે તો દેખી શકે.

આપણે ડુંગર ઉપર ઉચ્ચ સ્થાને હોવાથી આખું શહેર અને દૂર સુધી સઘળું જોઈ શકીએ છીએ અને નીચે ભૂમિ ઉપર ઉભેલો માત્ર તેટલી ભૂમિને દેખી શકે છે. તેથી જ્ઞાની ઉચ્ચ દશાએ રહી નીચેનાને કહે છે કે તું થોડે ઉંચે આવ, પછી જો; તને ખબર પડશે"

એમ વાત થયા પછી, પોતે 'ઉત્તરાધ્યયન' સૂત્રની ત્રીજા અધ્યયનની પહેલી ગાથા કોઈ એવા અલૌકિક દિવ્ય સૂરથી અને મોહક આલાપથી બોલ્યા કે વનમાં ચોપાસ તેનો પ્રતિઘોષ (પડઘો) પ્રસરી રહ્યો.

* "चत्तारि परमंगाणि, दुलहाणीह जंतुणो।
माणुसत्तं सुई, सद्धा, संजमम्मिय वीरिअं॥"

ત્રીજું અધ્યયન ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર.

પછી શ્રી દેવકરણજી મુનિને કહ્યું કે તમે આ ગાથા બોલો જોઈએ. તેથી શ્રી દેવકરણજીએ બે ત્રણવાર પ્રયત્ન કરવા છતાં તેવું આવડ્યું નહિ. પછી મને કહેવાથી હું બોલ્યો, પરંતુ મને પણ આવડ્યું નહીં; એટલે પોતે બોલ્યા કે ઠીક છે. લીમડીવાળા સાધુઓ બોલે છે તે કરતાં ઠીક બોલાય છે. પછી સર્વને કહ્યું; "તમે બધા પદ્માસનવાળી બેસી જાઓ અને જિન મુદ્રાવત્ બની, આ દ્રવ્ય સંગ્રહની ગાથાઓ સાંભળી, તેનો અર્થ ઉપયોગમાં લ્યો." એ આજ્ઞા થવાથી અમે બધા આસન વાળી બેસી ગયા. પોતે અપૂર્વ ધ્વનિથી ગાથાનો ઉચ્ચાર કરે તેના પડઘાથી પહાડ ગાજી ઊઠતો. ગાથા બોલી રહ્યા પછી તેનો અર્થ કરતા અને સારરૂપ પરમાર્થ પણ કહેતા.

---

* (અનુષ્ટુપ) (ચારે અંગો ય દુષ્પ્રાપ્ય, જીવોને જગમાં બહુ;
મનુષ્યત્વ, શ્રુતિ, શ્રદ્ધા, સંયમે વીર્ય જાગવું.)

અર્થ :—આ સંસારમાં પ્રાણીને ધર્મનાં ચાર પ્રધાન અંગો, કારણો દુર્લભ છે :—

તે ચાર આ પ્રમાણે—૧ માનવપણું, ૨ ધર્મનું શ્રવણ (શ્રુતિ) ૩ શ્રદ્ધા (સમ્યક્‌દર્શન) અને ૪ સંયમ (સર્વ ભાવથી વિરામ પામવા રૂપ)માં વીર્ય ફેરવવું. આ ચાર અંગો ઉત્તરોત્તર અતિ દુર્લભ કારણો છે.

એમ આખો 'દ્રવ્ય સંગ્રહ' ગ્રંથ પરિપૂર્ણ સંભળાવ્યો, ત્યાંસુધી અમે તે જ આસને અચળપણે રહ્યા. પરમ ગુરુએ સમજાવેલો અપૂર્વ પરમાર્થ સૌ સૌના ક્ષયોપશમ (સમજ) પ્રમાણે અને પોતાની દશા અનુસાર સમજાયો.

મુનિશ્રી દેવકરણજી તો આ સમાગમની ખુમારીમાં પ્રમોદ પ્રગટતાં, ઉલ્લાસ પૂર્વક બોલી ઉઠયા: 'અત્યાર સુધીમાં જે જે સમાગમ પરમ ગુરુનો થયો, તેમાં આ સમાગમ સર્વોપરી થયો. દેવાલયના શિખર ઉપર કળશ ચઢાવે છે તેમ આ પ્રસંગ પરમ કલ્યાણકારી છે; સર્વોપરી સમજાય છે."

પછી 'આત્માનુશાસન' ગ્રંથના કર્તા શ્રી ગુણભદ્ર આચાર્ય પાછળના ભાગમાં અતિ અદ્ભુત જ્ઞાનમાં રેલ્યા છે. તે આત્માના સ્વરૂપનું વિશેષ વર્ણન સ્પષ્ટ બતાવે છે, એમ કહી વાંચી સંભળાવ્યું.

ઇડરના સમાગમમાં એક વખતે તે જ આંબા તળે કૃપાળુ દેવે કહ્યું હતું; "મુનિઓ, જીવની વૃત્તિ તીવ્રપણામાંથી પણ નરમ પડી જાય છે. અંબાલાલની વૃત્તિ અને દશા, પ્રથમ ભક્તિ અને વૈરાગ્યાદિના કારણે લબ્ધિ પ્રગટાવે તેવી હતી, તે એવી કે અમે ત્રણ ચાર કલાક બોધ કર્યો હોય તે બીજે દિવસે કે ત્રીજે દિવસે તેને લખી લાવવા કહીએ તો તે બધું અમારા શબ્દોમાં જ લખી લાવતા. હાલ પ્રમાદ અને લોભાદિના કારણથી વૃત્તિ શિથિલ થઈ છે, અને તે દોષ તેનામાં પ્રગટ થશે એમ અમે બાર માસ પહેલાંથી જાણતા હતા. તે સાંભળી મારા મનમાં ખેદ થવાથી મેં જણાવ્યું "શું તે એમ ને એમજ રહેશે?" ત્યારે પરમ ગુરુએ કહ્યું: "મુનિ, ખેદ કરશો નહિ, જેમ નદીના પ્રવાહમાં તણાતું પાંદડું કોઈ એક જગા આગળ અટકી જાય, પણ ફરી પૂરપ્રવાહના વહનમાં જગાથી જુદું પડી એક મહા સમુદ્રમાં જઈ મળે, તે પ્રમાણે તેનો પ્રમાદ અમારા બોધથી દૂર થશે અને પરમ પદને પામશે."

એ વાત પૂર્ણ થયા પછી મુનિશ્રી મોહનલાલજીએ પ્રશ્ન કર્યો: "અમને કોઈ પૂછે કે તમારો ગચ્છ કયો? અને પ્રતિક્રમણ કયું કરો છો! ત્યારે અમારે શું કહેવું?"

પરમકૃપાળુ દેવે ઉત્તર આપ્યો: "તમારે કહેવું કે અમે સનાતન જૈન છીએ; અને પાપથી નિવૃત્ત થવું એ અમારું પ્રતિક્રમણ છે." તેજ પ્રસંગે તેઓશ્રીએ કહ્યું: "મુનિઓ જીવને અનંતકાળ પરિભ્રમણ કરાવનાર માન છે; માન એવું બળવાન છે કે તેણે મોટા મોટાને પણ મારી નાખ્યા છે. અમે એક વખત મોરબી પાસેના ગામમાં લીમડી સંઘાડાના સાધુ મોટા જીવણજી પાસે ગયેલા, ત્યાં વાતના પ્રસંગે તેમની જન્મતિથિ, નક્ષત્ર અમુક હોવું ઘટે છે એમ અમે કહ્યું. તેથી તેણે કહ્યું કે આ વાત આપે શાથી જાણી? ત્યારે અમે કહ્યું કે આત્માની નિર્મળતાથી આ બધું જાણી શકાય છે. પણ આ વાત સમજવા તેને વિશેષ ઉત્કંઠા રહી તેથી અમારા મોરબી જવા પછી તેઓ મોરબી આવ્યા અને રેવાશંકરભાઈને મળી અમને ઉપાશ્રયે લાવવા વારંવાર કહ્યા કરતા. આથી એક દિવસે રેવાશંકરભાઈએ અમને કહ્યું કે ઉપાશ્રયે ચાલો, મહારાજ આપને યાદ કરે છે. ત્યારે અમે કહ્યું કે પરિણામ સારું નહિ આવે, તેમની ઇચ્છા આત્માર્થની નથી. છતાં રેવાશંકરભાઈના આગ્રહથી તેમની સાથે અમે ઉપાશ્રયમાં ગયા. આ વખતે ઘણાં માણસો એકઠાં થયાં અને ઉપાશ્રય ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો. અમે બેઠા પછી મહારાજે પેલી વાત પડતી મૂકી પૂછ્યું કે શાસ્ત્રમાં પ્રતિમાનું વિધાન છે કે કેમ? આ સાંભળી અમે મૌન રહ્યા, પરંતુ સાધુએ પુનઃ એજ પ્રશ્ન પૂછવો જારી રાખ્યો, ત્યારે અમે ઉભા થઈ કહ્યું: 'મહારાજ, તમને મહાવીરના સોગન છે, આપે જે શાસ્ત્રો વાંચ્યાં છે તેમાં પ્રતિમાનું વિધાન છે કે કેમ? આથી સાધુ નિરુત્તર થઈ રહ્યા. પછી તેને રેવાશંકરભાઈએ ઠપકો આપી કહ્યું કે આવા સમુદાયમાં આ

વાત કાઢવાની હતી ? અને તમે આ વાત કરવા તેડાવ્યા હતા ? પછી અમે બન્ને ચાલી આવ્યા.

આટલી વાત કહ્યા પછી મને કહ્યું કે મુનિ, જો કોઈ જીવ માર્ગ ઉપર આવતો હોય તો તેને નમસ્કાર કરીને પણ માર્ગ ઉપર લાવીએ, પછી મેં પૂછ્યું કે અમને કોઈ અમારું ગુણસ્થાનક પૂછે તો અમારે શું કહેવું ?

પરમ ગુરુએ ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે દ્રવ્યથી છઠ્ઠું અને ભાવથી ચોથું કહેવું. પાંચમાં દિવસની સાંજે અમને સાધુઓને આજ્ઞા થઇ કે પૂર્વ થયેલા દિગંબર સાધુઓના દેહાંત પછી સ્મરણાર્થે કરાવેલી ઘુમટાકારે છત્રીઓ છે, તેમાં તે તે સાધુઓની યોગ મુદ્રાઓ છે તે સ્થળે જવું, તેથી અમે સાતે સાધુઓ ત્યાં ગયા. આ જગ્યા સ્વાભાવિક વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરાવે તેવી, અને વૃત્તિઓ શાંત થાય તેવી નિર્જન ભૂમિકા છે. ઉદાસીનતા અને અસંગતાના વિચારો સ્ફુરે, વૈરાગ્યની વૃદ્ધિ થાય, એવો ત્યાંનો ક્ષેત્ર પ્રભાવ જણાયો. તેની સમીપ સ્મશાન ભૂમિ હતી.

એટલામાં જ એક પ્રાચીન ગુફા, પાસે કુંડ જળથી ભરેલો તથા એક છૂટો ઉંચો પત્થર ધ્યાનના આસન જેવો હતો તે જોતા જોતા ચાલ્યા. એ ગુફામાં પરમકૃપાળુ દેવ દોઢ માસ રહેલા એવું ઈડર નિવાસી એક ભાઈએ કહેલું. આવી તેઓના આત્મવીર્યની અદ્ભુતતા તથા નિર્ભયતા વિષે વિચાર કરતા અમે ઉપાશ્રયમાં આવ્યા.

છઠ્ઠા દિવસે અમને વિહારની આજ્ઞા થવાથી સાતે મુનિઓએ ત્યાંથી વિહાર કર્યો. હું, મોહનલાલજી, નરસીરખ ત્રણે ઈડરની આસપાસ નાનાં નાનાં ગામોમાં વિહાર કરતા. ત્યાં પહાડ, જંગલ આદિ નિર્જન અને ત્યાગીને અનુકૂળ ક્ષેત્રો દેખાવાથી ધ્યાનાદિ ક્રિયા કરવા અહીં ઠીક પડશે એવી ભાવનાથી રહ્યા. સવારમાં પહાડ ઉપર

જઈ પરમકૃપાળુ દેવે જણાવેલ આજ્ઞા પ્રમાણે થોડા થોડા અંતરે ત્રણે મુનિઓ બેસી પરમ ગુરુનો થયેલો બોધ, અથવા તેઓશ્રીના લખેલા પત્રોદ્વારા થયેલા ઉપદેશમાંથી વાંચન કરી, ધ્યાનપૂર્વક મનન નિદિધ્યાસન આત્મપરિણમન કરતા. તેમજ કોઈ વેળા ભક્તિમાં સોનેરી કાળ વ્યતીત થતો. થોડા જ દિવસ ઉપર કરેલો બોધ સ્મૃતિમાં હતો. તેની ખુમારીમાં આ એકાંત સ્થળ વૃદ્ધિ કરતું હતું.

આ વખતે શ્રીમદ્ ત્રણેક માસ ઈડરમાં રહ્યા હતા. ગુફામાં ઘણો વખત રહેતા; તથા વનોમાં વિચરતા. ઈડરથી વવાણિયા તરફ શ્રીમદ્ ત્રણેક માસ માટે ગયા હતા અને પાછા ફરી ઈડર થોડા વખત માટે આવી મુંબઈ ગયા, ત્યાં સાત આઠ માસ રહ્યા હતા.

ધર્મપુરનાં જંગલોમાં પણ થોડો કાળ સં. ૧૯૫૬માં શ્રીમદ્ નિવૃત્તિ અર્થે રહ્યા હતા, ત્યાંથી વવાણિયા ગયા હતા અને મોરબીમાં પર્યુષણ પર્વ સુધી બે માસ રહ્યા હતા.

૨૩

ભાષાંતરો અને વિવેચનો

શ્રી દશવૈકાલિક સિદ્ધાંતમાંથી શ્રીમદે સં. ૧૯૪૫માં 'સંયતિ મુનિધર્મ' વિષે ૫૧ બોલ લખેલા છે. પ્રથમના આઠ બોલ ચોથા અધ્યયનમાંથી ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારેલા છે; નવમાંથી છત્રીશમા સુધીના બોલ છઠ્ઠા અધ્યયનની નવથી છત્રીસ ગાથાઓ ઉપરથી લખેલા છે અને છેલ્લા પંદર બોલ ચોથા અધ્યયનની છેવટની ગાથાઓમાંથી લીધેલા છે. કોઈ કોઈ વખતે લખી રાખેલા બોલ પ્રસિદ્ધ કરતાં એકત્ર છાપ્યા હોય; તેવા પ્રકારે છૂટક ગાથાઓના સમૂહનું આ અવતરણ હોવા છતાં, મૂળ માગધી ભાષામાં જે રહસ્ય છે તે

ટૂંકામાં તેવા જ ગંભીર ભાવદર્શક, રહસ્યોત્મક ભાષામાં મૂળ ગાથાને એની વાંચનારને આપોઆપ સ્મૃતિ થાય તેવું સરળ ગુજરાતી ભાષામાં અવતરણુ કરેલું છે. કોઈ વખતે તો આખી ગાથાનો અર્થ ટૂંકા વાક્યમાં સમાઈ જતો હોય તો તે પરમાર્થદર્શક અસરકારક વાક્ય મૂકી દીધું છે. જેમકે છટ્ઠા અધ્યાયની ૧૯ મી ગાથાનો અર્થ 'લોભથી તૃણનો પણ સ્પર્શ કરવો નહીં' એટલોજ કર્યો છે. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રની સૂત્રાત્મક શૈલી સાચવીને પરમાર્થ ઉપર લક્ષ રાખીને ગ્રંથકારના હૃદયની વાત આલેખવાની તેમની શૈલી ભાષાંતરોમાં પણ પ્રગટ જણાઈ આવે છે.

મેં ૧૯૫૩ માં લખેલાં અવતરણો 'મોક્ષ સિદ્ધાંત' નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે, તેમાં 'દ્રવ્ય પ્રકાશ' લેખમાં 'દ્રવ્ય સંગ્રહ' ના ત્રણે ભાગનું દિગ્દર્શન કરી વિવેચન કરતાં અધૂરો રહેલો તે લેખ છે. તે જ અંકના આઠમા વિભાગમાં 'દ્રવ્ય સંગ્રહ' ની ૩૧ મી ગાથાથી ૪૯ મી ગાથા સુધીનું સુસંબદ્ધ ભાષાંતર શ્રીમદે કરેલું છપાયું છે. મૂળ ગાથાઓનું રહસ્ય, ગ્રંથકારે જે ભાવ દર્શાવવા ગાથાઓ લખી છે; તે જ ભાવ સ્પષ્ટ પ્રગટ થાય તેમ, શ્રીમદે સુંદર ભાષામાં જણાવ્યું છે.

વીશ વર્ષ સુધીનાં લખાણ વિષે લખતાં શ્રી ચિદાનંદજીના 'સ્વરોદય' નું વિવેચન શ્રીમદે કરવા માંડેલું જણાવ્યું છે. તે જ પ્રમાણે શ્રી આનંદઘનજીની ચોવીશીનાં સ્તવનોમાં જે રહસ્ય છે તે વિસ્તારપૂર્વક જણાવવા શ્રીમદે શરૂઆત કરેલી છે. પ્રથમના બે સ્તવનનાં અધૂરાં વિવેચનો જેટલાં 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' ૯૯૨ માં અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તેમાં શ્રીમદ્‌ની શૈલી કેવી મનોહર અને તલસ્પર્શી છે તે જણાઈ આવે છે. કોઈ, મહા બુદ્ધિશાળી ભવ્ય જીવને સ્તવનોનું વિવેચન લખવું હોય તો આદર્શરૂપ આ બન્ને સ્તવનોનું વિવેચન છે. શ્રી આનંદઘનજીના હૃદયમાં રહેલા અપ્રગટ

વિચારો ઉકેલવાની કળા એ વિવેચનોમાં વાંચનારને ચકિત કરી નાખે તેવા રૂપે પ્રગટ પ્રદર્શિત થયેલી છે.

શ્રી યશોવિજયજીએ લખેલી આઠ દૃષ્ટિની સજ્ઝાયની છઠ્ઠી દૃષ્ટિમાંથી એક *કડી લઈ તેનું વિવેચન ૩૨૦, ૩૨૧, અને ૩૨૨ એમ ત્રણ પત્રોમાં એવું સુંદર રીતે કર્યું છે કે સાંભળનારને કે વાંચનારને તે સિદ્ધાંતનું માહાત્મ્ય સમજાઈ તેના હૃદયમાં અચળ છાપ પડે, એવી અસાધારણ વિવેચન શક્તિ કોઈક જ ગ્રંથકારોમાં જોવામાં આવે છે.

સં. ૧૯૫૫ ના ફાગણ માસમાં શ્રી અંબાલાલભાઈએ વવાણિયા પત્ર લખી શ્રીમદ્‌ને પુછાવ્યું હતું કે 'આત્માનુશાસન' ના સો શ્લોકોનું ભાષાંતર કાવિઠા છે. તે ખંભાત મંગાવી લેવું કે કાવિઠા રાખવું? એ ઉપરથી શ્રીમદે આત્માનુશાસનનું ભાષાંતર પણ કાવિઠા નિવૃત્તિ અર્થે પધાર્યા ત્યાર શરૂ કરી સો શ્લોકો સુધી એટલે ત્રીજા ભાગનું ભાષાંતર કરી દીધું હતું; પણ હજી તે પ્રસિદ્ધ થયું નથી.

શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચારમાંથી બાર ભાવનાઓનું ભાષાંતર કરવાનું પણ શ્રીમદે શરૂ કર્યું હતું અને અનિત્ય અને અશરણ એ બે ભાવનાઓ પૂરી કરી સંસાર ભાવના વિષે થોડું લખ્યું છે, તેટલો અપૂર્ણ લેખ સ્વ. પૂંજાભાઈ હીરાચંદ તરફથી ભાવનાસંગ્રહ સં. ૧૯૬૮ માં પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં પ્રથમ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. એ લેખ વાંચનારમાંથી કોઈને ભાગ્યે જ એમ લાગે કે તે ભાષાંતર રૂપ હશે. વિચારપ્રવાહ મૂળ લેખકનો વહે તેમ સ્વાભાવિક સરળ ભાષામાં તે લખાયેલ છે. વૈરાગ્ય રંગથી રંગાયેલા એ એગ-

---

* "મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે, બીજાં કામ કરંત રે,
તેમ શ્રુતધર્મે મન દૃઢ ધરે જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે."
—શ્રી યશોવિજયજી

ણીસ પાન એક વાર જેણે વાંચ્યાં હશે તે વારંવાર વાંચ્યાં વિના નહિ રહ્યા હોય.

સંપૂર્ણ પુસ્તકનું ભાષાંતર માત્ર એક જ શ્રીમદે કર્યું છે, દિગંબર જૈન આમ્નાયમાં અગ્રગણ્ય શ્રી કુંદકુંદાચાર્યનો 'પંચાસ્તિકાય' ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે. તેના પ્રથમ અધ્યાયમાં ૧૦૦ શ્લોક છે અને બીજા અધ્યાયમાં ૫૮ શ્લોક છે. શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય ગુજરાતી ગદ્યમાં લખતા હોય તે જ પ્રકારે આ ગ્રંથ લખાયો છે. તેના ઉપર ટીકા કે વિવેચન કાંઈ કર્યું નથી. માત્ર મૂળ પદ્ય ગાથાઓમાં અધ્યાહાર રાખેલો અર્થ ગદ્યમાં ઉતારતાં સંબંધ સાધવા કે સ્પષ્ટ અર્થ થવા જે કંઈ શબ્દો ઉમેરવા યોગ્ય લાગ્યા છે તે કૌંસમાં મૂકેલા છે. કોઈ વિચારવંત જીવને એ મહાન આચાર્યનો વિશ્વતત્ત્વો વિષેનો ઉપદેશ હૃદયગત થઈ મોક્ષ માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય તે અર્થે આ ભાષાંતર થયેલું છે. એ ગ્રંથ ભાઈ ધારશીભાઈને મોકલાવ્યો ત્યારે સાથેના પત્રમાં તે ગ્રંથનું માહાત્મ્ય દર્શાવતાં શ્રીમદ્ જણાવે છે:

"ૐ દ્રવ્યાનુયોગ પરમ ગંભીર અને સૂક્ષ્મ છે. નિર્ગ્રંથ પ્રવચનનું રહસ્ય છે, શુક્લ ધ્યાનનું અનન્ય કારણ છે. શુક્લ ધ્યાનથી કેવળજ્ઞાન સમુત્પન્ન થાય છે. દર્શનમોહનો અનુભાગ ઘટવાથી અથવા નાશ પામવાથી, વિષય પ્રત્યે ઉદાસીનતાથી અને મહત્પુરુષના ચરણકમળની ઉપાસનાના બળથી દ્રવ્યાનુયોગ પરિણમે છે. જેમજેમ સંયમ વર્ધમાન થાય છે, તેમ તેમ દ્રવ્યાનુયોગ યથાર્થ પરિણમે છે. સંયમની વૃદ્ધિનું કારણ સમ્યક્ દર્શનનું નિર્મલત્વ છે, તેનું કારણ પણ 'દ્રવ્યાનુયોગ' થાય છે.

'સામાન્યપણે દ્રવ્યાનુયોગની યોગ્યતા પામવી દુર્લભ છે. આત્મારામ પરિણામી, પરમ વીતરાગ દૃષ્ટિવંત પરમઅસંગ એવા મહાત્મા પુરુષો તેનાં મુખ્ય પાત્ર છે. કોઈ મહત્પુરુષનાં મનનને

અર્ગે પંચાસ્તિકાયનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ લખ્યું હતું તે મનન અર્થે આ સાથે મોકલ્યું છે.

હે ! આર્ય, દ્રવ્યાનુયોગનું ફળ સર્વ ભાવથી વિરામ પામવા રૂપ સંયમ છે, તે આ પુરુષનાં વચન તારા અંતઃકરણમાં તું કોઈ દિવસ શિથિલ કરીશ નહીં. વધારે શું ? સમાધિનું રહસ્ય એ જ છે સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો અનન્ય ઉપાય એ જ છે."

'પ્રજ્ઞાવબોધ' નામે 'મોક્ષમાળા'નો આગળનો ભાગ લખાવવા શ્રીમદે સં. ૧૯૫૬ના ભાદરવામાં સંકલના (સાંકળિયું) લખાવી છે, તે 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર'ના ૮૬૫મા અંકમાં છપાયેલ છે, તે જોતાં તે પુસ્તક લખાયું હોત તો આ યુગની વિચારશ્રેણીમાં અગ્ર સ્થાન લે તેવું પુસ્તક પ્રગટ થાત, એમ લાગ્યા વિના ન રહે તેવા વિષયો તેઓશ્રીએ પસંદ કર્યા છે:

૨૪

અંતિમ ચર્યા

"वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि।
लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विज्ञातुमर्हति॥"

उत्तररामचरित.

કવિરાજ ભવભૂતિ આ શ્લોકમાં જણાવે છે કે વજ્રથી પણ કઠોર અને પુષ્પથી પણ કોમળ એવાં અલૌકિક પુરુષોનાં અંતઃકરણને સમજવા કોણ સમર્થ છે ? તેજ પ્રકારે શ્રીમદે લખ્યું છે: "શુક્લ અંતઃકરણ વિના મારાં કથનને કોણ દાદ આપશે ?" જ્ઞાનીનાં વચનોની પરીક્ષા સર્વ જીવને સુલભ જ હોત તો નિર્વાણ પણ સુલભ જ હોત. વળી લખે છે: 'ચરમ શરીરીપણું જાણીએ કે આ કાળમાં નથી, તથાપિ અશરીરીભાવપણે આત્મા સ્થિત છે, તો

તે ભાવનયે ચરમ શરીરીપણું નહીં પણ સિદ્ધપણું છે; અને તે અશરીરીભાવ આ કાળને વિષે નથી એમ અત્રે કહીએ, તો આ કાળમાં અમે પોતે નથી; એમ કહેવા તુલ્ય છે. વિશેષ શું કહીએ? એ કેવળ એકાંત નથી, કદાપિ એકાંત હોય, તો પણ આગમ જેણે ભાખ્યાં છે, તે જ આશય સત્પુરુષે કરી તે ગમ્ય કરવા યોગ્ય છે, અને તે જ આત્મસ્થિતિનો ઉપાય છે." "દૃઢ વિશ્વાસથી માનજો કે આને વ્યવહારનું બંધન ઉદયકાળમાં ન હોત, તો તમને અને બીજા કેટલાક મનુષ્યોને અપૂર્વ હિતનો આપનાર થાત પ્રવૃત્તિ છે, તો તેને માટે કંઈ અસમતા માની નથી; પરંતુ નિવૃત્તિ હોત તો બીજા આત્માઓને માર્ગ મળવાનું કારણ થાત હજુ તેને વિલંબ હશે. પંચમ કાળની પણ પ્રવૃત્તિ છે. આ કાળે મોક્ષે જાય એવા મનુષ્યોનો સંભવ પણ ઓછો છે; ઇત્યાદિક કારણોથી એમજ થયું હશે." પોતાના સ્વાત્મ વૃત્તાન્ત રૂપ કાવ્યમાં શ્રીમદે ગાયું છે:—

" યથા હેતુ જે ચિત્તનો, સત્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર રે,
થશે અવશ્ય આ દેહથી, એમ થયો નિર્ધાર છે–
ધન્ય રે દિવસ આ અહો!"

એ વિષે વળી પોતે ગદ્યમાં પણ લખ્યું છે: "નાની વયે માર્ગનો ઉદ્ધાર કરવા સંબંધી જિજ્ઞાસા વર્તતી હતી. ત્યારપછી જ્ઞાનદશા આવ્યે ક્રમે કરીને તે ઉપશમ જેવી થઈ; પણ કોઈ કોઈ લોકો પરિચયમાં આવેલા. તેમને કેટલીક વિશેષતા ભાસવાથી કંઈક મૂળ માર્ગ પર લક્ષ આવેલો અને આ બાજુ તો સેંકડો અને હજારો માણસો પ્રસંગમાં આવેલા જેમાંથી કંઈક સમજણવાળા તથા ઉપદેશક પ્રત્યે આસ્થાવાળા એવા સો એક માણસો નીકળે. એ ઉપરથી એમ જોવામાં આવ્યું કે લોકો તરવાના કામી વિશેષ છે. પણ તેમને તેવો યોગ બાઝતો નથી. જો ખરેખર ઉપદેશક પુરુષનો

યોગ બને તો ઘણા જીવ મૂળ માર્ગ પામે તેવું છે, અને દયા આદિનો વિશેષ ઉદ્યોત થાય એવું છે. એમ દેખાવાથી કંઈક ચિત્તમાં આવે છે કે આ કાર્ય કોઈ કરે તો સારું. પણ દૃષ્ટિ કરતાં તેવો પુરુષ ધ્યાનમાં આવતો નથી, એટલે કંઈક લખનાર પ્રત્યે જ દૃષ્ટિ આવે છે. પણ લખનારનો જન્મથી લક્ષ એવો છે કે એ જેવું એકકે જોખમવાળું પદ નથી. અને પોતાની તે કાર્યની યથાયોગ્યતા જ્યાં સુધી ન વર્તે ત્યાંસુધી તેની ઇચ્છા માત્ર પણ ન કરવી અને ઘણું કરીને હજુ સુધી તેમ વર્તવામાં આવ્યું છે. માર્ગનું કંઈ પણ સ્વરૂપ કંઈકને સમજાવ્યું છે; તથાપિ કોઈને એક વ્રત પચ્ચખાણ આપ્યું નથી, અથવા તમે મારા શિષ્ય છો, અને અમે ગુરુ છીએ એવો ઘણું કરીને પ્રકાર દર્શિત થયો નથી. કહેવાનો હેતુ એવો છે કે સર્વસંગ પરિત્યાગ થયે તે કાર્યની પ્રવૃત્તિ સહજ સ્વભાવે ઉદયમાં આવે તો કરવી એવી માત્ર કલ્પના છે.

તેનો ખરેખરો આગ્રહ નથી. માત્ર અનુકંપાદિ તથા જ્ઞાન પ્રભાવ વર્તે છે તેથી ક્યારેક તે વૃત્તિ ઊઠે છે, અથવા અલ્પાંશે અંગમાં તે વૃત્તિ છે, તથાપિ તે સ્વવશ છે; અમે ધારીએ છીએ તેમ સર્વ સંગ પરિત્યાગાદિ થાય તો હજારો માણુસ મૂળ માર્ગને પામે અને હજારો માણુસ તે સન્માર્ગને આરાધી સદ્ગતિને પામે એમ અમારાથી થવું સંભવે છે. અમારા સંગમાં ત્યાગ કરવાને ઘણા જીવને વૃત્તિ થાય એવો અંગમાં ત્યાગ છે.

ધર્મ સ્થાપવાનું માન મોટું છે; તેની સ્પૃહાથી પણ વખતે આવી વૃત્તિ રહે. પણ આત્માને ઘણીવાર તાવી જોતાં તે સંભવ હવેની દશામાં ઓછો જ દેખાય છે, અને કંઈક સત્તાગત રહ્યો હશે તો તે ક્ષીણ થશે એમ અવશ્ય ભાસે છે : કેમકે યથાયોગ્યતા વિના દેહ છૂટી જાય તેવી દૃઢ કલ્પના હોય તો પણ, માર્ગ ઉપદેશવો નહીં એમ આત્મનિશ્ચય વર્તે છે. એક એ બળવાન કારણથી પરિગ્રહાદિ

ત્યાગ કરવાનો વિચાર રહ્યા કરે છે, મારા મનમાં એમ રહે છે કે વેદોક્ત ધર્મ પ્રકાશવો અથવા સ્થાપવો હોય તો મારી દશા યથાયોગ્ય છે. પણ જિનોક્ત ધર્મ સ્થાપવો હોય તો તેટલી યોગ્યતા નથી, તો પણ વિશેષ યોગ્યતા છે, એમ લાગે છે."

વળી એ વિષે પોતાની સ્વ વિચારણા પ્રાર્થના રૂપે જણાવે છે.

"હે! નાથ કાં ધર્મોન્નતિ કરવારૂપ ઇચ્છા સહજપણે સમાવેશ પામે તેમ થાઓ; કાં તો તે ઇચ્છા અવશ્ય કાર્યરૂપ થાઓ.

અવશ્ય કાર્યરૂપ થવી બહુ દુષ્કર દેખાય છે, કેમકે અલ્પ અલ્પ વાતમાં મતભેદ બહુ છે અને તેનાં મૂળ ઘણાં ઊંડાં છે. મૂળ માર્ગથી લોકો લાખો ગાઉ દૂર છે એટલુંજ નહીં પણ મૂળમાર્ગની જિજ્ઞાસા તેમને ઉત્પન્ન કરાવવી હોય તો પણ ઘણા કાળનો પરિચય થયે પણ થવી કઠણ પડે એવી તેમની દુરાગ્રહાદિથી જડપ્રધાન દશા વર્તે છે."

શ્રીમદ્‌ના માથા ઉપર સૂર્યનાં કિરણોનો સ્પર્શ થતાં પણ માથું દુઃખી આવતું; તે દુઃખ અસહ્ય થતું ત્યારે અગ્નિમાં પંદર વીસ મરી નાખી તેનો ધુમાડો લેવો પડતો.

શ્રીમદ્ ઇડરથી સં. ૧૯૫૬માં અમદાવાદ પાસેના નરોડા ગામમાં મુનિઓ હતા ત્યાં પધાર્યા હતા. અમદાવાદથી પણ મુમુક્ષુવર્ગ ત્યાં આવ્યો હતો. બાર વાગ્યા પછી બધાએ જંગલમાં જવું એવો ઠરાવ થયેલો તે પ્રમાણે મુનિઓ ગામની ભાગોળે રાહ જોઈને ઊભા હતા. એટલામાં શ્રીમદ્ બધા મુમુક્ષુઓ સાથે ત્યાં આવ્યા. અને 'મુનિઓના પગ દાઝતા હશે' એમ બોલી પગરખાં કાઢી મૂકી પોતે તડકામાં ધીમે ધીમે ચાલવા લાગ્યા. એક વડ આવ્યો ત્યાં બધા બેઠા. શ્રીમદ્‌ના પગનાં તળિયાં લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં. પણ બેઠા પછી પગે હાથ ફેરવ્યો નહિ. શ્રી દેવકરણજી સામે જોઈને શ્રીમદ્

બોલ્યા : 'હવે અમે તદ્દન અસંગ થવા ઇચ્છીએ છીએ. કોઈના પરિચયમાં આવવું ગમતું નથી. એવી સંયમશ્રેણીમાં રહેવા આત્મા ઇચ્છે છે."

શ્રી દેવકરણજીએ કહ્યું : અનંત દયા જ્ઞાની પુરુષની છે, તે ક્યાં જશે?"

શ્રીમદે કહ્યું : "અંતે એ પણ મૂકવાની છે."

ફરી શ્રીમદ્ સં. ૧૯૫૭માં અમદાવાદ આગાખાનને બંગલે પોતાનાં માતુશ્રી તથા પત્ની સહિત પધાર્યા ત્યારે મુનિઓ ચોમાસુ પૂરું કરી અમદાવાદ આવ્યા હતા. 'જ્ઞાનાર્ણવ' અને 'સ્વામી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા' નામે બે મોટા દિગંબરી ગ્રંથો હાથના લખેલા શ્રીમદ્ પાસે હતા. તે શ્રી લલ્લુજી સ્વામી અને શ્રી દેવકરણજીને માતુશ્રી દેવમાતા અને શ્રી ઝબકબાના હાથે વહોરાવ્યા હતા. તે વખતે સાથેના બીજા મુનિઓએ વિહારમાં પુસ્તકો ઊંચકવામાં પ્રમાદવૃત્તિ સેવેલી અને વૃત્તિ સંકોચેલી તે દોષો પોતે જાણી લઈને દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી શ્રીમદ્ બોલ્યા: "મુનિઓ, આ જીવે સ્ત્રી પુત્રાદિના ભાર વહ્યા છે, પણ સત્પુરુષોની કે ધર્માત્માની સેવાભક્તિ પ્રમાદ રહિત ઉઠાવી નથી."

શ્રી લક્ષ્મીચંદજીને શ્રીમદે કહ્યું : "તમારે શ્રી દેવકરણજી પાસેનો 'જ્ઞાનાર્ણવ' ગ્રંથ તે વાંચે ત્યાંસુધી વિહારમાં ઊંચકવો, તેમજ 'શ્રી કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષા' શ્રી લલ્લુજી વાંચે ત્યાંસુધી વિહારમાં મુનિ મોહનલાલજીએ ઊંચકવો."

શ્રી દેવકરણજીએ શ્રીમદને પૂછ્યું : 'આ શરીર આવું એકદમ કેમ કૃશ થઈ ગયું?"

શ્રીમદે ઉત્તર આપ્યો : "અમે શરીરની સામે પડ્યા છીએ. ધરમપુરમાં રહી અપથ્યાહાર કરવાથી એમ દેખાય છે." દરેકને

આપેલા ગ્રંથો વાંચી વિચારી પરસ્પર બદલી લેવાં અને બહુ વિચારવા ભલામણ પણ કરી હતી.

એવામાં ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ ત્યાં દર્શને આવ્યા તેમને શ્રીમદે કહ્યું કે 'આ બે મુનિઓ–શ્રી લલ્લુજી તથા શ્રી દેવકરણજી ચોથા આરાના મુનિ સમાન છે. ચોથા આરાની વાનગી છે." આ સાંભળી ડૉ. પ્રાણજીવનદાસે પ્રમોદ ભાવે મુનિઓને નમસ્કાર કર્યા.

શ્રીમદે માતુશ્રી દેવમાતાને બાર વ્રત સંક્ષેપમાં લખી આપી વ્રત લેવા મુનિઓ પાસે શ્રી અંબાલાલભાઈ સાથે મોકલ્યાં હતાં; સાથે શ્રી ઝબકબા પણ હતાં. 'શ્રી જ્ઞાનાર્ણવ' માંથી બ્રહ્મચર્યનો અધિકાર સંભળાવવા પણ સૂચના કરેલી તે પ્રમાણે શ્રી દેવકરણજીએ વાંચી સંભળાવ્યું હતું. શ્રી દેવકરણજીએ પછી માતુશ્રીને કહ્યું: 'માતુશ્રી હવે આપ આજ્ઞા આપો, જેથી કૃપાળુદેવ (શ્રીમદ્) સર્વ વિરતિ ગ્રહણ કરે અને ઘણા જીવોનો ઉદ્ધાર કરે."

માતુશ્રી બોલ્યાં: 'મને બહુ મોહ છે, તેમના ઉપરનો મોહ મને છૂટતો નથી. તેમનું શરીર સારું થયા પછી હું સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવા રજા દઈશ." તે જ દિવસે શ્રીમદ્ મુનિઓ પાસે ભાવસારની વાડીએ ગયા હતા. ત્યાં મોહનલાલજીએ પ્રશ્ન કર્યો: "મરણ સમયે આત્મપ્રદેશો કયા અંગમાંથી નીકળતા હશે?"

શ્રીમદે દૃષ્ટાંત આપી ઉત્તર આપ્યો: 'નીકમાં પાણી ચાલ્યું જતું હોય અને નીક જ્યાંથી ફાટે, ત્યાંથી પાણી ચાલ્યું જાય. અમે મરણનું સ્વરૂપ તપાસી વાળ્યું છે કે આ સ્થિતિને જગતના જીવો મરણ કહે છે

મુનિઓ ભાવસારની વાડીથી વિહાર કરી સરસપુર ઉપાશ્રયમાં ગયા હતા. રાત્રે બાર વાગ્યા પછી શ્રી અંબાલાલભાઈને મુનિઓ પાસે જવાની આજ્ઞા થવાથી ત્યાં એકલા ગયા અને વાત કરી; "આજે

મારા પર પરમ ગુરુએ અપૂર્વ કૃપા કરી છે. મારો જે પ્રમાદ હતો, તે આજે નષ્ટ કર્યો છે; જાગ્રતિ આપી, મૂળ માર્ગ કેવો જોઈએ તે સંબંધે વ્યવહાર અને પરમાર્થનું પોષણ થાય તેવા સદ્વ્યવહારનું સ્વરૂપ પણ કહ્યું." એમ સવાર સુધી વાતો કરી શ્રી અંબાલાલ પાછા શ્રીમદ્ પાસે ગયા હતા.

અમદાવાદમાં શ્રીમદે શ્રી દેવકરણજીને કહ્યું : "સભામાં અમે સ્ત્રી અને લક્ષ્મી બન્ને ત્યાગ્યાં છે; અને સર્વ સંગપરિત્યાગની આજ્ઞા માતુશ્રી આપશે એમ લાગે છે."

શ્રી દેવકરણજીએ કહ્યું : અમારા પૂર્વ પુણ્યનો ઉદય થયો કે અમને આપની નિરંતર સેવા સમાગમ મળશે.

શ્રીમદ્ વઢવાણ કેમ્પ જવાના હતા. તે પહેલાં પોતે મુનિઓને મળવા ગયા હતા. વઢવાણ જવાની વાત દર્શાવી શ્રી લલ્લુજીને ઠપકો આપતાં શ્રીમદ્ બોલ્યા : 'તમે જ અમારી પાછળ પડયા છો, અમે જ્યાં જઇએ ત્યાં દોડયા આવો છો; અમારો કેડો મૂકતા નથી." તે સાંભળી મુનિઓના મનમાં એમ થયું કે આપણો રાગ છોડાવવા આ શિક્ષા આપી છે તો હવે તેમના તરફથી પત્ર આવે ત્યારે સમાગમ માટે જવું; ત્યાંસુધી ભક્તિ કર્યા કરવી.

બીજે દિવસે આગાખાનને બંગલે શ્રી લલ્લુજી અને શ્રી દેવકરણજીને બોલાવી શ્રીમદે છેલ્લી સૂચના આપતાં જણાવ્યું : 'અમારામાં અને વીતરાગમાં ભેદ ગણશો નહીં."

અમદાવાદથી શ્રીમદનું વઢવાણ જવાનું થયું. ત્યાં ખંભાતના ભાઈ લલ્લુભાઈ તથા નગીનભાઈ દર્શને ગયેલા. ત્યાંથી પાછા ખંભાત જતી વખતે સમાગમમાં શ્રીમદે કહ્યું કે "ફરી મળીએ કે ન મળીએ સમાગમ થાય કે ન થાય પણ અમારા પ્રત્યે અખંડ વિશ્વાસ રાખજો. અમારામાં ને શ્રી મહાવીરદેવમાં કંઈપણ ફેર નથી. ફક્ત આ પહેરણનો ફેર છે."

વઢવાણ શ્રીમદ્ રહ્યા તે દરમ્યાન 'પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ'ની યોજના શ્રીમદે શરૂ કરી હતી. સં. ૧૯૫૬ના ભાદરવામાં એક પત્રમાં તેનો ઉલ્લેખ પોતે કર્યો છેઃ "પરમ સત્શ્રુતના પ્રચારરૂપ એક યોજના ધારી છે. તે પ્રચાર થઈ પરમાર્થ માર્ગ પ્રકાશ પામે તેમ થશે. પ્રજ્ઞાવબોધભાગ મોક્ષમાળાના ૧૦૮ મણકા અત્રે લખાવશું." એક સારી રકમની ટીપ કરી તેમાથી મહાન આચાર્યોના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરાવી તત્ત્વવિચારણા માટે જનસમૂહને અનુકૂળતા મળે તેવા હેતુથી તે સંસ્થા સ્થપાઈ હતી. તેની વ્યવસ્થા વગેરે સંબંધી પણ પોતે લખાવ્યું છે. તે સંસ્થાનો વહીવટ હાલ સ્વ. ભાઈ રેવાશંકરભાઈના પુત્ર ભાઈ મણિલાલ ચલાવે છે.

લક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યા પછી શ્રીમદ્ બહુ બારીકાઈથી વ્રત પાળતા. રેલગાડીની ટીકીટ સરખી પોતાની પાસે રાખતા નહિ. 'પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ'ને અંગે નાણાંની વાતમાં ભળવું પડે તો તે પણ અતિચાર રૂપે લેખતા.

પરમાર્થવૃત્તિ પ્રધાનપણે તેમણે આખા જીવનમાં રાખેલી છે, તેની સાથે પરોપકારવૃત્તિ પણ તેટલી જ પ્રબળ હતી. સં. ૧૯૫૭માં તેઓ એક પત્ર દ્વારા જણાવે છેઃ "લોકકલ્યાણ હિતરૂપ છે. પોતાની યોગ્યતાની ન્યૂનતાથી અને જોખમદારી ન સમજાઈ શકાવાથી અપકાર ન થાય એ પણ લક્ષ રાખવાનો છે."

હવાફેર માટે દરિયા કિનારે મુંબઈમાં માટુંગા, શિવ અને વલસાડ પાસે તિથલ વગેરે સ્થળોએ રહેવું થયું હતું. પછી વઢવાણ કેમ્પમાં લીંમડીના ઉતારામાં થોડો વખત રહેવાનું બન્યું હતું ત્યાં વઢવાણમાં ઊભા પદ્માસન અને કાઉસગ્ગ મુદ્રાના બન્ને ચિત્રપટ (ફોટા) ભાઈ સુખલાલની માગણીથી પડાવ્યા હતા. પછીથી રાજકોટ રહેવાનું રાખ્યું હતું ત્યાં પણ ખાસ મુમુક્ષુઓ આવતા પણ

શરીર ઘણું અશક્ત હોવાના કારણે દાક્તરોએ વાતચીત વિશેષ ન થાય તેવી તજવીજ રખાવી હતી. પત્રો લખાવવા પડે તો એક બે લીટીના જ લખાવતા. રાજકોટના છેલ્લા પત્રો અત્રે આપ્યા છે:

સં. ૧૯૫૭ ફાગણ વદ ૧૩. સોમ.

ૐ શરીર સંબંધમાં બીજીવાર આજે અપ્રાકૃત ક્રમ શરૂ થયો. જ્ઞાનીઓનો સનાતન સન્માર્ગ જયવંત વર્તો.

સં. ૧૯૫૭ ચૈત્ર શુ. ૨ શુક્ર.

ૐ અનંત શાંતમૂર્તિ એવા ચંદ્રપ્રભ સ્વામીને નમોનમઃ વેદનીય તથારૂપ ઉદયમાનપણે વેદવામાં હર્ષશોક શો? ૐ શાંતિઃ

ભાઈ મનસુખભાઈ (તેમના નાના ભાઈ), શ્રી રેવાશંકરભાઈ, ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ, લીમડીવાળા ભાઈ મનસુખભાઈ વગેરે શ્રીમદ્‌ની સેવામાં ઠેઠ સુધી રહેલા. એક અઠવાડિયા પહેલાં ભાઈ ધારશીભાઈ તથા નવલચંદભાઈ શ્રીમદ્‌ની પાસે આવ્યા ત્યારે વાતચીતના પ્રસંગમાં શ્રીમદે ધારશીભાઈને કહેલું તે શ્રી લલ્લુજી મુનિએ સભા સમક્ષ વ્યાખ્યાનમાં જણાવેલું કે "શ્રી ધારશીભાઈ કર્મગ્રંથના અભ્યાસી હતા. તે ધંધુકામાં અમારા દર્શન સમાગમ અર્થે આવેલા ત્યારે તેમણે એક દિવસ સ્થાનક (ઉપાશ્રય) ને મેડે પધારવા મને વિનંતિ કરી. ઉપર બન્ને ગયા અને બારણાં બંધ કરી શ્રી ધારશીભાઈએ વિનય ભક્તિપૂર્વક સાષ્ટાંગ દંડવત્ કરી વિનંતિ કરી કે "સંવત ૧૯૫૭માં શ્રીમદ્‌જીનો દેહ છૂટતાં પહેલાં પાંચ ૭ દિવસ અગાઉ હું રાજકોટ દર્શન કરવા ગયેલો. તે વખતે તેઓશ્રીએ કહેલું કે 'શ્રી અંબાલાલ શ્રી સોભાગ્યભાઈ અને આપને તેઓશ્રીની હયાતીમાં અપૂર્વ સ્વરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે' તે વખતે મને એક સામાન્ય સમાચાર રૂપ તે શબ્દો લાગેલા. પણ આ ત્રણ વર્ષના વિરહ પછી તે શબ્દો મારા આત્મહિત માટે જ હતા એમ મને સમજાયું અને તે પ્રભુના વિયોગ

પછી હવે આપ મારે અવલંબન રૂપ છો. તો તેઓશ્રીએ આપને જણાવેલ આજ્ઞા કૃપા કરી મને ફરમાવો. હવે મારી આખર ઉમ્મર ગણાય અને હું ખાલી હાથે મરણ પામું તેના જેવું બીજું શું શોચનીય છે? આજે અવશ્ય કૃપા કરો, એટલી મારી વિનંતિ છે." એમ બોલી આંખમાં આંસુ સહિત અમારા ચરણમાં તેમણે મસ્તક મૂક્યું. તેમને ઉઠાડીને ધીરજથી અમે જણાવ્યું; 'પ્રભુ, અમને પરમ કૃપાળુ દેવે જણાવ્યું છે કે તે વાત તમારે કોઈને કહેવી નહિ, એટલે મારો એ અધિકાર નથી.' શ્રી ધારશીભાઈ સમજી ગયા. પણ વિશેષ આગ્રહ કરી કંઈ પ્રસાદી આપવા વારંવાર વિનંતિ કરી. પછી સ્મરણ મંત્ર મુમુક્ષુઓને જણાવવા પરમકૃપાળુ દેવે અમને આજ્ઞા કરેલી તે તેમને જણાવ્યો, તેનું પોતે આરાધન કરવા લાગ્યા." શ્રીમદે છેલ્લા દિવસોમાં ભાઈ ધારશીભાઈને કેટલાક પત્રો લખાવ્યાં હતાં.

ભાઈ મનસુખભાઈએ શ્રીમદ્‌ની આખર સુધીની સ્થિતિ ટૂંકામાં એક પત્રમાં લખી છે તે આ પ્રમાણે છે :

"મનદુઃખ—હું છેવટની પળ પર્યંત અસાવધ રહ્યો. તે પવિત્રાત્માએ આડકતરી રીતે ચેતવ્યું, તથાપિ રાગને લઈને સમજી શક્યો નહીં. હવે સ્મરણ થાય છે કે તેઓએ મને એકવાર ચેતવણી આપી હતી. હું અજ્ઞાન, અંધ અને મૂર્ખ તેઓશ્રીની વાણી સમજી શકવાને અસમર્થ હતો. દેહત્યાગના આગલા દિવસે સાયંકાળે રેવાશંકરભાઈ, નરમેરામ, હું વગેરે ભાઈઓને કહ્યું, 'તમે નિશ્ચિંત રહેજો, આ આત્મા શાશ્વત છે. અવશ્ય વિશેષ ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થવાનો છે, તમે શાંતિ અને સમાધિપણે પ્રવર્તશો. જે રત્નમય જ્ઞાનવાણી આ દેહ દ્વારાએ કહી શકાવાની હતી તે કહેવાનો સમય નથી. તમે પુરુષાર્થ કરશો.' આવી સ્પષ્ટ ચેતવણી છતાં અમે રાગના કારણથી ચેતી શક્યા નહીં. અમે તો એમ ભ્રમમાં રહ્યા કે અશક્તિ જણાય છે. રાત્રિના અઢી વાગે અત્યંત શરદી થઈ તે સમયે તેઓશ્રીએ જણાવ્યું કે નિશ્ચિંત

રહેજો, ભાઈનું સમાધિમૃત્યુ છે. ઉપાયો કરતાં શરદી ઓછી થઈ ગઈ. પોણા આઠ વાગ્યે સવારે દૂધ આપ્યું, તે તેઓએ લીધું. તદ્દન સંપૂર્ણ શુદ્ધિમાં મન વચન અને કાયા રહ્યાં હતાં. પોણા નવે કહ્યું: મનસુખ, દુઃખ ન પામતો; માને ઠીક રાખજે, હું મારા આત્મસ્વરૂપમાં લીન થાઉં છું.' સાડા સાત વાગ્યે જે બિછાનામાં પોઢયા હતા, તેમાંથી એક કોચ ઉપર ફેરવવા મને આજ્ઞા કરી. મને લાગ્યું કે અશક્તિ ઘણી જણાય છે માટે ફેરફાર ન કરવો ત્યારે તેઓશ્રીએ આજ્ઞા કરી કે ત્વરાથી ફેરફાર કર, એટલે મેં સમાધિસ્થ ભાવે સૂઈ શકાય એવી કોચ ઉપર વ્યવસ્થા કરી, જે ઉપર તે પવિત્ર દેહ અને આત્મા સમાધિસ્થ ભાવે છૂટા પડયા; લેશ માત્ર આત્મા છૂટો થવાનાં ચિહ્ન ન જણાયાં. જેમ જેમ પ્રાણ ઓછા થવા લાગ્યા તેમ તેમ મુખમુદ્રાની કાંતિ વિશેષપણે પ્રકાશ પામવા લાગી. વઢવાણ કેમ્પમાં જે સ્થિતિમાં ઊભાં ઊભાં ચિત્રપટ પડાવેલ તે જ સ્થિતિમાં કોચ ઉપર સમાધિ પાંચ કલાક રહી, લઘુશંકા, દીર્ઘશંકા મોઢે પાણી કે આંખે પાણી કે પરસેવો કંઈ પણ પોણા આઠથી બે વાગ્યા સુધી પ્રાણ છૂટા પડયા તોપણ કશું જણાયું નહોતું. એક કલાકે દૂધ પીધા પછી હંમેશાં દિશાએ જવું પડતું તેને બદલે આજે કાંઈ પણ નહીં. જેવી રીતે યંત્રને ચાવી દઈ આધીન કરી લેવામાં આવે તે રીતે કરેલ. આવા સમાધિસ્વભાવે તે પવિત્ર આત્મા અને દેહનો સંબંધ છૂટયો. પાંચ ૭ દિવસ અગાઉ તેઓશ્રીએ કેટલાંક પદ લખાવેલાં તે પૂ. ધારશીભાઈ અને નવલચંદભાઈની પાસે છે. પોતે તદ્દન વીતરાગ ભાવે પ્રવૃત્તિ કરેલી એટલે કોઈપણ પ્રકારે તેઓશ્રીએ પોતાની માની પ્રવૃત્તિ કરેલી નહીં, ઉદાસીનપણું જ યોગ્ય ધાર્યું હતું. હવે આપણે કોનું અવલંબન રહ્યું? માત્ર તેઓશ્રીનાં વચનામૃતોનું અને તેમનાં સદ્વર્તનનું અનુકરણ કરવું એ જ મહાન અવલંબન હું માનું છું."

શ્રીમદ્‌ના દેહત્યાગ અવસરે ભાઈ નવલચંદભાઈ પણ હાજર હતા. શ્રી અંબાલાલભાઈ પરના પત્રમાં તેઓ જણાવે છે કે, "નિર્વાણ

સમયની મૂર્તિ અનુપમ, ચૈતન્યવ્યાપી, શાંત, મનોહર ને જોતાં તૃપ્તિ ન થાય એવી શોભતી હતી. એમ આપણને ગુણાનુરાગીને તો લાગે, પણ જેઓ બીજા સંબંધે હાજર હતાં તેઓને પણ આશ્ચર્ય પમાડતી ને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરતી જણાતી હતી. આ વખતના અદ્ભુત સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાને આત્મામાં જે ભાવ થાય છે તે લખી શકાતો નથી."

સંવત ૧૯૫૭ ના ચૈત્ર વદ ૫ ને મંગળવારે બપોરે બે વાગતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મહાત્મા આ ક્ષેત્ર અને નાશવંત દેહનો ત્યાગ કરી ઉત્તમ ગતિ પામ્યા. જે જે પુરુષોને જેટલા પ્રમાણમાં તે મહાત્માનું ઓળખાણ થયું હતું તેટલા પ્રમાણમાં તેમનો વિયોગ તેમને લાગ્યો હતો.

શ્રીમદ્‌ના ધર્મપત્ની પોતાનો કાળ એકાંતમાં તેમણે આપેલા સ્મરણની માળામાં જ ગાળતાં. બહુ જ થોડા કાળમાં તેમનો પણ દેહ છૂટી ગયો હતો. તેમનાં માતુશ્રીનું હૈયું બહુ કોમળ હતું. કોઈ શ્રીમદ્‌ની વાત કાઢે તો તેમની આંખો આંસુથી ભરાઈ જતી.

શ્રીમદ્‌ના દેહાંતના સમાચાર કાવિઠા આવ્યા તે વખતે શ્રી લલ્લુજી મહારાજ વગેરે કાવિઠામાં હતા. આગલે દિવસે તેમને ઉપવાસ હતો અને એકાંત જંગલમાં તેમને રહેવાનો અભ્યાસ હતો તે પારણા વખતે ગામમાં આવ્યા ત્યારે મુમુક્ષુઓ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા; તે વિષે તેમણે તપાસ કરતાં શ્રીમદ્‌ના દેહાંતના સમાચાર મળ્યા કે તુરત પાછા જંગલમાં તે ચાલી નીકળ્યા અને આહારપાણી કંઈ પણ વાપર્યા વિના એકાંત જંગલમાં જ તે વિયોગની વેળા વીતાવી. તેમને ઘણો જ આઘાત લાગ્યો હતો તે દિવસે મુનિશ્રીએ પાણી પણ વાપર્યું નહિ રાત્રે બીજા મુનિઓએ પણ તેમની સારવાર ઘણી કરી હતી. ધર્મનું મહાન અવલંબન અને પોષણ આપનાર કલ્પવૃક્ષ સમાન શ્રીમદ્ સદ્ગુરુનો વિયોગ દરેક ધર્માત્માને અસહ્ય થઈ પડે છે.

"સદ્ગુરુના ઉપદેશ વણ, સમજાય ન જિનરૂપ;
સમજ્યા વણ ઉપકાર શો ? સમજ્યે જિન સ્વરૂપ."

એમ આત્મસિદ્ધિમાં કહ્યું છે, તેમ જેને આત્મદાનનો લાભ મળ્યો છે તેને તે ઉપકાર સમજાયાથી સદ્ગુરુનો વિયોગ અસહ્ય થઈ પડે છે.

શ્રી અંબાલાલ ભાઈએ પોતાનું હૃદય નીચેના પત્રમાં પ્રગટ કર્યું છેઃ

ૐ

"વિશાળ અરણ્યને વિષે અતિ સુંદર અને શાંતિ આપનારું એવું એક જ વૃક્ષ હોય, તે વૃક્ષમાં નિઃશંકતાથી શાંતપણે કોમળપણે સુખાનંદમાં પક્ષીગણ મલકતાં હોય, તે વૃક્ષ એકાએક દાવાગ્નિથી પ્રજ્વલિત થયું હોય તે વખતે તે વૃક્ષથી આનંદ પામનારાં પક્ષીઓને કેટલું દુઃખ પ્રાપ્ત થાય ? કે જેને ક્ષણ એક પણ શાંતિ ન હોય ! અહાહા ! તે વખતના દુઃખનું મોટા કવીશ્વરો પણ વર્ણન કરવાને અસમર્થ છેઃ તેવું જ અપાર દુઃખ અઘોર અટવીને વિષે આ પામર જીવોને આપી હે ! પ્રભુ, તમે ક્યાં ગયા ?'

"હે ! ભારતભૂમિ, શું આવા, દેહ છતાં વિદેહપણે વિચરતા પ્રભુનો ભાર તારાથી વહન ન થયો ? જો તેમજ હોય તો આ પામરનો જ ભાર તારે હળવો કરવો હતો; કે નાહક તેં તારી પૃથ્વી ઉપર બોજા રૂપ કરી નાખ્યો.'

"હે ! મહાવિકરાળ કાળ, તને જરા પણ દયા ન આવી. છપ્પનિયાના મહાદુષ્કાળ વખતે લાખો મનુષ્યોનો તેં ભોગ લીધો, તો પણ તું તૃપ્ત થયો નહીં; અને તેથી પણ તારી તૃપ્તિ નહોતી થઈ, તો આ દેહનો જ પ્રથમ ભક્ષ તારે કરવો હતો કે આવા પરમ શાંત પ્રભુનો તેં જન્માન્તરનો વિયોગ કરાવ્યો ! તારી નિર્દયતા અને કઠોરતા મારા પ્રત્યે વાપરવી હતી ! શું તું હસમુખો થઈ મારા સામું જુએ છે !

"હે! શાસનદેવી, તમારું પરિબળ આ વખતે કાળના મુખ આગળ ક્યાં ગયું? તમારે શાસનની ઉન્નતિની સેવા બજાવવામાં અગ્રેસર તરીકે સાધનભૂત એવા પ્રભુ હતા; જેને તમે ત્રિકરણયોગે નમસ્કાર કરી સેવામાં હાજર રહેતાં તે આ વખતે ક્યા સુખમાં નિમગ્ન થઈ ગયાં કે આ મહાકાળે શું કરવા માંડ્યું છે તેનો વિચાર જ ન કર્યો?

"હે! પ્રભુ, તમારા વિના અમે કોની પાસે ફરિયાદ કરીશું? તમે જ જ્યારે નિર્દયતા વાપરી ત્યાં હવે બીજો દયાળુ થાય જ કોણ? હે! પ્રભુ, તમારી પરમ કૃપા, અનંત દયા, કરુણામય હૃદય, કોમળ વાણી, ચિત્તહરણશક્તિ, વૈરાગ્યની તીવ્રતા, બોધબીજનું અપૂર્વપણું, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યક્ચારિત્રનું સંપૂર્ણ ઉજમાળપણું, પરમાર્થલીલા, અપાર શાંતિ, નિષ્કારણ કરુણા, નિઃસ્વાર્થી બોધ, સત્સંગની અપૂર્વતા, એ આદિ ઉત્તમોત્તમ ગુણોનું હું શું સ્મરણ કરું? વિદ્વાન કવિઓ અને રાજેન્દ્ર દેવો આપનાં ગુણસ્તવન કરવાને અસમર્થ છે તો આ કલમમાં અલ્પ પણ સમર્થતા ક્યાંથી આવે? આપના પરમોત્કૃષ્ટ ગુણોનું સ્મરણ થવાથી મારા શુદ્ધ અંતઃકરણથી ત્રિકરણયોગે હું આપના પવિત્ર ચરણારવિંદમાં, અભિવંદન કરું છું. આપનું યોગબળ, આપે પ્રકાશિત કરેલાં વચનો અને આપેલું બોધબીજ મારું રક્ષણ કરો. એ જ સદૈવ ઇચ્છું છું. આપે સદૈવને માટે વિયોગની આ સ્મરણમાળા આપી તે હવે હું વિસ્મૃત નહિ કરું.

"ખેદ, ખેદ અને ખેદ; એ વિના બીજું કંઈ સૂઝતું નથી. રાત્રિદિવસ રડી રડીને કાઢું છું: કાંઈ સૂઝ પડતી નથી."

શ્રીમદ્‌ના દેહોત્સર્ગ પછી 'પાયોનિયર' પત્રમાં પ્રગટ થયેલી જીવનરેખામાંથી થોડું નીચે આપ્યું છે:

"વ્યાપાર કર્યાને દશ વર્ષ થયાં પછી તેઓને (શ્રીમદ્‌ને) લાગ્યું કે જે હેતુથી વ્યાપારધંધામાં પ્રયાણ કર્યું હતું તે હેતુ પોતે પૂર્ણ

કર્યો હતો; તેથી વ્યાપારની સાથેનો પોતાનો સંબંધ નિવર્તવાની ઈચ્છા તેઓએ જણાવી, જ્ઞાન, ધનસંપત્તિ સાંસારિક પદવી, કૌટુંબિક સુખ (કારણ કે તેઓને હયાત માતા, પિતા, પરિણીત બંધુ, ચાર પરિણીત બહેનો, સ્ત્રી, બે પુત્રો અને બે પુત્રીઓ હતાં) પ્રાપ્ત કરી, સંસારનો ત્યાગ કરી સાધુ મુનિનું જીવન ગાળવાની તેઓએ તૈયારી કરી. એટલામાં બત્રીશમા વર્ષની વયે તેઓની શારીરિક પ્રકૃતિ નબળી પડી. અનેક કુશળ ડૉક્ટરોની સારવાર નીચે રાખવામાં આવ્યા, અને એક વખત તો તેઓની પ્રકૃતિ સુધરી જવાની આશા રખાઈ. પરંતુ વ્યાધિએ ફરી દેખાવ દીધો; અને કાળજીપૂર્વકની સારવાર તથા તેઓના પ્રશંસકોની માવજત છતાં એક વર્ષ કરતાં વધારે બિછાનાવશ રહીને કાઠિયાવાડના રાજકોટ શહેરમાં ગયા માસની નવમી તારીખે (ઈ. સ. ૧૯૦૧ એપ્રિલ માસમાં) તેઓએ શાંતિથી દેહ વિલય કર્યો.

"તેઓની લાંબી માંદગી દરમ્યાન તેઓએ કદી પણ નિશ્વાસ અથવા આર્તતા દાખવી નહોતી. જ્યારે તેઓના બિછાનાની આસપાસના બીજા બધાઓ ખેદયુક્ત થતા ત્યારે પણ તેઓ આનંદ સમેત રહેતા.

*

"શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર દરેક રીતે લાક્ષણિક ચિહ્નથી અંકિત પુરુષ હતા; એ દર્શાવવાને તેઓના જીવનની ઉપર દર્શાવેલી રૂપરેખા પૂરતી છે. તેઓની માનસિક શક્તિઓ અદ્ભુત રીતે ચમત્કૃતિવાળી હતી. તેમજ તેઓના ચારિત્રની નૈતિક ઉન્નતિ ચકિત કરાવનાર હતી. સત્ય પ્રત્યે તેઓનો આદર, વ્યાપારમાં અત્યંત ચીવટથી નૈતિક તત્ત્વોને વળગી રહેવાનું વર્તન, ગમે તેટલી વિરુદ્ધતા છતાં જે ખરું તેઓ માનતા તે કરવાની તેઓની નિશ્ચયવૃત્તિ અને તેઓના કર્તવ્ય સંબંધી ઉચ્ચ આદર્શ જેઓ તેઓના સહવાસમાં આવતા તેઓનામાં

પ્રેરણા કરી તેઓને ઉન્નતિની શ્રેણી પર ચઢાવતા તેઓની બાહ્યાકૃતિ ડમાકવાળી ન હતી, પરંતુ આંતરિક શાંતિ અને ગાંભીર્ય તો તેઓનાં જ હતાં. તેઓનું ધર્મો તથા તત્ત્વજ્ઞાન સબંધી વિશાળ અને યથાસ્થિત જ્ઞાન, તેઓની સમજાવવાની અદ્ભુત શક્તિ અને ઉપદેશ કરવાની તેઓની દિવ્યપદ્ધતિ હોવાથી તેમના ઉપદેશો પૂર્ણ લક્ષપૂર્વક સાંભળવામાં આવતા હતા. ઉશ્કેરનાર સંજોગો હોય ત્યારે પણ તેઓનો આત્મસંયમ એટલો બધો પૂર્ણ હતો, તેઓની મધ્યસ્થ રીતે સમજાવવાની શક્તિ એટલી બધી મહાન હતી અને તેઓની હાજરી એટલી બધી પ્રેરણાત્મક હતી કે જેઓ તેઓની સાથે વાદવિવાદ કરી તેઓના ઉપર જય મેળવવાની બુદ્ધિએ આવતા તેઓ તદ્દન તેઓથી વશ થઈને તેમની આદરપૂર્વક સ્તુતિ કરતા પાછા જતા

"હિંદની વર્તમાન દશા પર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને ખેદ થતો હતો અને તે દૂર કરવાને હંમેશાં ઈચ્છા ધરાવતા હતા વર્તમાન સામાજિક અને રાજકીય પ્રશ્નો પરના તેઓના વિચારો ઉદાર હતા બધા સુધારકોમાં જે સુધારક પવિત્રતમ આશયથી અને દાંભિક વૃત્તિ વગર સુધારાનું કાર્ય કર્યા જાય છે તેઓને શ્રીમદ્ ઉચ્ચતમ પંક્તિ આપતા. તેઓનાં પાછલાં વર્ષોમાં એ તો સ્પષ્ટ જણાતું હતું કે શ્રીમદ્ પોતાના જીવનનો સંદેશ ધર્મશિક્ષક તરીકે આપવાની તૈયારી કરતા હતા; પરંતુ દુર્ભાગ્યે મરણે વચ્ચે પડી તે સંદેશ પૂર્ણ થતાં અટકાવ્યો છે; છતાં મુંબઈ ઈલાકાના જૈનોમાં એક નૂતન જીવન ઉત્પન્ન કરવામાં શ્રીમદ્ વિજય પામ્યા છે

"સાધારણ રીતે એવું મનાય છે કે જો તેઓ વધુ વખત જીવ્યા હોત તો હાલના જૈન માર્ગની સંપૂર્ણ દર્શનક્રાંતિ કરી હોત અને મહાન મહાવીરે જે વાસ્તવિક ઉપદેશ આપ્યો છે તે ઉપદેશ લોકોને શીખવ્યો હોત જૈનોના અનેક ગચ્છ ભેદ દૂર કરી મહાવીરે સ્થાપેલો એક સામાન્ય ધર્મ સ્થાપવાનો તેઓનો વિચાર હતો આવું

ઉપયોગી જીવન અપરિપક્વ વયે ઉપયોગમાં આવતું બંધ પડ્યું તેથી દેશને ચોખ્ખો ગેરલાભ થયો છે."

૨૫

શ્રીમદ્‌ની સત્‌શિક્ષા

'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેમાં મોટે ભાગે પત્રો અને કાવ્યો છે; તે શ્રીમદના આત્મઅનુભવ સહિત લખાયેલાં વચનો ભવ્ય જીવોને સન્માર્ગપ્રાપ્તિમાં પરમ ઉપકારક સત્‌શિક્ષારૂપ છે. જીવનના અનેક પ્રસંગે મુમુક્ષુ જીવોને જ્યાં મૂંઝવણ ઊભી થયેલી તે વખતે તેમની મુશ્કેલીઓનો હિતકારક સત્ય ઊકેલ કરી આપી માર્ગ સરળ રીતે પ્રાપ્ત થાય તેવી મદદ મળે અથવા પોતાની આત્મ વિચરાણાની પ્રસાદીથી મુમુક્ષુ જીવની મોક્ષમાર્ગમાં ઉન્નતિ થાય તેવાં વચનો નિષ્કારણ કરુણાથી તે મહાપુરુષે પ્રકાશ્યાં છે. તે મહા ભાગ્યશાળી લેખક અને પરમ શ્રદ્ધાવંત મુમુક્ષુનાં અંતઃકરણમાં વહેતી ઉર્મિઓને યથાર્થ ઓળખ્યા વિના માત્ર મુમુક્ષુઓના પ્રશ્નના ઉત્તરો ઉપરથી કોઈ અર્ધદગ્ધ અજાણ્યો તે વચનોની કિંમત આંકવા જાય, તે બાળકને રત્ન આપ્યું હોય તો તે મુખમાં મૂકી તેના સ્વાદ ઉપરથી પરીક્ષા કરવા ધારે છે તેવી અજ્ઞાનને આધારે કપોળકલ્પિત કિંમત આંકી લે છે. પરંતુ જે જીવ યથાર્થ વૈરાગ્ય અને સત્પુરુષના સમાગમથી પોતાની યોગ્યતા વધારી જો તે આત્મ-અનુભવથી ભીંજાયેલાં વચનોનો શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરશે તો તેનો આત્મા તે સત્ય વચનોનો પરમાર્થ પ્રત્યક્ષ સમજી, સાક્ષી પૂરશે. જે જીવમાં વિનય, સરળપણું આદિ ગુણો નથી તે સત્‌શિક્ષા પામી શકતો નથી. શ્રીમદે એક વાક્યમાં જ જણાવ્યું છે: "જગતમાં માન ન હોત તો અહીં જ મોક્ષ હોત!"

વળી તેઓ વિશેષ જણાવે છે: "જ્ઞાની પુરુષનું ઓળખાણ નહીં થવામાં ઘણું કરીને જીવના ત્રણ મોટા દોષ જાણીએ છીએ. એક તો 'હું જાણું છું' 'હું સમજું છું,' એવા પ્રકારનું જે માન જીવને રહ્યા કરે છે તે માન; બીજું, પરિગ્રહાદિને વિષે જ્ઞાની પુરુષ પર રાગ કરતાં પણ વિશેષ રાગ; ત્રીજું લોકભયને લીધે, અપકીર્તિભયને લીધે અને અપમાન ભયને લીધે જ્ઞાનીથી વિમુખ રહેવું; તેના પ્રત્યે જેવું વિનયાન્વિત થવું જોઈએ તેવું ન થવું. એ ત્રણ કારણો જીવને જ્ઞાનીથી અજાણ્યો રાખે છે. જ્ઞાનીને વિષે પોતા સમાન કલ્પના રહ્યા કરે છે. પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જ્ઞાનીના વિચારનું, શાસ્ત્રનું તોલન કરવામાં આવે છે; થોડું પણ ગ્રંથ સંબંધી વાંચનાદિ જ્ઞાન મળવાથી ઘણા પ્રકારે તે દર્શાવવાની જીવને ઇચ્છા રહ્યા કરે છે, એ વગેરે જે દોષ તે ઉપર જણાવ્યા એવા જે ત્રણ દોષ તેને વિષે સમાય છે, અને એ ત્રણે દોષનું ઉપાદાન કારણ એવો તો એક સ્વચ્છંદ નામનો મહા દોષ છે; અને તેનું નિમિત્ત કારણ અસત્ સંગ છે." (૪૧૬)

જ્ઞાની કેમ ઓળખાતા નથી?

સ્વચ્છંદ ટાળવાનો ઉપાય

'શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર'ની પ્રથમ ચાળીસ ગાથાઓ મુમુક્ષુ જીવને માર્ગ કેમ પ્રાપ્ત થાય તે વિષે ઉત્તમ શિખામણ રૂપ છે. તેમાં શ્રીમદ્ લખે છે:

"રોકે જીવ સ્વચ્છંદ તો, પામે અવશ્ય મોક્ષ;
પામ્યા એમ અનંત છે, ભાખ્યું જિન નિર્દોષ. ૧૫
પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ યોગથી, સ્વચ્છંદ તે રોકાય;
અન્ય ઉપાય કર્યા થકી, પ્રાયે બમણો થાય. ૧૬
સ્વચ્છંદ મત આગ્રહ તજી, વર્તે સદ્ગુરુલક્ષ;
સમકિત તેને ભાખિયું, કારણ ગણી પ્રત્યક્ષ ૧૭
માનાદિક શત્રુ મહા, નિજછંદે ન મરાય;
જાતાં સદ્ગુરુ–શરણમાં, અલ્પ પ્રયાસે જાય." ૧૮

વળી તેઓ લખે છે :

"અનંતકાળ સુધી જીવ નિજ છંદે ચાલી પરિશ્રમ કરે, તો પણ પોતે પોતાથી જ્ઞાન પામે નહીં. પરંતુ જ્ઞાનીની આજ્ઞાનો આરાધક અંતર્મુહૂર્તમાં પણ કેવળજ્ઞાન પામે.

"જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ્ઞાની પાસેથી થવી જોઈએ, એ સ્વાભાવિક સમજાય છે; છતાં જીવ લોક-લજ્જાદિ કારણોથી અજ્ઞાનીનો આશ્રય છોડતો નથી; એ જ અનંતાનુબંધી કષાયનું મૂળ છે.

"શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ પરોક્ષ છે, અને તે જીવને અધિકારી થવા માટે કહી છે. મોક્ષ થવા માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવી જોઈએ." પત્રાંક (૨૦૦)

"પૂર્વે થઈ ગયેલા અનંત જ્ઞાનીઓ જો કે મહાજ્ઞાની થઈ ગયા છે, પણ તેથી કંઈ જીવનો દોષ જાય નહીં. એટલે કે અત્યારે જીવમાં માન હોય તે પૂર્વે થઈ ગયેલા જ્ઞાની કહેવા આવે નહીં; પરંતુ હાલમાં જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાની બિરાજમાન હોય તે જ દોષને જણાવી કઢાવી શકે. જેમ દૂરના ક્ષીર સમુદ્રથી અત્રેના તૃષાતુરની તૃષા છીપે નહીં, પણ એક મીઠા પાણીનો કળશો અત્રે હોય તો તેથી તૃષા છીપે.

"જીવ પોતાની કલ્પનાથી કલ્પે કે ધ્યાનથી કલ્યાણ થાય કે સમાધિથી કે યોગથી કે આવા આવા પ્રકારથી, પણ તેથી કંઈ કલ્યાણ થાય નહીં. જીવનું કલ્યાણ થવું તો જ્ઞાની પુરુષના લક્ષમાં હોય છે, અને તે પરમ સત્સંગે કરી સમજી શકાય છે. માટે તેવા વિકલ્પ કરવા મૂકી દેવા.

કદાગ્રહાદિ ટળ્યા વિના કલ્યાણ ન થાય

જીવે મુખ્યમાં મુખ્ય આ વાત વિશેષ ધ્યાન આપવા જેવી છે કે સત્સંગ થયો હોય તો સત્સંગમાં સાંભળેલ શિક્ષાબોધ પરિણામ પામી, સહેજે જીવમાં ઉત્પન્ન થયેલ કદાગ્રહાદિ દોષો તો છૂટી જવા જોઇએ કે જેથી સત્સંગનું અવર્ણવાદપણું બોલવાનો પ્રસંગ બીજા જીવોને આવે નહીં. આટલું છતાં જો જીવથી

સત્સંગ થયા પછી કદાગ્રહ, મતમતાંતરાદિ દોષ ન મૂકી શકાતો હોય તો પછી તેણે કલ્યાણની આશા કરવી નહિ. જ્ઞાની પુરુષે કહેવું બાકી નથી રાખ્યું; પણ જીવે કરવું બાકી રાખ્યું છે." (પત્રાંક ૪૬૬)

મોક્ષમાર્ગદીપક

"બીજું કાંઈ શોધ મા, માત્ર એક સત્પુરુષને શોધીને તેનાં ચરણકમળમાં સર્વ ભાવ અર્પણ કરી દઈ વર્ત્યો જા. પછી જો મોક્ષ ન મળે તો મારી પાસેથી લેજે. એક સત્પુરુષને રાજી કરવામાં તેની સર્વ ઇચ્છાને પ્રશંસવામાં, તે જ સત્ય માનવામાં, આખી જિંદગી ગઈ તો ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ પંદર ભવે અવશ્ય મોક્ષે જઈશ." (પત્રાંક ૭૬)

મુમુક્ષુઓને મુખે કરી હૃદયમાં રાખવા યોગ્ય

"જીવ ખેદ નહીં કરતાં શૂરવીરપણું ગ્રહીને જ્ઞાનીને માર્ગે ચાલતાં મોક્ષ-પાટણ સુલભ જ છે. વિષય કષાયાદિ વિશેષ વિકાર કરી જાય તે વખતે વિચારવાનને પોતાનું નિર્વીર્યપણું જોઈને ઘણો જ ખેદ થાય છે, અને આત્માને વારંવાર નિંદે છે. ફરી ફરીને તિરસ્કારની વૃત્તિથી જોઈ, ફરી મહત્પુરુષનાં ચરિત્ર અને વાક્યનું અવલંબન ગ્રહણ કરી, આત્માને શૌર્ય ઉપજાવી તે વિષયાદિ સામે અતિ હઠ કરી તેને હઠાવે છે ત્યાંસુધી નીચે મને બેસતા નથી; તેમ એકલો ખેદ કરીને અટકી રહેતા નથી; એ જ વૃત્તિનું અવલંબન આત્માર્થી જીવોએ લીધું છે અને તેથી જ અંતે જય પામ્યા છે. આ વાત સર્વ મુમુક્ષુઓએ મુખે કરી હૃદયમાં સ્થિર કરવા યોગ્ય છે." (પત્રાંક ૮૧૯)

અનંત સંસાર વધવાનું કારણ અને અનંત સંસાર નાશ કરવાનું કારણ

"જ્ઞાની પુરુષની અવજ્ઞા બોલવી તથા તેવા પ્રકારના પ્રસંગમાં ઉજમાળ થવું; એ જીવનું અનંત સંસાર વધવાનું કારણ છે, એમ તીર્થંકર કહે છે; તે પુરુષના ગુણગ્રામ કરવા તે પ્રસંગમાં ઉજમાળ થવું અને તેની આજ્ઞામાં સરળ પરિણામે પરમ ઉપયોગ દૃષ્ટિએ વર્તવું. એ અનંત સંસારને નાશ કરનારું તીર્થંકર કહે

છે; અને તે વાકયો જિનાગમને વિષે છે. ઘણા જીવો તે વાકયો શ્રવણ કરતા હશે, તથાપિ પ્રથમ વાકયને અફળ અને બીજા વાકયને સફળ કર્યું હોય, એવા જીવો તો કવચિત જ જોવામાં આવે છે; પ્રથમ વાકયને સફળ અને બીજા વાકયને અફળ, એમ જીવે અનંતવાર કર્યું છે. તેવાં પરિણામમાં આવતાં તેને વખત લાગતો નથી, કારણ કે અનાદિ કાળથી મોહ નામનો મદિરા તેના આત્મામાં પરિણામ પામ્યો છે; માટે વારંવાર વિચારી તેવા તેવા પ્રસંગમાં યથાશક્તિ યથાબળવીર્યે ઉપર દર્શિત કર્યા છે જે પ્રકાર, તે પ્રકારે વર્તવું યોગ્ય છે." (પત્રાંક ૩૯૭)

"સંસાર સ્પષ્ટ પ્રીતિથી કરવાની ઈચ્છા થતી હોય, તો તે પુરુષે જ્ઞાનીનાં વચન સાંભળ્યાં નથી, અથવા જ્ઞાની પુરુષનાં દર્શન પણ તેણે કર્યાં નથી, એમ તીર્થંકર કહે છે.

માર્ગાનુસારી પુરુષને જ્ઞાની પુરુષનો બોધ

જેની કેડનો ભંગ થયો છે. તેનું પ્રાયે બધું બળ પરિક્ષીણપણાને ભજે છે. જેને જ્ઞાની પુરુષના વચન રૂપ લાકડીનો પ્રહાર થયો છે, તે પુરુષને વિષે તે પ્રકારે સંસાર સંબંધી બળ હોય છે, એમ તીર્થંકર કહે છે.

"જ્ઞાની પુરુષને જોયા પછી સ્ત્રીને જોઈ જો રાગ ઉત્પન્ન થતો તો જ્ઞાની પુરુષને જોયા નથી એમ તમે જાણો.

"જ્ઞાની પુરુષનાં વચનો સાંભળ્યા પછી સ્ત્રીનું સજીવન શરીર અજીવનપણે ભાસ્યા વિના રહે નહીં.

"ખરેખર, પૃથ્વીનો વિકાર, ધનાદિ સંપત્તિ ભાસ્યા વિના રહે નહીં.

"જ્ઞાની પુરુષ સિવાય તેનો આત્મા બીજે કયાંય પણ ક્ષણભર સ્થાયી થવાને વિષે ઈચ્છે નહીં." એ આદિ વચનો તે પૂર્વે જ્ઞાની પુરુષો માર્ગાનુસારી પુરુષને બોધતા હતા. જે જાણીને, સાંભળીને તે

સર્વ જીવો આત્માને વિષે અવધારતા હતા. પ્રાણત્યાગ જેવા પ્રસંગને વિષે પણ તે વચનોને અપ્રધાન ન કરવા યોગ્ય જાણતા હતા, વર્તતા હતા." (૪૫૪)

સત્પુરુષનાં વચન, મુદ્રા અને સત્સમાગમ મોક્ષનું કારણ

"અહો! સત્પુરુષનાં વચનામૃત, મુદ્રા અને સત્સમાગમ; સુષુપ્ત ચેતનને જાગ્રત કરનાર, પડતી વૃત્તિને સ્થિર રાખનાર, દર્શન માત્રથી પણ નિર્દોષ, અપૂર્વ સ્વભાવને પ્રેરક, સ્વરૂપ પ્રતીતિ, અપ્રમત્ત સંયમ, અને પૂર્ણ વીતરાગ નિર્વિકલ્પ સ્વભાવનાં કારણભૂત છેલ્લે અયોગી સ્વભાવ પ્રગટ કરી અનંત અવ્યાબાધ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનાર, ત્રિકાળ જયવંત વર્તો." (૮૭૫)

સંસારનું સ્વરૂપ અને તેની નિવૃત્તિ

"શ્રી તીર્થંકરાદિએ ફરી ફરી જીવોને ઉપદેશ કહ્યો છે. પણ જીવ દિશામૂઢ રહેવા ઇચ્છે ત્યાં ઉપાય પ્રવર્તી શકે નહીં. ફરી ફરી ઠોકી ઠોકીને કહ્યું છે કે એક આ જીવ સમજે તો સહજ મોક્ષ છે નહીં તો અનંત ઉપાયે પણ નથી. અને તે સમજવું પણ કંઈ વિકટ નથી; કેમકે જીવનું સહજ જે સ્વરૂપ છે, તે જ માત્ર સમજવું છે. અને તે કંઈ બીજાના સ્વરૂપની વાત નથી કે વખતે તે ગોપવે કે ન જણાવે તેથી સમજવી ન બને. પોતાથી પોતે ગુપ્ત રહેવાનું શી રીતે બનવા યોગ્ય છે? પણ સ્વપ્નદશામાં જેમ ન બનવા યોગ્ય એવું પોતાનું મૃત્યુ પણ જીવ જુએ છે, તેમ અજ્ઞાન દશારૂપ સ્વપ્નરૂપ યોગે આ જીવ પોતાને, પોતાનાં નહીં એવાં બીજાં દ્રવ્યને વિષે સ્વપણે માને છે, અને એ જ માન્યતા તે સંસાર છે, તે જ અજ્ઞાન છે, નરકાદિ ગતિનો હેતુ તે જ છે; તે જન્મ છે, મરણ છે; અને તે જ દેહ છે, દેહના વિકાર છે; તે જ પુત્ર, તે જ પિતા, તે જ શત્રુ, તે જ મિત્રાદિ ભાવ કલ્પનાના હેતુ છે. અને તેની નિવૃત્તિ થઈ ત્યાં સહજ મોક્ષ છે, અને એ જ નિવૃત્તિને અર્થે સત્સંગ

સત્પુરુષાદિ સાધન કહ્યાં છે. અને તે સાધન પણ જીવ જો પોતાના પુરુષાર્થને તેમાં ગોપવ્યા સિવાય પ્રવર્તાવે તો જ સિદ્ધ છે. વધારે શું કહીએ? આટલો જ સંક્ષેપ જીવમાં પરિણામ પામે તો તે સર્વ વ્રત યમ, નિયમ, જપ, યાત્રા, ભક્તિ, શાસ્ત્રજ્ઞાન આદિ કરી છૂટયો. એમાં કંઈ સંશય નથી." (૫૩૭)

ઉપદેશબોધ અને સિદ્ધાન્તબોધ

"બોધ બે પ્રકારથી જ્ઞાની પુરુષોએ કર્યો છે. એક તો સિદ્ધાંતબોધ અને બીજો, તે સિદ્ધાંતબોધ થવાને કારણભૂત એવો ઉપદેશબોધ. જો ઉપદેશબોધ જીવને અંતઃકરણમાં સ્થિતિમાન થયો ન હોય, તો સિદ્ધાંતબોધનું માત્ર તેને શ્રવણ થાય તે ભલે, પણ પરિણામ થઇ શકે નહીં. સિદ્ધાંતબોધ એટલે પદાર્થનું જે સિદ્ધ થયેલું સ્વરૂપ છે, જ્ઞાની પુરુષોએ નિષ્કર્ષ કરી જે પ્રકારે છેવટે પદાર્થ જાણ્યો છે, તે જે પ્રકારથી વાણીદ્વારાએ જણાવાય તેમ જણાવ્યો છે, એવો જે બોધ છે તે સિદ્ધાંતબોધ છે. પણ પદાર્થના નિર્ણયને પામવા જીવને અંતરાયરૂપ તેની અનાદિ વિપર્યાસ ભાવને પામેલી એવી બુદ્ધિ છે કે જે વ્યક્તપણે કે અવ્યક્તપણે વિપર્યાસપણે પદાર્થ સ્વરૂપને નિર્ધારી લે છે. તે વિપર્યાસ બુદ્ધિનું બળ ઘટવા યથાવત્ વસ્તુ સ્વરૂપ જાણવાને વિષે પ્રવેશ થવા જીવને વૈરાગ્ય અને ઉપશમ સાધન કહ્યાં છે; અને એવાં જે જે સાધનો જીવને સંસારભય દૃઢ કરાવે છે, તે તે સાધનો સંબંધી જે ઉપદેશ કહ્યો છે, તે ઉપદેશબોધ છે......ગૃહ કુટુંબાદિ ભાવને વિષે અનાસક્ત બુદ્ધિ થવી તે વૈરાગ્ય છે અને તેની પ્રાપ્તિ–અપ્રાપ્તિ નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતો એવો જે કષાય (ક્રોધ માન, માયા, લોભ) કલેશ તેનું મંદ થવું તે ઉપશમ છે. એટલે તે બે ગુણ વિપર્યાસ બુદ્ધિને પર્યાયાંતર કરી સદ્દબુદ્ધિ કરે છે. અને તે સદ્દબુદ્ધિ જીવાજીવાદિ પદાર્થની વ્યવસ્થા જેથી જણાય છે એવાં સિદ્ધાંતની વિચારણા કરવા યોગ્ય થાય છે. કેમકે ચક્ષુને પડળાદિ અંતરાય ટળવાથી જેમ પદાર્થ યથાવત્ દેખાય છે, તેમ અહંતાદિ

પડળનું મંદપણું થવાથી જીવને જ્ઞાની પુરુષે કહેલા એવા સિદ્ધાંતભાવ, આત્મભાવ વિચારચક્ષુએ દેખાય છે. જ્યાં વૈરાગ્ય અને ઉપશમ બળવાન છે ત્યાં વિવેક બળવાનપણે હોય છે...સહજ આત્મસ્વરૂપ છે એવું કેવળજ્ઞાન તે પણ પ્રથમ મોહનીય કર્મના ક્ષયાંતરે પ્રગટે છે, અને તે વાત ઉપરથી ઉપર જણાવ્યો છે તે સિદ્ધાંત સ્પષ્ટ સમજી શકાશે. વળી જ્ઞાની પુરુષોની વિશેષ શિખામણ વૈરાગ્ય ઉપશમ પ્રતિબોધતી જોવામાં આવે છે......ફરી ફરીને જ્ઞાની પુરુષોનાં વચન એ ઉપદેશનો જ નિશ્ચય કરવાની જીવને પ્રેરણા કરવા ઇચ્છે છે. તથાપિ અનાદિ અસત્સંગથી ઉત્પન્ન થયેલી એવી દુષ્ટ ઇચ્છાદિ ભાવમાં મૂઢ થયેલો જીવ પ્રતિબૂઝતો (સમજતો) નથી; અને તે ભાવોની નિવૃત્તિ કર્યા વિના અથવા નિવૃત્તિનો પ્રયત્ન કર્યા વિના શ્રેય ઇચ્છે છે, કે જેનો સંભવ કયારે પણ થઈ શકયો નથી, વર્તમાનમાં થતો નથી, અને ભવિષ્યમાં થશે નહીં" (૫૦૬)

"કયા ઇચ્છત ખોવત સબે, હૈ ઇચ્છા દુઃખમૂલ;
દુઃખનું મૂળ — જબ ઇચ્છાકા નાશ તબ, મિટે અનાદિ ભૂલ."

હાથનોંધ ૧

*

"દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય;
હોય મુમુક્ષુ ઘટ વિષે, એહ સદાય સુજાગ્ય." ૧૩૮

(આત્મસિદ્ધિ.)

મુમુક્ષુતા — 'મુમુક્ષુતા' તે છે કે સર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મૂંઝાઈ એક મોક્ષને વિષે જ યત્ન કરવો અને 'તીવ્ર મુમુક્ષુતા' એ છે કે અનન્ય પ્રેમે મોક્ષના માર્ગમાં ક્ષણે ક્ષણે પ્રવર્તવું. તીવ્ર મુમુક્ષુતા વિષે અત્ર જણાવવું નથી. પણ મુમુક્ષુતા વિષે જણાવવું છે, કે તે ઉત્પન્ન થવાનું લક્ષણ પોતાના દોષ જોવામાં અપક્ષપાતતા એ છે, અને તેને લીધે સ્વચ્છંદનો નાશ હોય છે.

સ્વચ્છંદ જ્યાં થોડી અથવા ઘણી હાનિ પામ્યો છે, ત્યાં તેટલી બોધબીજયોગ્ય ભૂમિકા થાય છે. સ્વચ્છંદ જ્યાં પ્રાયે દબાયો છે, ત્યાં પછી 'માર્ગપ્રાપ્તિ'ને રોકનારાં ત્રણ કારણો મુખ્ય કરીને હોય છે, એમ અમે જાણીએ છીએ.

"આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા, પરમ દૈન્યતાની ઓછાઈ; અને પદાર્થનો અનિર્ણય; એ બધાં કારણો ટાળવાનું બીજ હવે પછી કહીશું. તે પહેલાં તે જ કારણોને અધિકતાથી કહીએ છીએ.

"આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા, એ ઘણું કરીને તીવ્ર મુમુક્ષુતાની ઉત્પત્તિ થયા પહેલાં હોય છે, તે હોવાનાં કારણો નિઃશંકપણે 'તે સત્' છે, એવું દૃઢ થયું નથી અથવા તે પરમાનંદરૂપ જ છે એમ પણ નિશ્ચય નથી; અથવા તો મુમુક્ષુતામાં પણ કેટલોક આનંદ અનુભવાય છે. તેને લીધે બાહ્ય શાતાનાં કારણો પણ કેટલીકવાર પ્રિય લાગે છે (!) અને તેથી આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા રહ્યા કરે છે. જેથી જીવની જોગ્યતા રોકાઈ જાય છે.

મુમુક્ષુતાને રોકનાર ત્રણ કારણો

'સત્પુરુષમાં જ પરમેશ્વર બુદ્ધિ' એને જ્ઞાનીઓએ પરમધર્મ કહ્યો છે. અને એ બુદ્ધિ પરમ દૈન્યત્વ સૂચવે છે; જેથી સર્વ પ્રાણી વિષે પોતાનું દાસત્વ મનાય છે, અને પરમ જોગ્યતાની પ્રાપ્તિ હોય છે. એ પરમ દૈન્યત્વ જ્યાંસુધી આવરિત રહ્યું છે, ત્યાંસુધી જીવની જોગ્યતા પ્રતિબંધયુક્ત હોય છે.

"કદાપિ એ બન્ને થયાં હોય, તથાપિ વાસ્તવિક તત્ત્વ પામવાની કંઈ જોગ્યતાની ઓછાઈને લીધે પદાર્થ-નિર્ણય ન થયો હોય તો ચિત્ત વ્યાકુળ રહે છે, અને મિથ્યા સમતા આવે છે; કલ્પિત પદાર્થ વિષે 'સત્'ની માન્યતા હોય છે; જેથી કાળે કરી અપૂર્વ પદાર્થને વિષે પરમ પ્રેમ આવતો નથી; અને એ જ પરમ જોગ્યતાની હાનિ છે.

"આ ત્રણે કારણો-ઘણું કરીને અમને મળેલા ઘણાખરા મુમુક્ષુમાં અમે જોયાં છે. માત્ર બીજા કારણની કંઈક ન્યૂનતા કોઈ કોઈ વિષે જોઈ છે. અને જો તેઓમાં સર્વ પ્રકારે (પરમ દૈન્યતાની ખામીની) ન્યૂનતા થવાનું પ્રયત્ન હોય તો જોગ્ય થાય, એમ જાણીએ છીએ. પરમ દૈન્યપણું એ ત્રણેમાં બળવાન સાધન છે અને એ ત્રણેનું બીજ મહાત્માને વિષે પરમ પ્રેમાર્પણ એ છે. અધિક શું કહીએ? અનંતકાળે એ જ માર્ગ છે.

"પહેલું અને ત્રીજું કારણ જવાને માટે બીજા કારણની હાનિ કરવી, અને મહાત્માના જોગે તેના અલૌકિક સ્વરૂપને ઓળખવું. ઓળખવાની પરમ તીવ્રતા રાખવી, તો ઓળખાશે. મુમુક્ષુનાં નેત્રો મહાત્માને ઓળખી લે છે.

મહાત્માનું ઓળખાણ અને તેનું ફળ

"મહાત્મામાં જેનો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે તેને મોહાસક્તિ મટી પદાર્થનો નિર્ણય હોય છે; તેથી વ્યાકુળતા મટે છે, તેથી નિઃશંકતા આવે છે, જેથી જીવ સર્વ પ્રકારનાં દુઃખથી નિર્ભય હોય છે; અને તેથી જ નિઃસંગતા ઉત્પન્ન હોય છે. અને એમ યોગ્ય છે. અમે આમાં ઘણો ગૂઢ શાસ્ત્રાર્થ પણ પ્રતિપાદન કર્યો છે. કળિયુગ છે માટે ઘડીવાર પણ વસ્તુવિચાર વિના ન રહેવું એમ મહાત્માઓની શિક્ષા છે." (સમાધિ-સોપાન પત્ર ૨૫) (૨૫૪)

"જીવને માર્ગ મળ્યો નથી, એનું શું કારણ? એ વારંવાર વિચારી યોગ્ય લાગે ત્યારે સાથેનું પત્ર વાંચજો. અમને લાગે છે કે માર્ગ સરળ છે; પણ પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે."

"સત્સ્વરૂપને અભેદભાવે અને અનન્ય ભક્તિએ નમોનમઃ

'અપ્રતિબદ્ધતાથી નિરંતર વિચરે છે, એવા જ્ઞાની પુરુષોનાં ચરણારવિંદ ને પ્રત્યે અચળ પ્રેમ થયા વિના અને સમ્યક્પ્રતીતિ

સ્વરૂપપ્રાપ્તિનો માર્ગ

આવ્યા વિના, સત્સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી, અને આવ્યેથી અવશ્ય તે મુમુક્ષુ જેનાં ચરણારવિંદ તેણે સેવ્યાં છે, તેની દશાને પામે છે. આ માર્ગ સર્વ જ્ઞાનીઓએ સેવ્યો છે, સેવે છે અને સેવશે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એથી અમને થઈ હતી, વર્તમાને એ જ માર્ગથી થાય છે અને અનાગત કાળે પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો એ જ માર્ગ છે. સર્વ શાસ્ત્રોનો બોધલક્ષ જોવા જતાં એ જ છે. અને જે કોઈ પણ પ્રાણી છૂટવા ઈચ્છે છે તેણે અખંડ વૃત્તિથી એ જ માર્ગને આરાધવો. એ માર્ગની આરાધના વિના અનાદિ કાળથી જીવે પરિભ્રમણ કર્યું. જ્યાંસુધી જીવને સ્વચ્છંદ રૂપી અંધત્વ છે, ત્યાં સુધી એ માર્ગનું દર્શન થતું નથી. (અંધત્વ ટળવા માટે) જીવે એ માર્ગનો વિચાર કરવો, દૃઢ મોક્ષેચ્છા કરવી, એ વિચારમાં અ-પ્રમત્ત રહેવું; તો માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ અંધત્વ ટળે છે, એ નિઃશંક માનજો. અનાદિ કાળથી જીવ અવળે માર્ગે ચાલ્યો છે. જો કે તેણે જપ, તપ, શાસ્ત્રાધ્યયન વગેરે અનંતવાર કર્યું છે. તથાપિ જે કંઈ પણ અવશ્ય કરવા યોગ્ય હતું તે તેણે કર્યું નથી, જે કે અમે પ્રથમ જ જણાવ્યું છે. 'સૂયગડાંગ' સૂત્રમાં ઋષભદેવજી ભગવાને જ્યાં અઠ્ઠાણું પુત્રોને ઉપદેશ્યા છે મોક્ષમાર્ગે ચઢાવ્યા છે, ત્યાં એ જ ઉપદેશ કર્યો છે: "હે! આયુષ્યમનો! આ જીવે સર્વ કર્યું છે. એક આ વિના, તે શું? તો કે નિશ્ચય કહીએ છીએ કે સત્પુરુષનું કહેલું વચન—તેનો ઉપદેશ તે સાંભળ્યાં નથી, અથવા રૂડે પ્રકારે કરી તે ઉઠાવ્યાં નથી. અને એને જ અમે મુનિઓનું સામાયિક (આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ) કહ્યું છે. સુધર્મા સ્વામી જંબુસ્વામીને ઉપદેશે છે કે જગત્ આખાનું જેણે દર્શન કર્યું છે એવા મહાવીર ભગવાન તેણે આમ અમને કહ્યું છે: 'ગુરુને આધીન થઇ વર્તતા એવા અનંત પુરુષો માર્ગ પામીને મોક્ષપ્રાપ્ત થયા.' એક આ સ્થળે નહીં, પણ સર્વ સ્થળે અને સર્વ શાસ્ત્રમાં એ જ કહેવાનો લક્ષ છે.

'आणाए धम्मो आणाए तवो।'

'આજ્ઞાનું આરાધન એ જ ધર્મ; આજ્ઞાનું આરાધન એ જ તપ.'

(આચારાંગ સૂત્ર)

'સર્વ સ્થળે એ જ મોટા પુરુષોનો કહેવાનો લક્ષ છે; એ લક્ષ જીવને સમજાયો નથી. તેનાં કારણમાં સર્વથી પ્રધાન એવું કારણ સ્વચ્છંદ છે; અને જેણે સ્વચ્છંદને મંદ કર્યો છે, એવા પુરુષને પ્રતિબદ્ધતા, (લોકસંબંધી બંધન, સ્વજનકુટુંબબંધન, દેહાભિમાનરૂપ બંધન, સંકલ્પવિકલ્પરૂપ બંધન)—એ બંધન ટળવાનો સર્વોત્તમ ઉપાય જે કંઈ છે તે આ ઉપરથી તમે વિચારો; અને એ વિચારતાં અમને જે કંઈ યોગ્ય લાગે તે પૂછજો; અને એ માર્ગે જો કંઈ યોગ્યતા લાવશો, તો ઉપશમ ગમે ત્યાંથી પણ મળશે. ઉપશમ મળે અને જેની આજ્ઞાનું આરાધન કરીએ, એવા પુરુષનો ખોજ રાખજો, બાકી બીજાં બધાં સાધન પછી કરવા યોગ્ય છે. આ સિવાય બીજો કોઈ મોક્ષમાર્ગ વિચારતાં લાગશે નહિ. (વિકલ્પથી) લાગે તો જણાવશો કે જે કંઇ યોગ્ય હોય તે જણાવાય." (૧૭, સમાધિસોપાન) (૧૯૪)

સત્સંગની ઉપાસના તે આત્માની ઉપાસના છે

"સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો અભિપ્રાય થયો હોય તે પુરુષે આત્માને ગવેષવો. આત્મા ગવેષવો હોય તેણે યમનિયમાદિક સર્વ સાધનનો આગ્રહ અપ્રધાન કરી સત્સંગને ગવેષવો, તેમજ ઉપાસવો; સત્સંગની ઉપાસના કરવી હોય તેણે સંસારને ઉપાસવાનો આત્મભાવ સર્વથા ત્યાગવો; પોતાના અભિપ્રાયનો ત્યાગ કરી, પોતાની સર્વ શક્તિએ તે સત્સંગની આજ્ઞાને ઉપાસવી. તીર્થંકર એમ કહે છે કે જે કોઈ તે આજ્ઞા ઉપાસે છે, તે અવશ્ય સત્સંગને ઉપાસે છે; એમ જે સત્સંગને ઉપાસે છે, તે અવશ્ય આત્માને ઉપાસે છે. અને આત્માને ઉપાસનાર સર્વ દુઃખથી મુક્ત થાય છે.'

(દ્વાદશાંગીનું સળંગ સૂત્ર) (૪૯૧)

"જિનાગમ છે તે ઉપશમસ્વરૂપ છે. ઉપશમસ્વરૂપ એવા પુરુષોએ ઉપશમને અર્થે તે પ્રરૂપ્યાં છે. તે ઉપશમ આત્માર્થે છે. અન્ય કોઈ પ્રયોજન અર્થે નથી. આત્માર્થમાં જો તેનું આરાધન કરવામાં ન આવ્યું, તો તે જિનાગમનું શ્રવણ-વાંચન નિષ્ફળ રૂપ છે; એ વાર્તા અમને તો નિઃસંદેહ યથાર્થ લાગે છે. (૩૭૫)

આત્મવિચાર કર્તવ્ય રૂપ ધર્મ

"દુઃખની નિવૃત્તિને સર્વ જીવ ઇચ્છે છે. અને દુઃખની નિવૃત્તિ દુઃખ જેનાથી જન્મ પામે છે એવાં રાગ, દ્વેષ અને અજ્ઞાનાદિ દોષની નિવૃત્તિ થયા વિના થવી સંભવતી નથી. તે રાગાદિની નિવૃત્તિ, એક આત્મજ્ઞાન સિવાય બીજા કોઈ પ્રકારે ભૂતકાળમાં થઈ નથી, વર્તમાન કાળમાં થતી નથી, ભવિષ્યકાળમાં થઈ શકે તેમ નથી; એમ સર્વ જ્ઞાની પુરુષોને ભાસ્યું છે; માટે તે આત્મજ્ઞાન જીવને પ્રયોજન રૂપ છે. તેનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય સદ્ગુરુ-વચનનું શ્રવણવું કે સત્શાસ્ત્રનું વિચારવું એ છે. જે કોઈ જીવ દુઃખની નિવૃત્તિ ઇચ્છતો હોય, સર્વથા દુઃખથી મુક્તપણું જેને પ્રાપ્ત કરવું હોય, તેણે એ જ એક માર્ગ આરાધ્યા સિવાય, અન્ય બીજો કોઈ ઉપાય નથી. માટે જીવે સર્વ પ્રકારના મતમતાંતરનો કુળધર્મનો, લોકસંજ્ઞારૂપ ધર્મનો, ઓઘસંજ્ઞારૂપ ધર્મનો ઉદાસભાવ ભજી એક આત્મવિચાર-કર્તવ્યરૂપ ધર્મ ભજવો યોગ્ય છે.

"એક મોટી નિશ્ચયની વાર્તા તો મુમુક્ષુ જીવે એ જ કરવી યોગ્ય છે કે સત્સંગ જેવું કલ્યાણનું કોઈ બળવાન કારણ નથી.

કલ્યાણનું કારણ

અને તે સત્સંગમાં નિરંતર સમય સમય નિવાસ ઇચ્છવો, અસત્સંગનું ક્ષણે ક્ષણે વિપરિણામ વિચારવું, એ શ્રેયરૂપ છે. બહુ બહુ કરીને આ વાર્તા અનુભવમાં આણવા જેવી છે.

"યથાપ્રારબ્ધ સ્થિતિ છે. એટલે બળવાન ઉપાધિયોગે વિષમતા આવતી નથી. કંટાળો અત્યંત આવી જતાં છતાં ઉપશમનું સમાધિનું યથારૂપ રહેવું થાય છે. તથાપિ નિરંતર ચિત્તમાં સત્સંગની ભાવના વર્ત્યા કરે છે. સત્સંગનું અત્યંત માહાત્મ્ય પૂર્વભવે વેદન કર્યું છે; તે ફરી ફરી સ્મૃતિરૂપ થાય છે; અને નિરંતર અભંગપણે તે ભાવના સ્ફુરિત રહ્યા કરે છે." (૩૭૫)

અસંગદશાનો હેતુ

"વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ વધવાથી જીવને વિષે સહેજે ક્ષયોપશમનું નિર્મળપણું થાય છે; અને સહેજ સહેજમાં સિદ્ધાંતજ્ઞાન થવાનું કારણ થાય છે. જો જીવમાં અસંગ દશા આવે તો આત્મસ્વરૂપ સમજવું સાવ સુલભ થાય છે. અને તે અસંગદશાનો હેતુ વૈરાગ્ય ને ઉપશમ છે; જે ફરી ફરી જિનાગમમાં તથા વેદાંતાદિ ઘણાં શાસ્ત્રોમાં કહેલ છે, વિસ્તારેલ છે. માટે નિઃસંશયપણે યોગવાસિષ્ઠાદિ વૈરાગ્યઉપશમના હેતુ એવા સદ્‌ગ્રંથો વિચારવા યોગ્ય છે.

લોકમાર્ગનો પ્રતિકાર

"તમને અથવા શ્રી દેવકરણજીને અથવા કોઈ બીજા મુમુક્ષુને કોઈ પ્રકારની કંઈ પણ પરમાર્થની વાર્તા કરી હોય તેમાં માત્ર પરમાર્થ સિવાય બીજો કોઈ હેતુ નથી, વિષમ અને ભયંકર આ સંસારનું સ્વરૂપ જોઈ તેની નિવૃત્તિ વિષે અમને બોધ થયો; જે બોધ વડે જીવમાં શાંતિ આવી; સમાધિદશા થઈ, તે બોધ આ જગતમાં કોઈ અનંત પુણ્યના જોગે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે, એમ મહાત્મા પુરુષો ફરી ફરી કહી ગયા છે. આ દુષમ-કાળને વિષે અંધકાર પ્રગટી બોધના માર્ગને આવરણ પ્રાપ્ત થવા જેવું થયું છે, તે કાળમાં અમને દેહજોગ બન્યો, તે કોઈ રીતે ખેદ થાય છે તથાપિ પરમાર્થથી તે ખેદ પણ સમાધાન રાખ્યા કર્યો છે પણ તે દેહજોગમાં કોઈ કોઈ વખત કોઈ મુમુક્ષુ પ્રત્યે

વખતે લોકમાર્ગનો પ્રતિકાર ફરી ફરી કહેવાનું થાય છે; જે જોગમાનો જોગ તમારા અને શ્રી દેવકરણજી સંબંધમાં સહેજે બન્યો છે. પણ તેથી તમે અમારું કહેવું માન્ય કરો એવા આગ્રહ માટે કંઈ પણ નથી કહેવાયું. અથવા માત્ર હિતકારી જાણી તે વાતનો આગ્રહ થયો હોય છે કે થાય છે. એટલો લક્ષ રહે તો સંગનું ફળ કોઈ રીતે થવું સંભવે છે. જેમ બને તેમ જીવના પોતાના દોષ પ્રત્યે લક્ષ કરી બીજા જીવ પ્રત્યે નિર્દોષ દૃષ્ટિ રાખી વર્તવું અને વૈરાગ્ય ઉપશમનું જેમ આરાધન થાય તેમ કરવું એ પ્રથમ સ્મરણવા યોગ્ય વાત છે." (૫૦૦)

મહાત્મા ગાંધીજી પ્રત્યે ડરબનના પત્રમાં શ્રીમદ્ લખે છે:

"'આત્મા છે' 'આત્મા નિત્ય છે.' 'આત્મા કર્મનો કર્તા છે,' 'આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે,' 'તેથી તે નિવૃત્ત થઈ શકે છે.' અને 'નિવૃત્ત થઈ શકવાનાં સાધન છે'—એ છ કારણો જેને વિચારે કરીને સિદ્ધ થાય, તેને 'વિવેકજ્ઞાન' અથવા 'સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ' ગણવી એમ શ્રી જિને નિરૂપણ કર્યું છે; જે નિરૂપણ મુમુક્ષુ જીવે વિશેષ કરી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. પૂર્વના કોઇ વિશેષ અભ્યાસબળથી એ છ કારણોનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા સત્સંગના આશ્રયથી તે વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો યોગ બને છે."

વિવેકજ્ઞાન

"અનિત્ય પદાર્થ પ્રત્યે મોહબુદ્ધિ હોવાને લીધે આત્માનું 'અસ્તિત્વ,' 'નિત્યત્વ' અને 'અવ્યાબાધ સમાધિસુખ' ભાનમાં આવતું નથી. તેની મોહબુદ્ધિમાં જીવને અનાદિથી એવું એકાગ્રપણું ચાલ્યું આવે છે કે તેનો વિવેક કરતાં જીવને મૂંઝાઈને પાછું વળવું પડે છે, અને તે મોહગ્રંથિ છેદવાનો વખત આવવા પહેલાં તે વિવેક છોડી દેવાનો યોગ પૂર્વકાળે ઘણી વાર બન્યો છે, કેમકે જેનો અનાદિ કાળથી અભ્યાસ

સ્વરૂપ-આવિર્ભાવ

છે, તે અત્યંત પુરુષાર્થ વિના અલ્પ કાળમાં છોડી શકાય નહીં; માટે ફરી ફરી સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર અને પોતામાં સરળ વિચારદશા કરી તે વિષયમાં વિશેષ શ્રમ લેવો યોગ્ય છે, કે જેના પરિણામમાં 'નિત્ય,' 'શાશ્વત,' 'સુખસ્વરૂપ' એવું 'આત્મજ્ઞાન' થઈ સ્વરૂપ આવિર્ભાવ થાય છે. અધીરજથી અથવા આડી કલ્પના કરવાથી માત્ર જીવને પોતાના હિતનો ત્યાગ કરવાનો વખત આવે છે; અને અનિત્ય પદાર્થનો રાગ રહેવાથી તેના કારણે ફરી ફરી સંસારપરિભ્રમણનો યોગ રહ્યા કરે છે.

"કંઈ પણ આત્મવિચાર કરવાની ઇચ્છા તમને વર્તે છે એમ જાણી ઘણો સંતોષ થયો છે; તે સંતોષમાં મારો કંઈ સ્વાર્થ નથી, માત્ર તમે સમાધિને રસ્તે ચઢવા ઇચ્છો છો તેથી સંસાર ક્લેશથી નિવર્તવાનો તમને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે એવા પ્રકારનો સંભવ દેખી સ્વભાવે સંતોષ થાય છે" (૫૭૦)

શ્રી લલ્લુજી ઉપરના '૭ પદ'ના પત્રમાં શ્રીમદ્ લખે છેઃ

"અનાદિ સ્વપ્નદશાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો એવો જીવનો અહંભાવ, મમત્વભાવ તે નિવૃત્ત થવાને અર્થે આ '૭ પદ'ની જ્ઞાની પુરુષોએ દેશના પ્રકાશી છે. તે સ્વપ્ન-દશાથી રહિત માત્ર પોતાનું સ્વરૂપ છે, એમ જો જીવ પરિણામ કરે તો તે સહજ માત્રમાં જાગ્રત થઈ 'સમ્યગ્દર્શન'ને પ્રાપ્ત થાય; સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત થઈ સ્વસ્વભાવરૂપમોક્ષને પામે, કોઈ વિનાશી, અશુદ્ધ અને અન્ય એવા ભાવને વિષે તેને હર્ષ, શોક, સંયોગ ઉત્પન્ન ન થાય. તે વિચારે સ્વસ્વરૂપને વિષે જ શુદ્ધપણું, સંપૂર્ણપણું, અવિનાશીપણું, અત્યંત આનંદપણું અંતરરહિત તેના અનુભવમાં આવે છે. સર્વ વિભાવ પર્યાયમાં માત્ર પોતાને અધ્યાસથી ઐક્યતા થઈ છે, તેથી કેવળ પોતાનું ભિન્નપણું જ છે, એમ સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ, અત્યંત પ્રત્યક્ષ

સમ્યગ્દર્શન અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ

અપરોક્ષ તેને અનુભવ થાય છે. વિનાશી અથવા અન્ય પદાર્થના સંયોગને વિષે તેને ઇષ્ટ—અનિષ્ટપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. જન્મ, જરા, મરણ, રોગાદિ બાધા રહિત સંપૂર્ણ માહાત્મ્યનું ઠેકાણું એવું નિજ સ્વરૂપ જાણી, વેદી તે કૃતાર્થ થાય છે. જે જે પુરુષોને એ છ પદ સપ્રમાણ એવાં પરમ પુરુષનાં વચને આત્માનો નિશ્ચય થયો છે, તે તે પુરુષો સર્વ સ્વરૂપને પામ્યા છે; આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ, સર્વ સંગથી રહિત થયા છે, થાય છે અને ભાવિકાળે પણ તેમજ થશે.

"જે છ પદથી સિદ્ધ છે એવું આત્મસ્વરૂપ, તે જેનાં વચનને અંગીકાર કર્યે સહજમાં પ્રગટે છે; જે આત્મસ્વરૂપ પ્રગટવાથી સર્વ કાળ જીવ સંપૂર્ણ આનંદને પ્રાપ્ત થઈ નિર્ભય થાય છે, તે વચનના કહેનાર એવા સત્પુરુષના ગુણની વ્યાખ્યા કરવાને અશક્તિ છે; કેમકે જેનો પ્રત્યુપકાર ન થઈ શકે એવો પરમાત્મભાવ તે જેણે કંઈપણ ઇચ્છા વિના માત્ર નિષ્કારણ કરુણાશીલતાથી આપ્યો, એમ છતાં પણ જેણે અન્ય જીવને વિષે આ મારો શિષ્ય છે, અથવા ભક્તિનો કર્તા છે, માટે મારો છે, એમ કદી જોયું નથી, એવા જે સત્પુરુષ તેને અત્યંત ભક્તિએ ફરી ફરી નમસ્કાર હો.

સત્પુરુષની નિષ્કારણ કરૂણા

"જે સત્પુરુષોએ સદ્દગુરુની ભક્તિ નિરૂપણ કરી છે, તે ભક્તિ માત્ર શિષ્યના કલ્યાણને અર્થે કહી છે. જે ભક્તિને પ્રાપ્ત થવાથી સદ્દગુરુના આત્માની ચેષ્ટાને વિષે વૃત્તિ રહે, અપૂર્વ ગુણ દૃષ્ટિગોચર થઈ અન્ય સ્વચ્છંદ મટે અને સહેજે આત્મબોધ થાય, એમ જાણીને જે ભક્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે તે ભક્તિને અને તે સત્પુરુષોને ફરી ફરી ત્રિકાળ નમસ્કાર હો! (૪૯૩)

સદ્દગુરુની ભક્તિથી સહેજે આત્મબોધ થાય

"જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં વિચાર મુખ્ય સાધન છે અને તે વિચારને વૈરાગ્ય (ભોગ પ્રત્યે અનાસક્તિ) તથા ઉપશમ (કષાયાદિનું

ઘણુંજ મંદપણું, તે પ્રત્યે વિશેષ ખેદ) બે મુખ્ય આધાર છે; એમ જાણી તેનો નિરંતર લક્ષ રાખી તેવી પરિણતિ કરવી ઘટે. સત્પુરુષના

વિચારદશા પામવાનું ઉત્કૃષ્ટ કારણ

વચનના યથાર્થ ગ્રહણ વિના વિચાર ઘણું કરીને ઉદ્‌ભવ થતો નથી; અને સત્પુરુષના વચનનું યથાર્થ ગ્રહણ, સત્પુરુષની પ્રતીતિ એ કલ્યાણ થવામાં સર્વોત્કૃષ્ટ નિમિત્ત હોવાથી તેમની અનન્ય આશ્રય ભક્તિ પરિણામ પામ્યેથી થાય છે. ખરેખરો મુમુક્ષુ હોય તેને સત્પુરુષની આશ્રયભક્તિ અહંભાવાદિ છેદવાને માટે અને અલ્પકાળમાં વિચારદશા પરિણામ પામવાને માટે, ઉત્કૃષ્ટ કારણરૂપ થાય છે." (૭૦૬)

"જેને કંઈ પ્રિય નથી, જેને કંઈ અપ્રિય નથી; જેને કોઈ શત્રુ નથી, જેને કોઈ મિત્ર નથી; જેને માન-અપમાન, લાભ-અલાભ, હર્ષ-શોક, જન્મ-મૃત્યુ આદિ દ્વંદ્વનો અભાવ થઈ જે શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ પામ્યા છે; પામે છે અને પામશે, તેમનું અતિ ઉત્કૃષ્ટ પરાક્રમ સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે છે.

"દેહ પ્રત્યે જેવો વસ્ત્રનો સંબંધ છે, તેવો આત્મા પ્રત્યે જેણે દેહનો સંબંધ યથાતથ્ય દીઠો છે, મ્યાન પ્રત્યે તરવારનો જેવો સંબંધ છે, તેવો દેહ પ્રત્યે જેણે આત્માનો સંબંધ દીઠો છે, અબદ્ધ સ્પષ્ટ આત્મા જેણે અનુભવ્યો છે, તે મહત્પુરુષોને જીવન અને મરણ બન્ને સમાન છે.

મહાપુરુષોની દશા અને નિર્ભયતા

"જે અચિંત્ય દ્રવ્યની શુદ્ધ ચિતિસ્વરૂપ કાંતિ પરમ પ્રગટ થઈ અચિંત્ય કરે છે, તે અચિંત્ય દ્રવ્ય સહજ સ્વાભાવિક નિજ સ્વરૂપ છે એવો નિશ્ચય જે પરમ કૃપાળુ સત્પુરુષોએ પ્રકાશ્યો તેનો અપાર ઉપકાર છે.

"ચંદ્ર ભૂમિને પ્રકાશે છે. તેના કિરણની કાંતિના પ્રભાવથી સમસ્ત ભૂમિ શ્વેત થઈ જાય છે. પણ કંઈ ચંદ્ર ભૂમિરૂપ કોઈ કાળે તેમ થતો નથી, એમ સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશક એવો આ આત્મા તે

ક્યારે પણ વિશ્વરૂપ થતો નથી, સદાસર્વદા ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ રહે છે, વિશ્વમાં જીવ અભેદતા માને છે એ જ ભ્રાન્તિ છે.

"જેમ આકાશમાં વિશ્વનો પ્રવેશ નથી, સર્વ ભાવની વાસનાથી આકાશ રહિત જ છે, તેમ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ પુરુષોએ પ્રત્યક્ષ સર્વદ્રવ્યથી ભિન્ન, સર્વ અન્ય પર્યાયથી રહિત જ આત્મા દીઠો છે. જેની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ અન્ય દ્રવ્યથી થતી નથી તેવા આત્માનો નાશ પણ ક્યાંથી હોય ? અજ્ઞાનથી અને સ્વસ્વરૂપ પ્રત્યેના પ્રમાદથી આત્માને માત્ર મૃત્યુની ભ્રાન્તિ છે, તે જ ભ્રાન્તિ નિવૃત્ત કરી શુદ્ધ ચૈતન્ય નિજ અનુભવપ્રમાણુ સ્વરૂપમાં પરમ જાગૃત થઈ જ્ઞાની સદાય નિર્ભય છે. એ જ સ્વરૂપના લક્ષથી સર્વ જીવ પ્રત્યે સામ્યભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, સર્વ પરદ્રવ્યથી વૃત્તિ વ્યાવૃત્ત કરી આત્મા અક્લેશ સમાધિને પામે છે." (૮૩૩)

"દુર્લભ એવો મનુષ્ય દેહ પણ પૂર્વે અનંતવાર પ્રાપ્ત થયા છતાં કંઈ પણ સફળપણું થયું નહીં. પણ આ મનુષ્યદેહને કૃતાર્થતા છે કે

જ્ઞાની પુરુષના આશ્રયે દેહ છૂટે એ સ્વરૂપ સ્થિતિનું કારણ.

જે મનુષ્યદેહે આ જીવે જ્ઞાની પુરુષને ઓળખ્યા. તથા તે મહાભાગ્યનો આશ્રય કર્યો જે પુરુષના આશ્રયે અનેક પ્રકારના મિથ્યા આગ્રહાદિની મંદતા થઈ તે પુરુષને આશ્રયે આ દેહ છૂટે એ જ સાર્થક છે. જન્મ જરા મરણાદિને નાશ કરવાવાળું આત્મજ્ઞાન જેમને વિષે વર્તે છે, તે પુરુષનો આશ્રય જ જીવને જન્મ જરા મરણાદિનો નાશ કરી શકે; કેમકે તે યથાસંભવ ઉપાય છે; સંયોગ સંબંધે આ દેહ પ્રત્યે આ જીવને જે પ્રારબ્ધ હશે તે વ્યતીત થયે તે દેહનો પ્રસંગ નિવૃત્ત થશે; તેનો ગમે ત્યારે વિયોગ નિશ્ચયે છે. પણ આશ્રયપૂર્વક દેહ છૂટે એ જ જન્મ સાર્થક છે, કે જે આશ્રયને પામીને જીવ તે ભવે અથવા ભાવિ એવા થોડા કાળે પણ સ્વસ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરે.

રાગદ્વેષનો ક્ષય થવાનો ઉપાય

"શ્રી સદ્‌ગુરુએ કહ્યો છે એવા નિર્ગ્રંથ માર્ગનો સદાય આશ્રય રહો. હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી અને દેહ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ કોઇ પણ મારાં નથી; શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ અવિનાશી એવો હું આત્મા છું; એમ આત્મભાવના કરતાં રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય." (૬૯૨)

"દેહાદિ સંબંધી જે પુરુષો હર્ષ, વિષાદ કરતા નથી, તે પુરુષો પૂર્ણ દ્વાદશાંગને સંક્ષેપમાં સમજ્યા છે, એમ સમજો. એ જ દૃષ્ટિ કર્તવ્ય છે."

વીતરાગ પુરુષોનો ધર્મ

'હું ધર્મ પામ્યો નથી' 'હું ધર્મ કેમ પામીશ?' એ આદિ ખેદ નહીં કરતાં વીતરાગ પુરુષોનો ધર્મ, જે દેહાદિ સંબંધીથી હર્ષ વિષાદ વૃત્તિ દૂર કરી આત્મા અસંગ, શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે એવી વૃત્તિનો નિશ્ચય અને આશ્રય ગ્રહણ કરી તે જ વૃત્તિનું બળ રાખવું, અને મંદ વૃત્તિ થાય ત્યાં વીતરાગ પુરુષોની દશાનું સ્મરણ કરવું. તે અદ્‌ભુત ચરિત્ર પર દૃષ્ટિ પ્રેરીને વૃત્તિને અપ્રમત્ત કરવી, એ સુગમ અને સર્વોત્કૃષ્ટ ઉપકારકારક તથા કલ્યાણસ્વરૂપ છે. (૮૪૩)

સંસાર રોગનું ઔષધ

"વીતરાગનો કહેલો પરમ શાંત રસમય ધર્મ પૂર્ણ સત્ય છે એવો નિશ્ચય રાખવો. જીવના અનધિકારીપણાને લીધે તથા સત્પુરૂષના યોગ વિના સમજાતું નથી; તો પણ તેના જેવું જીવને સંસાર રોગ મટાડવાને બીજું કોઇ હિતકારી ઔષધ નથી. એવું વારંવાર ચિંતવન કરવું. આ પરમતત્ત્વ છે એનો મને સદાય નિશ્ચય રહો. એ યથાર્થ સ્વરૂપ મારા હૃદયને વિષે પ્રકાશ કરો, અને જન્મ મરણાદિ બંધનથી અત્યંત નિવૃત્તિ થાઓ! નિવૃત્તિ થાઓ!

હે! જીવ, આ ક્લેશરૂપ સંસાર થકી વિરામ પામ, વિરામ પામ; કંઇક વિચાર, પ્રમાદ છોડી જાગ્રત થા! જાગ્રત થા! નહીં

તો રત્નચિંતામણિ જેવો આ મનુષ્ય દેહ નિષ્ફળ જશે. હે ! જીવ, હવે તારે સત્પુરુષની આજ્ઞા નિશ્ચય ઉપાસવા યોગ્ય છે." (અપ્રગટ)

"કેવળ અંતર્મુખ થવાનો સત્પુરુષોનો માર્ગ સર્વ દુઃખક્ષયનો ઉપાય છે, પણ તે કોઈક જીવને સમજાય છે. મહત્પુણ્યના યોગથી,

સર્વ દુ;ખક્ષય કરવાનો ઉપાય

વિશુદ્ધ મતિથી, તીવ્ર વૈરાગ્યથી અને સત્પુરુષના સમાગમથી તે ઉપાય સમજાવા યોગ્ય છે. તે સમજાવાનો અવસર એક માત્ર આ મનુષ્ય દેહ છે. તે પણ અનિયત કાળના ભયથી ગ્રહિત છે. ત્યાં પ્રમાદ થાય છે એ ખેદ અને આશ્ચર્ય છે." (૮૧૬)

"કોઈને અર્થે વિકલ્પ નહીં આણતાં અસંગપણું જ રાખશો. જેમ જેમ સત્પુરુષનાં વચન તેમને પ્રતીતિમાં આવશે, જેમ જેમ

કેવો જીવ સત્ય પામે?

આજ્ઞાથી અસ્થિમિંજા રંગાશે તેમ તેમ તે તે જીવ આત્મકલ્યાણને સુગમપણે પામશે. એમ નિઃસંદેહ છે.

"જે કોઈ સાચા અંતઃકરણે સત્પુરુષનાં વચનને ગ્રહણ કરશે તે સત્યને પામશે એમાં કંઈ સંશય નથી." (૭૮૧)

"કોઈ પણ જીવ પરમાર્થ પ્રત્યે માત્ર અંશપણે પણ પ્રાપ્ત થવાનાં કારણોને પ્રાપ્ત થાય એમ નિષ્કારણ કરુણાશીલ એવા

સત્પુરુષોનો સનાતન સંપ્રદાય

ઋષભાદિ તીર્થંકરોએ પણ કર્યું છે, કારણકે સત્પુરુષોની સનાતન એવી કરુણાવસ્થા હોય છે કે સમય માત્રના અનવકાશે આખો લોક આત્માવસ્થા પ્રત્યે હો, આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે હો, આત્મસમાધિ પ્રત્યે હો, અન્ય અવસ્થા પ્રત્યે ન હો, અન્ય સ્વરૂપ પ્રત્યે ન હો, અન્ય આધિ પ્રત્યે ન હો; જે જ્ઞાનથી સ્વાત્મસ્થ પરિણામ હોય છે, તે જ્ઞાન સર્વ જીવો પ્રત્યે પ્રગટ હો. અનવકાશપણે સર્વ જીવ તે જ્ઞાન પ્રત્યે રુચિપણે હો. એવો જ જેનો કરુણાશીલ સહજ સ્વભાવ છે, તે સંપ્રદાય સનાતન સત્પુરુષોનો છે." (૪૩૦)

'ક્ષણ ક્ષણ જતાં અનંતકાળ વ્યતીત થયો છતાં સિદ્ધિ થઈ નહીં."

"જો તું ત્યાગી હોય તો ત્વચા વગરની વનિતાનું સ્વરૂપ સદ્‌વિચાર વિચારીને સંસાર ભણી દૃષ્ટિ કરજે.

"તું ગમે તે ધર્મ માનતો હોય તેનો મને પક્ષપાત નથી, માત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય કે જે રાહથી સંસારમળ નાશ થાય તે ભક્તિ, તે ધર્મ અને તે સદાચારને તું સેવજે."

"શ્રીમંત હો તો પૈસાના ઉપયોગને વિચારજે, રળવાનું કારણ આજે શોધીને કહેજે."

"જો તું સમજણો બાળક હોય તો વિદ્યા ભણી અને આજ્ઞા ભણી દૃષ્ટિ કર.

જો તું યુવાન હો તો ઉદ્યમ અને બ્રહ્મચર્ય ભણી દૃષ્ટિ કર.

જો તું વૃદ્ધ હોય તો મોત ભણી દૃષ્ટિ કરી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કરજે.

"જો તું અમલમસ્ત હોય તો નેપોલિયન બોનાપાર્ટને બન્ને સ્થિતિથી સ્મરણ કર."

"પગ મૂકતાં પાપ છે, જોતાં ઝેર છે, અને માથે મરણ રહ્યું છે; એ વિચારી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કર"

' અઘોર કર્મ કરવામાં આજે તારે પડવું હોય તો રાજપુત્ર હો તો પણ ભિક્ષાચારી માન્ય કરી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કરજે"

"ધર્માચાર્ય હો તો તારા અનાચાર ભણી કટાક્ષદૃષ્ટિ કરી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કરજે."

"દુરાચારી હો તો તારી આરોગ્યતા, ભય, પરતંત્રતા, સ્થિતિ અને સુખ એને વિચારી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કરજે."

"દુઃખી હો તો આજીવિકા (આજની) જેટલી આશા રાખી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કરજે."

"આહાર, વિહાર, નિહાર એ સંબંધીની તારી પ્રક્રિયા તપાસી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કરજે."

"તું ગમે તે ધંધાર્થી હો, પરંતુ આજીવિકાર્થે અન્યાયસંપન્ન દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરીશ નહિ."

"જુલમીને, કામીને, અનાડીને ઉત્તેજન આપતો હો તો અટકજે.

"ઓછામાં ઓછો પણ અર્ધ પ્રહર ધર્મ કર્તવ્ય અને વિદ્યા સંપત્તિમાં ગાળ્યા કરજે.

જિંદગી ટૂંકી છે, અને જંજાળ લાંબી છે, માટે જંજાળ ટૂંકી કર તો સુખરૂપે જિંદગી લાંબી લાગશે."

"સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુંબ લક્ષ્મી ઈત્યાદિ બધાં સુખ તારે ઘેર હોય તો પણ એ સુખમાં ગૌણતાએ દુઃખ રહ્યું છે, એમ ગણી આજના દિવસમાં પ્રવેશ કર.

"પવિત્રતાનું મૂળ સદાચાર છે.

મન દોરંગી થઈ જતું જાળવવાને,–

વચન શાંત, મધુર, કોમળ, સત્ય અને શૌચ બોલવાની સામાન્ય પ્રતિજ્ઞા લઈ આજના દિવસમાં પ્રવેશ કરજે."

કાયા મળમૂત્રનું અસ્તિત્વ છે, તે માટે 'હું આ શું અયોગ્ય પ્રયોજન કરી આનંદ માનું છું?' એમ આજે વિચારજે.'

"જો આજે દિવસે તને સુવાનું મન થાય, તો તે વખતે ઇશ્વરભક્તિપરાયણ થજે, કે સત્શાસ્ત્રનો લાભ લઈ લેજે.

"હું સમજું છું કે એમ થવું દુર્ઘટ છે. તો પણ અભ્યાસ સર્વનો ઉપાય છે."

"બહોળી લક્ષ્મી મળતાં છતાં આજે અન્યાયથી કોઈનો જીવ જતો હોય તો અટકજે."

"વખત અમૂલ્ય છે, એ વાત વિચારી આજના દિવસની ૨૧૬૦૦ વિપળનો ઉપયોગ કરજે."

વાસ્તવિક સુખ માત્ર વિરાગમાં છે, માટે જંજાળમોહિનીથી આજે અભ્યંતર મોહિની વધારીશ નહીં."

"અધિકારી હો તો પણ પ્રજાહિત ભૂલીશ નહીં, કારણ જેનું (રાજાનું) તું લૂણ ખાય છે, તે પણ પ્રજાના માનીતા નોકર છે.

વ્યવહારિક પ્રયોજનમાં પણ ઉપયોગપૂર્વક વિવેકી રહેવાની સત્પ્રતિજ્ઞા લઇ આજના દિવસમાં વર્તજે."

"જો આજે તારાથી કોઈ મહાન કામ થતું હોય તો તારા સર્વ સુખનો ભોગ પણ આપી દેજે"

"વ્યવહારનો નિયમ રાખજે અને નવરાશે સંસારની નિવૃત્તિ શોધજે."

"સત્પુરુષ વિદુરના કહ્યા પ્રમાણે આજે એવું કૃત્ય કરજે કે રાત્રે સુખે સુવાય

"જેમ બને તેમ આજના દિવસ સંબંધી સ્વપત્ની સંબંધી પણ વિષયાસક્ત ઓછો રહેજે.

આત્મિક અને શારીરિક શક્તિની દિવ્યતાનું તે મૂળ છે. એ જ્ઞાનીઓનું અનુભવસિદ્ધ વચન છે."

'ભલે તારી આજીવિકા જેટલું તું પ્રાપ્ત કરતો હો પરંતુ નિરુપાધિમય હોય તો ઉપાધિમય પેલુ રાજ્યસુખ ઇચ્છી તારો આજનો દિવસ અપવિત્ર કરીશ નહિ"

"સત્શીલવાન સુખી છે, દુરાચારી દુઃખી છે, એ વાત જો માન્ય ન હોય તો અત્યારથી તમે લક્ષ રાખી તે વાત વિચારી જુઓ

"આ સઘળાંનો સહેલો ઉપાય આજે કહી દઉં છું કે દોષને ઓળખી દોષને ટાળવા." ["પુષ્પમાળા"]

"વર્તનમાં બાળક થાઓ, સત્યમાં યુવાન થાઓ, જ્ઞાનમાં વૃદ્ધ થાઓ.

"મહાપુરુષનાં આચરણ જોવા કરતાં તેનું અંતઃકરણ જોવું એ વધારે પરીક્ષા છે."

"મહાત્મા થવું હોય તો ઉપકારબુદ્ધિ રાખો; સત્પુરુષના સમાગમમાં રહો; સત્શાસ્ત્રનું મનન કરો; ઊંચી શ્રેણિમાં લક્ષ રાખો. એ એકકે ન હોય તો સમજીને આનંદ રાખતાં શીખો."

"યથાર્થ વચન ગ્રહવામાં દંભ રાખશો નહીં. કે આપનારનો ઉપકાર ઓળવશો નહીં."

મહાત્મા અને મોક્ષમાર્ગ

"જ્ઞાનીઓ અંતરંગ ખેદ અને હર્ષથી રહિત હોય છે."

જ્યાં સુધી તે તત્ત્વની પ્રાપ્તિ નહિ થાય, ત્યાં સુધી મોક્ષની તાત્પર્યતા મળી નથી."

"સત્પુરુષના અંતઃકરણે આચર્યો કિંવા કહ્યો તે ધર્મ."

"એક નિષ્ઠાએ જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધતાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે."

"માણસ પરમેશ્વર થાય છે એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે."

"સ્વાદનો ત્યાગ એ આહારનો ખરો ત્યાગ જ્ઞાનીઓ કહે છે."

"આ કાળમાં આટલું વધ્યું:–ઝાઝા મત, ઝાઝા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, ઝાઝી માયા અને ઝાઝો પરિગ્રહવિશેષ.

"સત્પુરુષો કહેતા નથી, કરતા નથી, છતાં તેની સત્પુરુષતા નિર્વિકાર મુખમુદ્રામાં રહી છે." "**વચનામૃત.**" ૨૧

"બાહ્ય ભાવે જગતમાં વર્તો અને અંતરંગમાં એકાંત શીતળીભૂત નિર્લેપ રહો; એજ માન્યતા અને બોધના છે." (૭૨)

"તેનો તું બોધ પામ કે જેનાથી સમાધિમરણની પ્રાપ્તિ થાય. એકવાર જો સમાધિમરણ થયું તો સર્વ કાળનાં અસમાધિમરણ ટળશે. (૨૫)

"જો કે જ્ઞાની ભક્તિ ઇચ્છતા નથી, પરંતુ મોક્ષાભિલાષીને

તે કર્યા વિના મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી, આ અનાદિકાળનું ગુપ્ત તત્ત્વ સંતોના હૃદયમાં રહ્યું તે પાને ચઢાવ્યું છે."

"શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ પરોક્ષ છે અને તે જીવને યોગ્ય થવા માટે છે; મોક્ષ થવા માટે જ્ઞાનીની પ્રત્યક્ષ આજ્ઞા જોઈએ.

"આ જ્ઞાનમાર્ગની શ્રેણિ કહી. એ પામ્યા વિના બીજા માર્ગથી મોક્ષ નથી. એ ગુપ્ત તત્ત્વને જે આરાધે છે, તે પ્રત્યક્ષ અમૃતને પામી અભય થાય છે." (૨૦૦)

યોગ્ય વ્યવહાર

"માયાનો પ્રપંચ ક્ષણે ક્ષણે બાધકર્તા છે. તે પ્રપંચના તાપની નિવૃત્તિ કોઈ કલ્પદ્રુમની છાયા છે; અને કાં કેવળદશા છે; તથાપિ કલ્પદ્રુમની છાયા પ્રશસ્ત છે, તે સિવાય એ તાપની નિવૃત્તિ નથી; અને એ કલ્પદ્રુમને વાસ્તવિક ઓળખવા જીવે યોગ્ય થવું પ્રશસ્ત છે. તે યોગ્ય થવામાં બાધકર્તા એવો આ માયાપ્રપંચ છે, જેનો પરિચય જેમ ઓછો હોય તેમ વર્ત્યા વિના યોગ્યતાનું આવરણ ભંગ થતું નથી. પગલે પગલે ભયવાળી અજ્ઞાનભૂમિકામાં જીવ વગર વિચાર્યે કોટયાવધિ યોજનો ચાલ્યા કરે છે; ત્યાં યોગ્યતાનો અવકાશ ક્યાંથી હોય? આમ ન થાય તેટલા માટે થયેલા કાર્યના ઉપદ્રવને જેમ શમાવાય તેમ શમાવી સર્વ પ્રકારે એ વિષેની નિવૃત્તિ કરી, યોગ્ય વ્યવહારમાં આવવાનું પ્રયત્ન કરવું ઉચિત છે. ન ચાલતાં કરવો જોઈએ, અને તે પણ પ્રારબ્ધવશાત્ નિઃસ્પૃહ બુદ્ધિથી એવો જે વ્યવહાર, તેને યોગ્ય વ્યવહાર માનજો." (૨૩૨)

કાળદોષ

"શાસ્ત્રોને વિષે આ કાળને અનુક્રમે ક્ષીણપણા યોગ્ય કહ્યો છે; અને તે પ્રકારે અનુક્રમે થયા કરે છે. એ ક્ષીણપણું મુખ્ય કરીને પરમાર્થ સંબંધીનું કહ્યું છે. જે કાળમાં અત્યંત દુર્લભપણે પરમાર્થની પ્રાપ્તિ થાય તે કાળ દુષમ કહેવા યોગ્ય છે, જો કે સર્વ કાળને વિષે પરમાર્થપ્રાપ્તિ

જેનાથી થાય છે એવા પુરુષોનો જોગ દુર્લભ છે. તથાપિ આવા કાળના વિષે તો અત્યંત દુર્લભ હોય છે. જીવોની પરમાર્થવૃત્તિ ક્ષીણપણાને પામતી જતી હોવાથી તે પ્રત્યે જ્ઞાની પુરુષોના ઉપદેશનું બળ ઓછું થાય છે, અને તેથી પરંપરાએ તે ઉપદેશ પણ ક્ષીણપણાને પામે છે, એટલે પરમાર્થ માર્ગ અનુક્રમે વ્યવચ્છેદ થવા જોગ કાળ આવે છે."

આ કાળને વિષે અને તેમાં પણ હમણાં લગભગના સેંકડાથી મનુષ્યની પરમાર્થવૃત્તિ બહુ ક્ષીણપણાને પામી છે, અને એ વાત પ્રત્યક્ષ છે. સહજાનંદ સ્વામીના વખત સુધી મનુષ્યોમાં જે સરળવૃત્તિ હતી તે અને આજની સરળવૃત્તિ એમાં મોટો તફાવત થઈ ગયો છે. ત્યાંસુધી મનુષ્યોની વૃત્તિને વિષે કંઈ કંઈ આજ્ઞાંકિતપણું, પરમાર્થની ઇચ્છા અને તે સંબંધી નિશ્ચયમાં દૃઢતા એ જેવાં હતાં તેવાં આજે નથી; તેથી તો આજે ઘણું ક્ષીણપણું થયું છે. જો કે હજુ આ કાળમાં પરમાર્થવૃત્તિ કેવળ વ્યવચ્છેદ પ્રાપ્ત થઈ નથી, તેમ સત્પુરુષરહિત ભૂમિ થઇ નથી, તો પણ કાળ તે કરતાં વધારે વિષમ છે, બહુ વિષમ છે; એમ જાણીએ છીએ.

જ્ઞાનીની અનુકંપા

આવું કાળનું સ્વરૂપ જોઇને મોટી અનુકંપા હૃદયને વિષે વર્તે છે; જીવોને વિષે કોઈ પણ પ્રકારે અત્યંત દુઃખની નિવૃત્તિનો ઉપાય એવો જે સર્વોત્તમ પરમાર્થ; તે સંબંધી વૃત્તિ કંઈ પણ વર્ધમાનપણાને પ્રાપ્ત થાય, તો જ તેને સત્પુરુષનું ઓળખાણ થાય છે, નહીં તો થતું નથી. તે વૃત્તિ સજીવન થાય અને કોઈ પણ જીવોને, ઘણા જીવોને પરમાર્થ સંબંધી જે માર્ગ તે પ્રાપ્ત થાય તેવી અનુકંપા અખંડપણે રહ્યા કરે છે; તથાપિ તેમ થવું બહુ દુર્લભ જાણીએ છીએ, અને તેનાં કારણો પણ ઉપર જણાવ્યાં છે.

જે પુરુષનું દુર્લભપણું ચોથા કાળને વિષે (સત્યયુગ વિષે) હતું; તેવા પુરુષનો જોગ આ કાળમાં થાય એમ થયું છે, તથાપિ પરમાર્થ સંબંધી ચિંતા જીવોને ક્ષીણ થઈ ગઈ છે, એટલે તે પુરુષનું ઓળખાણ થવું અત્યંત વિકટ છે. તેમાં પણ જે ગૃહવાસાદિ પ્રસંગમાં તે પુરુષની સ્થિતિ છે. તે જોઈ જીવને પ્રતીતિ આવવી દુર્લભ છે, અત્યંત દુર્લભ છે; અને કદાપિ પ્રતીતિ આવી તો તેમનો જે પ્રારબ્ધ પ્રકાર હાલ વર્તે છે, તે જોઈ નિશ્ચય રહેવો દુર્લભ છે; અને કદાપિ નિશ્ચય થાય તોપણ તેનો સત્સંગ રહેવો દુર્લભ છે; અને જે પરમાર્થનું મુખ્ય કારણ તે તો તે છે. તે આવી સ્થિતિમાં જોઈ ઉપર જણાવ્યાં છે જે કારણો તેને વધારે બળવાનપણે દેખીએ છીએ અને એ વાત જોઈ ફરી ફરી અનુકંપા ઉત્પન્ન થાય છે.

કલ્યાણનું કારણ

ઇશ્વરેચ્છાથી જે કોઈ પણ જીવોનું કલ્યાણ વર્તમાનમાં પણ થવું સર્જિત હશે તે તો તેમ થશે, અને તે બીજેથી નહીં પણ અમથકી, એમ પણ અત્ર માનીએ છીએ. (૩૯૮)

બોધનું ફળવું શાથી સંભવે?

"જે વ્યવસાયે કરી જીવને ભાવનિદ્રાનું ઘટવું ન થાય તે વ્યવસાય કોઈ પ્રારબ્ધયોગે કરવો પડતો હોય તો તે ફરી ફરી પાછા હઠીને, મોટું ભયંકર હિંસાવાળું દુષ્ટ કામ જ આ કરું છું, એવું ફરી ફરી વિચારીને અને જીવમાં ઢીલાપણાથી જ ઘણું કરી મને આ પ્રતિબંધ છે એમ ફરી ફરી નિશ્ચય કરીને જેટલો અને તેટલો વ્યવસાય સંક્ષેપ કરતાં જઈ પ્રવર્તવું થાય, તો બોધનું ફળવું થવું સંભવે છે." (૪૯૯)

"ત્રણ વર્ષની લગભગથી એવું વર્તાયા કરે છે કે પરમાર્થ સંબંધી કે વ્યવહાર સંબંધી કંઈ પણ લખતાં કંટાળો આવી જાય છે, અને લખતાં લખતાં કલ્પિત જેવું લાગવાથી યથાર્થ લેખન કે કથન વારંવાર અપૂર્ણ છોડી દેવાનું થાય છે. પરમા-

ર્થમાં ચિત્ત જે વખતે એકાગ્રવત્ હોય ત્યારે જો પરમાર્થ સંબંધી લખવાનું અથવા કહેવાનું બને તો તે યથાર્થ કહેવાય, પણ ચિત્ત અસ્થિરવત્ હોય અને પરમાર્થ સંબંધી લખવાનું કે કહેવાનું કરવામાં આવે તો તે ઉદીરણા જેવું થાય; તેમજ અંતર્વૃત્તિનો યથાતથ્ય તેમાં ઉપયોગ નહીં હોવાથી તે આત્મબુદ્ધિથી લખ્યું કે કહ્યું નહીં હોવાથી કલ્પિતરૂપ કહેવાય. જેથી તથા તેવાં બીજાં કારણોથી પરમાર્થ સંબંધી લખવાનું તથા કહેવાનું ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે..... તો પણ કેટલાક પ્રસંગમાં વિશેષ સ્થિરતા રહે છે. વ્યવહાર સંબંધી કંઈ પણ લખતાં તે અસારભૂત અને સાક્ષાત્ ભ્રાંતિરૂપ લાગવાથી તે સંબંધી જે કંઈ લખવું કે કહેવું તે તુચ્છ છે, આત્માને વિકળતાનો હેતુ છે, તે ન કહ્યું હોય તોપણ ચાલી શકે એવું છે, માટે જ્યાં સુધી તેમ વર્તે ત્યાંસુધી તો જરૂર તેમ વર્તવું ઘટે છે, એમ જાણી ઘણી વ્યવહારિક વાત લખવા, કરવા, કહેવાની ટેવ નીકળી ગઇ છે." (૫૮૬)

"કોઈ પણ તથારૂપ જોગને પામીને જીવને એક ક્ષણ પણ અંતર્ભેદ જાગૃતિ થાય તો તેને મોક્ષ વિશેષ દૂર નથી. અન્ય પરિણામમાં જેટલી તાદાત્મ્ય વૃત્તિ છે, તેટલો સત્સંગનો આશ્રય કર્તવ્ય છે જીવથી મોક્ષ દૂર છે. જો કોઈ આત્મજોગ બને તો આ મનુષ્યપણાનું મૂલ્ય કોઈ રીતે ન થઈ શકે તેવું છે. પ્રાયે મનુષ્ય દેહ વિના આત્મજોગ બનતો નથી એમ જાણી, અત્યંત નિશ્ચય કરી આ જ દેહમાં આત્મજોગ ઉત્પન્ન કરવો ઘટે. વિચારની નિર્મળતાએ કરી જો આ જીવ અન્ય પરિચયથી પાછો વળે તો સહજમાં હમણાં જ તેને આત્મજોગ પ્રગટે. અસત્સંગ પ્રસંગનો ઘેરાવો વિશેષ છે, અને આ જીવ તેથી અનાદિ કાળનો હીનસત્ત્વ થયો હોવાથી તેથી અવકાશ પ્રાપ્ત કરવા અથવા તેની નિવૃત્તિ કરવા જેમ બને તેમ સત્સંગનો આશ્રય કરે તો કોઈ રીતે પુરુષાર્થ યોગ્ય થઈ વિચાર દશાને પામે."

જે પ્રકારે અનિત્યપણું, અસારપણું આ સંસારનું અત્યંતપણે ભાસે તે પ્રકારે કરી આત્મવિચાર ઉત્પન્ન થાય.. ...જે રાગ દ્વેષાદિ પરિણામ અજ્ઞાન વિના સંભવતાં નથી તે રાગદ્વેષાદિ પરિણામ છતાં જીવન્મુક્તપણું સર્વથા માનીને જીવન્મુક્ત દશાની જીવ આસાતના કરે છે, એમ વર્તે છે, સર્વથા રાગદ્વેષ પરિણામનું પરિક્ષીણપણું જ કર્તવ્ય છે. અત્યંત જ્ઞાન હોય ત્યાં અત્યત ત્યાગ સંભવે છે, અત્યંત ત્યાગ પ્રગટ્યા વિના અત્યંત જ્ઞાન ન હોય એમ શ્રી તીર્થંકરે સ્વીકાર્યું છે. આત્મપરિણામથી જેટલો અન્ય પદાર્થનો તાદાત્મ્ય અધ્યાસ નિવર્તવો તેને શ્રી જિન ત્યાગ કહે છે. તે તાદાત્મ્યઅધ્યાસનિવૃત્તિરૂપ ત્યાગ થવા અર્થે આ બાહ્ય પ્રસંગનો ત્યાગ પણ ઉપકારી છે, કાર્યકારી છે. બાહ્ય પ્રસંગના ત્યાગને અર્થે અંતર્ત્યાગ કહ્યો નથી. એમ છે તોપણ આ જીવે અતર્ત્યાગને અર્થે બાહ્ય પ્રસગની નિવૃત્તિને કંઈ પણ ઉપકારી માનવી યોગ્ય છે.

શાને જિન ત્યાગ કહે છે?

નિત્ય છૂટવાનો વિચાર કરીએ છીએ અને જેમ તે કાર્ય તરત પતે તેમ જાપ જપીએ છીએ. જો કે એમ લાગે છે કે તે વિચાર અને જાપ હજી તથારૂપ નથી, શિથિલ છે; માટે અત્યંત વિચાર અને તે જાપને ઉગ્રપણે આરાધવાનો અલ્પ કાળમાં યોગ કરવો ઘટે છે, એમ વર્ત્યા કરે છે." (૫૬૯)

શ્રીમદ્‌નું ઉદાર નિષ્કારણ કરુણાશીલ હૃદય આ અવતરણો ઉપરથી વાંચકને કે શ્રોતાને કંઈક અંશે સમજાશે; તેમજ જિજ્ઞાસુ જીવને સત્પુરુષોના સનાતન સંપ્રદાયની પ્રસાદી પ્રાપ્ત કરવાની, તે માર્ગે મદદ કરે તેવા મહાપુરુષની શોધ કરી આત્મકલ્યાણ કરવાની, અનાદિ ભૂલ ટાળવાની પ્રેરણા પણ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.

કેટલીક પત્રપ્રસાદીનાં અવતરણથી વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ અને સદ્‌ભાવ સમજાશે એમ ગણી નીચે લખ્યાં છે :

"બીજાં સાધન બહુ કર્યાં, કરી કલ્પના આપ;
અથવા અસદ્‌ગુરુ થકી, ઊલટો વધ્યો ઉતાપ.
પૂર્વ પુણ્યના ઉદયથી, મળ્યો સદ્‌ગુરુયોગ,
વચન સુધા શ્રવણે જતાં થયું હૃદય ગતશોગ.
સંતાપનું કારણ અને — નિશ્ચય એથી આવીઓ, ટળશે અહીં ઉતાપ.
તે ટાળવાનો ઉપાય — નિત્ય કર્યો સત્સંગ મેં એક લક્ષથી આપ. (૧૫૪)

*

"શું કરવાથી પોતે સુખી? શું કરવાથી પોતે દુઃખી?
પોતે શું ક્યાંથી છે આપ? એનો માગો શીઘ્ર જવાપ.
જ્યાં શંકા ત્યાં ગણ સંતાપ, જ્ઞાન તહાં શંકા નહીં સ્થાપ;
પ્રભુ ભક્તિ ત્યાં ઉત્તમ જ્ઞાન, પ્રભુ મેળવવા ગુરુ ભગવાન.
ગુરુ ઓળખવા ઘટ વૈરાગ્ય, તે ઉપજવા પૂર્વિત ભાગ્ય;
તેમ નહીં તો કંઇ સત્સંગ, તેમ નહીં તો કંઈ દુઃખરંગ." (૧૦૭)

*

"મૂળ મારગ સાંભળો જિનનોરે,
સમ્યગ્જ્ઞાન — કરી વૃત્તિ અખંડ સન્મુખ; મૂળ મારગ૦
નો'ય પૂજાદિની જો કામનારે, નો'ય વહાલું અંતર ભવદુઃખ મૂ૦
કરી જોજો વચનની તુલનારે, જોજો શોધીને જિન સિદ્ધાંત; મૂ૦
માત્ર કહેવું પરમારથ હેતુથીરે, કોઈ પામે મુમુક્ષુ વાત. મૂ૦
× × × × ×
છે દેહાદિથી ભિન્ન આત્મારે, ઉપયોગી સદા અવિનાશ, મૂળ૦
એમ જાણે સદ્‌ગુરુ ઉપદેશથીરે, કહ્યું જ્ઞાન તેનું નામ ખાસ, મૂ૦" (૭૧૫)

*

"આત્મજ્ઞાન ત્યાં મુનિપણું, તે સાચા ગુરુ હોય,
બાકી કુળગુરુકલ્પના, આત્માર્થી નહીં જોય. ૩૪

પ્રત્યક્ષ સદ્ગુરુ પ્રાપ્તિનો, ગણે પરમ ઉપકાર;
ત્રણે યોગ એકત્વથી, વર્તે આજ્ઞાધાર. ૩૫
એક હોય ત્રણ કાળમાં, પરમારથનો પંથ;
પ્રેરે તે પરમાર્થને, તે વ્યવહાર સમંત." ૩૬

*

"ગચ્છમતની જે કલ્પના, તે નહીં સદ્વ્યવહાર;
ભાન નહીં નિજ રૂપનું, તે નિશ્ચય નહીં સાર. ૧૩૩
સર્વ જીવ છે સિદ્ધસમ, જે સમજે તે થાય;
સદ્ગુરુ–આજ્ઞા જિનદશા, નિમિત્ત કારણ માંય." ૧૩૫
—આત્મસિદ્ધિ

*

"સદ્ગુરુના ઉપદેશથી, સમજે જિનનું રૂપ,
તો તે પામે નિજદશા, જિન છે આત્મસ્વરૂપ."
(પૃ. ૧૬૯–૧૭૦ તત્ત્વજ્ઞાન)

*

તત્ત્વજ્ઞાનીનો મર્મ

"જિન સોહી હૈ આતમા, અન્ય હોય સો કર્મ;
કર્મ કટે સો જિનવચન. તત્ત્વજ્ઞાનીકો મર્મ.
વ્યવહારસેં દેવ જિન, નિહચેસેં હૈ આપ;
એહિ વચનમેં સમજ લે, જિન પ્રવચનકી છાપ." પૃ ૭૯૭

*

"પરપ્રેમપ્રવાહ બઢે પ્રભુસે, સબ આગમભેદ સુઉર બસે;
વહ કેવલકો બીજ જ્ઞાનિ કહે, નિજકો અનુભવ બતલાય દીયે." ૨૬૫

*

સાચો માર્ગ

"મારગ સાચા મિલ ગયા, છૂટ ગયે સંદેહ;
હોતા સો તો જલ ગયા, ભિન્ન કિયા નિજ દેહ." પૃ ૭૯૬

*

" પ્રથમ દેહદૃષ્ટિ હતી, તેથી ભાસ્યો દેહ;
હવે દૃષ્ટિ થઈ આત્મમાં, ગયો દેહથી નેહ. " (૨૬૬)

*

" બિના નયન પાવે નહીં, બિના નયનકી બાત;
સેવે સદ્ગુરુકે ચરન, સો પાવે સાક્ષાત.
બુઝી ચહત જો પ્યાસકો, હે બુઝનકી રીત;
પાવે નહીં ગુરુગમ બિના, એહી અનાદિ સ્થિત.

× × × × ×

" પાયાકી એ બાત હે, નિજ છંદનકો છોડ,
પિછે લાગ સત્પુરુષકે, તો સબ બંધન તોડ. " (૨૫૮)

*

અપૂર્વ અવસરની ભાવના

" અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?
ક્યારે થઇશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો ?
સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને;
વિચરશું કવ મહત્પુરુષને પંથ જો."–અપૂર્વ૦

× × × × ×

દર્શનમોહ વ્યતીત થઈ ઉપજ્યો બોધ જે,
દેહ ભિન્ન કેવલ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો;
તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્ર મોહ વિલોકિયે;
વર્તે એવું શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન જો–અપૂર્વ૦

× × × × ×

બહુ ઉપસર્ગકર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહિ,
વંદે ચક્રી તથાપિ ન મળે માન જો;
દેહ જાય પણ માયા થાય ન રોમમાં;
લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિ–નિદાન જો–અપૂર્વ૦

× × × × ×

શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા,
માન અમાને વર્તે તેજ સ્વભાવ જો;
જીવિત કે મરણે નહીં ન્યૂનાધિકતા,
ભવમોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ જો-અપૂર્વ૦

× × × × ×

મોહ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર તરી કરી,
સ્થિતિ ત્યાં જ્યાં ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન જો;
અંત સમય ત્યાં પૂર્ણ સ્વરૂપ વીતરાગ થઈ,
પ્રગટાવું નિજ કેવળજ્ઞાનનિધાન જો-અપૂર્વ૦

× × × × ×

જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે?
અનુભવગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો-અપૂર્વ૦
એહ પરમપદ પ્રાપ્તિનું કર્યું ધ્યાન મેં;
ગજા વગર ને હાલ મનોરથરૂપ જો;
તોપણ નિશ્ચય રાજચંદ્ર મનને રહ્યો,
પ્રભુઆજ્ઞાએ થાશું તેજ સ્વરૂપ જો-અપૂર્વ૦"(૭૩૮)

*

અંતિમ કાવ્ય

ૐ

શ્રી જિન પરમાત્માને નમઃ

(દોહરો) ઇચ્છે છે જે જોગી જન, અનંત સુખ સ્વરૂપ;
મૂળ શુદ્ધ તે આત્મપદ, સયોગી જિન સ્વરૂપ. ૧
આત્મસ્વભાવ અગમ્ય તે, અવલંબન આધાર;
જિનપદથી દર્શાવિયો, તેહ સ્વરૂપ પ્રકાર. ૨
જિનપદ નિજપદ એકતા, ભેદભાવ નહિ કાંઈ,
લક્ષ થવાને તેહનો, કહ્યાં શાસ્ત્ર સુખદાઈ. ૩

જિન પ્રવચન દુર્ગમ્યતા, થાકે અતિ મતિમાન;
અવલંબન શ્રી સદ્‌ગુરુ, સુગમ અને સુખખાણ. ૪

ઉપાસના જિન ચરણની, અતિશય ભક્તિ સહિત;
મુનિજન સંગતિ રતિ અતિ, સંયમ યોગ ઘટીત. ૫

ગુણ પ્રમોદ અતિશય રહે, રહે અંતર્મુખ યોગ;
પ્રાપ્તિ શ્રી સદ્‌ગુરુ વડે, જિન દર્શન અનુયોગ. ૬

પ્રવચન સમુદ્ર બિંદુમાં, ઊલટી આવે એમ;
પૂર્વ ચૌદની લબ્ધિનું, ઉદાહરણ પણ તેમ. ૭

વિષય વિકાર સહિત જે, રહ્યા મતિના યોગ;
પરિણામની વિષમતા, તેને યોગ અયોગ. ૮

મંદ વિષય ને સરળતા, સહ આજ્ઞા સુવિચાર;
કરુણા કોમળતાદિ ગુણ, પ્રથમ ભૂમિકા ધાર. ૯

રોક્યા શબ્દાદિક વિષય, સંયમ સાધન રાગ;
જગત ઇષ્ટ નહીં આત્મથી મધ્ય પાત્ર મહાભાગ્ય. ૧૦

નહીં તૃષ્ણા જીવ્યા તણી, મરણયોગ નહિ ક્ષોભ;
મહાપાત્ર તે માર્ગના પરમ યોગ જિતલોભ. ૧૧

આવ્યે બહુ સમ દેશમાં, છાયા જાય સમાઈ;
આવ્યે તેમ સ્વભાવમાં, મન સ્વરૂપ પણ જાઈ. ૧૨

ઉપજે મોહ વિકલ્પથી, સમસ્ત આ સંસાર;
અંતર્મુખ અવલોકતાં વિલય થતાં નહિ વાર. ૧૩

(ત્રોટક) સુખધામ અનંત સુસંત ચહી,
દિન રાત રહે તદ્ ધ્યાનમહીં.
પર શાંતિ અનંત સુધામય જે,
પ્રણમું પદ તે વર તે જય તે. ૧૪

(૯૫૪) રાજકોટ, ચૈત્ર શુ. ૯ ૧૯૫૭

૨૬

શ્રીમદ્‌નાં સ્મારકો

શ્રીમદ્‌ની હયાતીમાં સં. ૧૯૫૬ ના ભાદરવા માસમાં દુષ્કાળનો અંત આવ્યો અને નવો પાક થયો ત્યારે ' પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ'ની યોજના સ્વહસ્તે થઇ હતી ધર્મજીવન અને તત્ત્વવિચાર ક્ષેત્રમાં પણ દુષ્કાળ વર્તતો હતો, તેનો અંત આણવા પોતે ધર્મમૂર્તિરૂપે જીવીને દર્ષ્ટાંત વડે અને અમૃત સમાન જીવંત બોધથી અનેક ભવ્ય આત્માઓના ઉદ્ધારનું નિમિત્ત બની આ દુષમ કાળનું પૂર પાછું વાળવા પરાક્રમ દર્શાવ્યું હતું. ' પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ 'ની યોજના પગભર કરી એક વર્ષનું બાળક થતાં પહેલાં પિતાનો વિયોગ થાય તેમ તે કાર્ય અને આ ભવનો સંબંધ તેમણે આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં છોડી દીધો. પરંતુ તેમના પ્રશંસક વર્ગ અને અન્ય ધર્મપ્રેમી પુરુષોના પોષણથી કલ્પવૃક્ષ સમાન એ સંસ્થા દ્વારા અનેક અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકો, શ્વેતાંબર, દિગંબર આદિ સર્વ સંપ્રદાયના તત્ત્વવિચારકોને આ દુષમકાળ વીતાવવામાં પરમ ઉપયોગી, અને અનન્ય આધારરૂપ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં. સ્વ. રેવાશંકરભાઈ જગજીવનદાસના મંત્રીપણા નીચે તે સંસ્થાએ અનેક ઉત્તમ પુસ્તકો દ્વારા જનસમાજમાં અલભ્ય પુસ્તકોના અભ્યાસની વૃદ્ધિ કરી છે અને તેવાં પુસ્તકો પ્રગટ કરનારી સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન થવામાં પ્રેરણા રૂપ બની છે.'

પ્રથમ ' પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ ' દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલા 'શ્રીમદ્‌ રાજચંદ્ર' પુસ્તકના સંગ્રાહક સ્વ. શ્રી અંબાલાલભાઈએ ઘણાખરા મુમુક્ષુઓ પાસેથી શ્રીમદના પત્રો મંગાવી પુસ્તકાકારમાં તેને ઉતારી શ્રીમદ્‌ના સ્વહસ્તે ઘટતો ફેરફાર ,પણ કરાવી લીધો હતો, શ્રીમદ્‌ના નાના ભાઇ સ્વ. મનસુખભાઇ રવજીભાઈ તથા સ્વ. મનસુખભાઇ

કિરતચંદ મહેતા આદિ વિદ્વાનમંડળની મદદથી તે પુસ્તકનું સંશોધન કાર્ય થતું હતું અને હાલ બીજી આવૃત્તિ રૂપે 'પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ, દ્વારા તે પ્રસિદ્ધ થયું .છે; તે તો ચિરકાળ સુધી શ્રીમદ્‌નો પરિચય કરાવી ધર્મભાવની વર્ષા સદા વર્ષાવનાર મેઘમાળા જેવું ઉત્તમ સ્મારક છે

શ્રી અંબાલાલભાઈ મુમુક્ષુ જનોને ઉપયોગી પુસ્તકો મંગાવી રાખી શ્રીમદ્‌ની સૂચના પ્રમાણે પુસ્તક જેને વાંચવા યોગ્ય હોય તેને મોકલી આપતા. ખરીદવાની ઇચ્છા હોય તે કિંમત આપી રાખી લેતા, નહીં તો અભ્યાસ કરી પાછું મોકલતા. આ પ્રમાણે નાના પાયા ઉપર પણ સહેજે ઉત્પન્ન થયેલી જરૂરિયાત પૂરી પાડનાર પુસ્તકાલયની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. તે સંસ્થાનું નામ 'શ્રી સુબોધ પાઠશાળા' રાખ્યું હતું. ત્યાં ખંભાત અને તેની આજુબાજુના મુમુક્ષુઓ આવી સદ્‌ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરતા, ભક્તિ કરતા, તથા સત્સંગનો લાભ મેળવતા. હાલ તે સંસ્થા તે જ મુખ્ય હેતુને અનુસરીને કામ કરી રહી છે; એ પુસ્તકાલય અને ભક્તિસ્થાન તરીકે સત્સંગના ધામરૂપ તે બની રહી છે.

શ્રીમદ્ ખંભાત પાસે વડવામાં નિવૃત્તિ નિમિત્તે ઘણા વખત આવી રહેલા તે તીર્થસ્થળના સ્મરણાર્થે તથા સત્સંગ અર્થે એ એકાંત ઉત્તમ સ્થળ હોવાથી એક સુંદર મકાન તથા દેરાસરની અનુકૂળતા સહિત 'નિજાભ્યાસ મંડપ' નામ આપી સ્વ. શ્રી પોપટલાલભાઇ મહોકમચંદ અને તેમના પરિચિત શ્રીમદ્‌ના પ્રશંસકોએ એક સંસ્થા સ્થાપેલી છે, તે પણ સત્સંગનું સુંદર સ્થાન છે.

પાછળનાં થોડાં વર્ષોમાં શ્રીમદ્‌ના પરિચયમાં આવેલા પણ સત્શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી રંગાયેલા અમદાવાદના સ્વ. પોપટલાલભાઈ શ્રીમદ્‌ના દેહોત્સર્ગ પછી મુનિશ્રી લલ્લુજી આદિના સમાગમમાં ઘણો

વખત ચરોતરમાં નડિયાદ, ખંભાત વગેરે સ્થળોમાં રહેતા. તેવામાં એક કચ્છના વતની બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મેલા સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં જૈન દીક્ષા પામેલા પણ સતની શોધમાં શ્વેતાંબરોનો, દિગંબરોનો, વૈષ્ણવોનો અને અનેક વિદ્વાનોનો સમાગમ કરી રહેલા શ્રી રત્નરાજ સ્વામીએ શ્રીમદ્‌ની પ્રશંસા સાંભળી ત્યારે તેમને મળવા વિહાર કરી મારવાડથી ગુજરાતમાં આવ્યા. પરંતુ શ્રીમદ્‌ના અવસાનના સમાચાર સાંભળી ખેદ પામ્યા. શ્રીમદ્‌ના પરિચયમાં આવેલી વ્યક્તિઓની શોધ કરતાં શ્રીમદ્ લઘુરાજ (લલ્લુજી સ્વામી) તથા સ્વ. પોપટલાલભાઈનો સમાગમ તેમને થયો અને શ્રીમદ્‌નાં વચનોના અભ્યાસથી તથા બન્ને ભક્તાત્માઓના પરિચયથી તે પ્રજ્ઞાવંત સાધુના હૃદયને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ. તે શ્રીમદ્ લઘુરાજ સ્વામીના સંગમાં ઘણો વખત રહ્યા. પરંતુ શ્રીમદ્‌ના સ્મારક તરીકે આશ્રમ સ્થાપવાની ઈચ્છા થતાં તેમણે શ્રી સિદ્ધપુર પાસે રાજપુર ગામની નજીક 'શ્રી રાજમંદિર આશ્રમ' નામ રાખી એક સંસ્થા સ્થાપી છે. ભક્તિ અને તત્ત્વજ્ઞાન ચર્ચા તથા સત્સંગનું તીર્થક્ષેત્ર તે સંસ્થા પણ બની રહી હતી.

શ્રીમદ્ લઘુરાજ સ્વામી દક્ષિણમાં ખાનદેશ, પશ્ચિમમાં કાઠિયાવાડ અને ઉત્તરમાં મારવાડ સુધી વિહાર કરી આવેલા; પરંતુ મુખ્યત્વે ચરોતરમાં તે વિચરતા અને તેમના પ્રસંગમાં આવેલા ગૃહસ્થ તથા ત્યાગી વર્ગની કોઈ સ્થળમાં સ્થિરતા કરવાની સૂચના તેમજ આગ્રહ છતાં, જ્યાં સુધી પગમાં શક્તિ હોય ત્યાંસુધી વિહારની પદ્ધતિ ચાલુ રાખવાની દૃઢતા તેમણે રાખેલી. પરંતુ ઢીંચણમાં વાનું દર્દ તથા હરસ વગેરે વ્યાધિઓ વધી જતાં અગાસ પાસેના સંદેશર ગામમાં ઘણા ભક્તજનોનો સમૂહ ભક્તિ નિમિત્તે એકત્ર થયેલ તેમના આગ્રહથી તેમણે કોઈ સ્થળ શ્રીમદ્‌ના સ્મારક તરીકે અને ભક્તિધામ તરીકે પસંદ થાય અને મકાન બને તો ત્યાં ઘણો વખત રહેવાનું સ્વીકાર્યું. સંદેશરના સ્વ. જીજીભાઈ કરીને ઉદાર

ગૃહસ્થે જમીન આપી અને એક સારી રકમની ગૃહસ્થોએ ટીપ કરી એ પ્રકારે 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ'ની અગાસ સ્ટેશન પાસે સં. ૧૯૭૬ના કાર્તિક શુદ પુનમે સ્થાપના થઈ.

શ્રી લઘુરાજ સ્વામીનું ચોમાસા સિવાયના વખતમાં ઘણી વખત 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ'માં રહેવાનું બનતું; અને ચૌદ ચોમાસાં આશ્રમમાં થયેલાં; તેથી ઘણા આત્માર્થી સજ્જનોને સત્સંગ ભક્તિનો લાભ કાયમ મળવાનો સંભવ જણાયાથી, ધર્મશાળા રૂપે કેટલીક ઓરડીઓ અને મકાનો બંધાયાં છે, વધતાં વધતાં એક નાનું ગોકુળિયું ગામ હોય તેવું આ આશ્રમ બની ગયું છે. કાયમ સો દોઢસો માણસો રહે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના વચનો અને તેમની પાસેથી શ્રવણ કરેલા બોધનું રહસ્ય શ્રી લઘુરાજ સ્વામીના સત્સંગે સાંભળી ઘણાં ભવ્ય જીવો તત્ત્વજ્ઞાન–પ્રાપ્તિના પુરુષાર્થમાં પ્રવર્તે છે. કોઈ માસ બે માસ કે કોઈ કાયમ રહેનારા એવા અનેક ભવ્યાત્માઓ ઉપરાંત આજુબાજુના ગામોમાંથી અનેક જિજ્ઞાસુ જીવો ત્યાં આવે છે અને સત્સંગ, સત્શાસ્ત્રના પરિચયથી જીવનસાફલ્યનું નિમિત્ત પામતા રહે છે. આ આશ્રમમાં મધ્યસ્થ વાતાવરણ હોવાથી શ્વેતાંબર, દિગંબર, સ્થાનકવાસી, વૈષ્ણવાદિ અનેક કુળ સંપ્રદાયના પરંતુ આત્માને ઓળખવાની ભાવનાવાળા જિજ્ઞાસુ જીવો આવે છે અને રહે છે. સુંદર પુસ્તકાલય અને ઉત્તમ સત્સંગનો યોગ છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની આરસપાણ તથા ધાતુની ભવ્ય પ્રતિમાઓ તથા શ્રી ૐની સ્થાપના પણ છે. ધાર્મિક જીવનનો પરિચય કરાવે તેવું આ ઉત્તમ તીર્થ બન્યું છે. ટૂંકામાં તપોવનનો નમુનો છે.

સ્વ. પૂંજાભાઈ હીરાચંદની ઉદાર સખાવતથી અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીજી દ્વારા 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડાર' પુરાતત્ત્વ મંદિરમાં સ્થાપવામાં આવ્યો હતો. હાલમાં પુરાતત્ત્વ મંદિર બંધ છે. પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડાર ગુજરાત વિદ્યાપીઠ નિભાવે છે.

નાર, કાવિઠા, અમદાવાદ, વઢવાણ, ભાદરણ, ખંભાત, બોરસદ, કલોલ, ધામણ (નવસારી પાસે), સુણાવ, વસો, સડોદરા, નગોડા, ઇડર, વવાણિયા આહોર, બેંગ્લોર, વડાલી, ગજકોટ આદિ સ્થળોએ 'શ્રીમદ્ ગજચંદ્ર મંદિર' રૂપે સત્સંગનાં ધામ છે, પણ તે તે સ્થળે રહેનાર મુમુક્ષુઓના જીવનને જ ઉપકારી હોવાથી માત્ર તેનાં નામ અહીં જણાવ્યાં છે. આજુબાજુનાં સ્થળોથી આવનાર જિજ્ઞાસુઓની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત થાય અને ધાર્મિક જીવનની જાગૃતિ પ્રાપ્ત થાય તેવાં સ્થળો ઉપર ગણાવ્યાં છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર લખે છે :—

"હું કોઈ ગચ્છમાં નથી, પણ આત્મામાં છું. એ ભૂલશો નહીં." એ લક્ષ રાખીને, ઉપરના આશ્રમોના આત્માર્થી જીવો એ મહાપુરુષે છએ દર્શનોનો અભ્યાસ કરી જે આત્મસ્વરૂપનો નિર્ણય કરી પોતાનું જીવન શુદ્ધ સહજાત્મસ્વરૂપ બનાવ્યું હતું, તે નિષ્પક્ષપાતી તત્ત્વનો અનુભવ કરવા પ્રયત્નશીલ છે. સનાતન જૈન એવું નામ આપવામાં આવે છે, ત્યાં પણ જૈન શબ્દનો વિશાળ અર્થ સર્વના લક્ષમાં હોય છે. જે મહાત્માઓ આત્મદર્શન પામ્યા છે અને આત્મહિતમાં વિઘ્ન કરનાર કારણોને જેમણે જીતી લીધાં છે તે જિન છે; શુદ્ધ આત્મા છે. અને આત્મધર્મ પ્રગટાવવા તે મહા પુરુષોના દર્શાવેલ માર્ગે ચાલે છે તે જૈન કે આત્માર્થી મુમુક્ષુ જીવો છે. તે આત્મધર્મ અનાદિ કાળથી પ્રવર્તતો આવ્યો હોવાથી મોક્ષને માર્ગે જ્ઞાનીની આજ્ઞાએ પ્રવર્તતા સર્વ ભવ્ય જીવો સનાતન જૈન છે.

૨૭

અંતિમ પ્રશસ્તિ

" દેહ છતાં જેની દશા, વર્તે દેહાતીત;
તે જ્ઞાનીના ચરણમાં, હો વંદન અગણિત. "

"જ્યાં મતિની ગતિ નથી ત્યાં વચનની ગતિ ક્યાંથી હોય?" એ વાક્ય વિચારતાં સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે કે જેનું અચિંત્ય મહાત્મ્ય છે એવા મહાપુરુષોનું માપ શબ્દથી કદી થઈ શકે નહિ. સૂર્ય સામે દૃષ્ટિ કરતાં આંખ અંજાઈ જાય છે; સર્વ વસ્તુઓને જોવામાં મદદ કરનાર પરમ પ્રકાશવંત એ પદાર્થ હોવા છતાં, ત્યાં દૃષ્ટિ ટકતી નથી એટલો એનો પ્રભાવ છે; તેમ આત્મસ્વરૂપમાં લીન થયેલા અલૌકિક પુરુષોનો અકથ્ય મહિમા કહેતાં 'અપાર, અપાર, અપાર; અનંત, અનંત, અનંત' એવા શબ્દો વડે વિચક્ષણ પુરુષોએ સમાપ્તિ કરી છે.

શ્રીમદે 'અપૂર્વ અવસર'માં ગાયું છે :—

" જે પદ શ્રી સર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,
કહી શક્યા નહીં પણ તે શ્રી ભગવાન જો;
તેહ સ્વરૂપને અન્ય વાણી તે શું કહે?
અનુભવ–ગોચર માત્ર રહ્યું તે જ્ઞાન જો.
અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે? "

દેહ છતાં જેણે માન અપમાન સમાન માન્યાં હતાં, એટલું જ નહિ પણ કીર્તિને કલંકરૂપ માની, "અજ્ઞાની થઈને વાસ કરવાની ઇચ્છા બાંધી રાખી છે, તે એવી કે અપૂર્વ કાળે જ્ઞાન પ્રકાશતાં બાધ ન આવે" આમ જે ગુપ્ત રહેવામાં આનંદ માનતા, તે મહા પુરુષનું તેત્રીસ વર્ષનું ટૂંકું આયુષ્ય વીત્યા પછી પણ *તેત્રીસ વર્ષ

* પંચાવન (સં. ૨૦૧૨)

થઈ ગયાં; તે મહાપુરુષની પ્રશંસા આદિ સાથે તેમને પોતાને કંઈ લેવા દેવા નથી; તેમ આ લેખકને પણ તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો લૌકિક લાભ કે સંબંધ નથી. માત્ર મહાપુરુષો જગતના આધારરૂપ છે; પરમ ઉત્કૃષ્ટ સુખ પામ્યા છે, તે સુખની ઇચ્છાવાળા સજ્જનોના અવલંબનભૂત છે; સર્વ સુખના દાતા છે; તે પરમ સત્ય તરફ દૃષ્ટિ કરાવવા પૂરતો જ આ પ્રયાસ છે.

આત્મજ્ઞાની પુરુષોના પ્રત્યક્ષ સમાગમે માત્ર એક શબ્દથી જે જીવનપલટો થાય છે તે આવા અનેક ગ્રંથોથી પણ થવા સંભવ નથી એમ પ્રતીતિ છતાં, આટલા બધા શબ્દોની સંકલના કરવામાં એક માત્ર સત્પુરુષની ભક્તિ કરવાની ભાવના જ હેતુરૂપ છે. ભક્તકવિ શ્રી માનતુંગાચાર્ય 'ભક્તામર'માં કહે છે:

"अल्पश्रुतं श्रुतवतां परिहासधाम
त्वद्भक्तिरेव मुखरीकुरुते बलान्माम् ।
यत्कोकिलः किल मधौ मधुरं विरौति
तच्चारुचूतकलिकानिकरैकहेतुः ॥"

ભાવાર્થ—અલ્પ શ્રુત જ્ઞાન હોવા છતાં, મહાશ્રુતજ્ઞાનીઓ જેને હસી કાઢે એવી પામર દશા છતાં હે! પ્રભુ, માત્ર તારી ભક્તિ મને પરાણે વાચાળ બનાવે છે; બીજી ઋતુમાં બોલતી જણાતી નથી તે કોયલ વસંત ઋતુમાં મનોહર ટૌકા કર્યા કરે છે તેનું કારણ ખરેખર સુંદર આંબાના મોરથી તે મત્ત બની ગઈ છે એ જ છે.

અંતમાં, સંત કેવા હોય એનું દર્શક ચિત્ર રજૂ કરતી શ્રીમદ્જીના જીવનનો સંદોહ રજૂ કરતી શ્રી અમિતગતિ આચાર્યના 'સુભાષિત રત્નસંદોહ' માંની એક ગાથા ટાંકી આ ગ્રંથ પૂર્ણ કરું છું.

"चित्ताह्लादि व्यसनविमुखः शोकतापापनोदि
प्रज्ञोत्पादि श्रवणसुभगं न्यायमार्गानुयायि ।

तथ्यं पथ्यं व्यपगतमलं सार्थकं मुक्तबाधम्
यो निर्दोषं रचयति वचस्तं बुधाः संतमाहुः ॥ ४६१ ॥"

ભાવાર્થ—વ્યસન રહિત જે પુરુષ, ચિત્તને આનંદ આપનાર, શોક-સંતાપને દૂર કરનાર, પ્રજ્ઞા પ્રગટાવનાર, કર્ણપ્રિય, ન્યાય માર્ગને અનુસરનાર, સત્ય હિતકારી પ્રસાદયુક્ત અર્થગંભીર વિરોધરહિત અને નિર્દોષ વચનોની રચના કરે છે તેને બુધ જનો સંત કહે છે.

એવા સંતને આપણા અગણિત વંદન હો!

સદ્ગુરુ શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ પદ સેવાથી શુદ્ધ જ્ઞાન થશે,
અવર ઉપાસન કોટિ કરો પણ શ્રી હરિથી નહિ હેત થશે—એ રાગ
નિત્ય નિરંજન અંતરજામી, રહો નિરંતર અંતરમાં;
સમતામાં રમતા રાજેશ્વર, દીઠા નહીં દેશાંતરમાં;
સમય સમય તુજ ચરણ શરણની છત્ર-છાંય ઉર છાયો રહો,
નિષ્કારણ કરુણાની કથની વચન વિષે ન સમાય, અહો!

ॐ शांतिः शांतिः शांतिः